

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 59

**Спадщина П.Куліша і її роль у розвитку української
мови, літератури та культури**

Ніжин – 2010

УДК 821.161.206+94/477/"9"
ББК 83.3/4Укр./5+63.3/ 4Укр./52
Л 64

Збірник друкується за рішенням Вченої ради
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
Протокол № 9 від 07.04.2010 р.

Постановою ВАК України збірник включено до переліку наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт із філології, літературознавства та історії (Бюлетень ВАК України. – 1999. – № 4. – С. 50) та історії (Бюлетень ВАК України. – 2000. – № 2. – С. 73).

Збірник засновано у 1990 р. проф. Самойленком Г. В.

Редакційна колегія:

відп. редактор і упорядник – д. філол. н., проф. Г. В. Самойленко;

з філології:

д. філол. н., проф. Н. М. Арват; д. філол. н., проф. О. Г. Астаф'єв; д. філол. н., проф. Н. І. Бойко; д. філол. н., проф. З. В. Кирилюк; д. філол. н., проф. О. Г. Ковальчук; д. філол. н., проф. П. В. Михед; д. філол. н., проф. А. Я. Мойсієнко; д. філол. н., проф. С. І. Потапенко;

з історії:

д. і. н., проф. М. К. Бойко; д. політ. н., проф. О. Д. Бойко; д. і. н., проф. А. О. Буравченков; д. і. н., проф. В. М. Гладилін; д. і. н., проф., член-кор. НАН України В. М. Даниленко; д. і. н., проф. В. О. Дятлов; к. і. н., доц. О. Г. Самойленко; к. і. н., доц. Є. М. Страшко; д. і. н., проф. Л. В. Таран; д. і. н., проф. Ю. І. Шаповал;

з теорії та історії культури, мистецтвознавства:

д. мист., ст. проф. Г. І. Веселовська; к. мист., доц. Л. О. Дорохіна; д. мист., проф. М. А. Давидов; к. філос. н., доц. Л. Л. Корнєєва; к. мист., доц. Т. В. Ляшенко; д. мист., ст. н. співроб. О. С. Найдєн; д. мист., проф. В. І. Рожок; д. мист., проф. В. В. Рубан; д. мист., проф. С. В. Тишко; д. мист., проф. В. Д. Шульгіна.

Л 64 Література та культура Полісся. – Вип. 59 : Спадщина П.Куліша і її роль у розвитку української мови, літератури та культури / [відп. ред. і упорядник Г. В. Самойленко]. – Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2010. – 202 с.

ББК 83.3/4Укр./5+63.3/4Укр./52

© Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2010

© Самойленко Г. В.

УДК 811.161.2'37:821.161.2

Н.І.Бойко

Репрезентація мегаконцепту-образу "Україна" в романі Пантелеймона Куліша "Чорна рада"

У статті проаналізовано лексичні і фразеологічні одиниці, що репрезентують мегаконцепт-образ "Україна" в історичному романі Пантелеймона Куліша "Чорна рада" і забезпечують моделювання широкого емотивно-оцінного простору. Виявлено й розмежовано експліцитні та імпліцитні вербалізатори мегаконцепту-образу "Україна" в історичному романі П.Куліша "Чорна рада".

Ключові слова: мегаконцепт-образ "Україна", П.Куліш, лексичні одиниці, фразеологічні одиниці, вербалізація.

В статье проанализированы лексические и фразеологические единицы, которые репрезентируют мегаконцепт-образ "Украина" в историческом романе Пантелеймона Кулиша "Черная рада" и обеспечивают моделирование широкого эмотивно-оценочного поля. Выявлены и разграничены эксплицитные и имплицитные вербализаторы мегаконцепта-образа "Украина" в историческом романе П.Кулиша "Черная рада".

Ключевые слова: мегаконцепт-образ "Украина", П.Кулиш, лексические единицы, фразеологические единицы, вербализация.

The article analyses the lexemes and phraseology units which represents figurative megaconcept "Ukraine" in a historical novel by Panteleimon Kulish "The Black Council". The paper focuses on the explicit and implicit verbalizations of figurative megaconcept "Ukraine" in the historical novel P.Kulish "The Black Council".

Key words: figurative megaconcept "Ukraine", P.Kulish, lexemes units, phraseology units, verbalizations.

У кінці ХХ і на початку ХХІ ст. пріоритетними напрямками мовознавчих досліджень стали лінгвістична когнітологія, лінгвокультурологія, аксіологічна культурологія, етнолінгвістика, психолінгвістика, концептуалізація фрагментів картини світу, антропоцентризм, дискурсознавство тощо. Ці молоді науки прийшли на зміну системно-структурному аспектові вивчення мови, який панував у середині минулого століття, вони повернулися до тих парадигм, що переорієнтувалися з об'єктів вивчення (мовні одиниці в системі систем та мовні явища) на

суб'єкта пізнання – людину, де провідними стають такі *поняття*, як "мовна особистість", "ментальність", "національна картина світу", "концепт", "концептосфера", "оцінка", "емоція" та ін. [4; 6; 7; 11; 17].

Такий підхід до мовних одиниць, такі пріоритетні спрямування лінгвістичного аналізу простежено в наукових працях вітчизняних та зарубіжних мовознавців (С.Єрмоленко, В.Жайворонок, В.Кононенко, А.Мойсієнко, Н.Слухай, Ж.Соколовська, Н.Арутюнова, Ю.Апресян, А.Вежбицька, О.Кубрякова, Д.Лихачов, Л.Ставицька, Т.Радзівська, Т.Космеда, О.Селіванова, Ю.Степанов, О.Шмельов, Ю.Караулов, Р.Фрумкіна, В.Телія, В.Говердовський, В.Шаховський, Й.Стернін та ін.).

Дослідження згадуваних авторів є вагомим теоретично-лінгвістичним підґрунтям для вивчення універсальних і національних концептів як лінгвально-ментальних феноменів, різноаспектного дослідження фрагментів картини світу, інтерпретування значеннєвих концептуальних структур на тлі текстових просторів, особливостей мовомислення автора, ідіолекту окремого митця, поведінкових стереотипів людини (персонажа) як представника певного етносу тощо.

Справедливою є думка Ю.Апресяна про те, що кожній мові властивий як універсальний спосіб концептуалізації дійсності, так і національно-специфічний, саме тому "носії різних мов можуть бачити світ дещо по-різному, крізь призму своїх мов" [1, с. 39]. Будь-яка мова своїм лексико-семантичним складом відображає як основні параметри універсальної картини світу (сприймання її фрагментів носіями мови, ідентифікування та оцінювання), так і національно-специфічні, зосереджені на виявленні одиничного, особливого, самотнього, неповторного, значущого для історії та культури окремого народу. У зв'язку з цим актуальними є проблеми, пов'язані з категоризацією знань у межах індивідуально-авторських *картин* світу, виокремлення особливо значущих концептів-образів для автора як носія певного етносу та способів їхньої вербалізації.

Серед значної кількості тлумачень терміна "концепт" важливо виокремити ті, що наповнюють його лінгвокультурологічними смислами (Д.Лихачов); пов'язують з одиницями ментальних та психічних площин нашої свідомості (О.Кубрякова); комплексом смислів слова (В.Жайворонок); ціннісними орієнтаціями, специфічними для певної культури (А. Вежбицька); концептуальними сферами, що можуть втілюватися "як у слові, так і в образі або матеріальному предметові" (Ю.Степанов). Концептосферу зближують із системою "понять про сукупність реалій довкілля" та з системою "значень, що втілюються у ці реалії через слово-знак і слово-концепт" [5, с. 26]. В.Кононенко зазначає: "Концептуальний аналіз передбачає включення в систему понять різних когнітивних категорій – предметності, означуваності й процесуальності,

входження імені в предикатне оточення стає визначальним чинником опису імені концепту" [9, с. 7].

Сучасна лінгвістика виокремлює два основних підходи до розуміння сутності концепту: *"когнітивний*, де він постає як мисленнєве утворення, і *лінгвокультурний*, де концепт вивчається як одиниця колективної свідомості, культурно маркований зміст, що містить мовні та етнокультурні складники, уявлення, оцінки тощо і по-різному структурується в системі різних мов" [2, с. 285]. У статті зосереджуємо увагу на культурологічному аспекті, в основі якого лежить положення про концепт як *"згусток культурно-національної інформації", зафіксованої у мові*. На лінгвальному рівні концепт-образ може бути репрезентований словом, словосполученням, фразеологічною одиницею, реченням і навіть цілим текстом тощо [14, с. 21].

Сукупність мовних засобів, які репрезентують концепт-образ, З.Полова та Й.Стернін називають *"номінативним полем концепту"* [16, с. 66]. Окрім прямих номінацій концепту-образу, до поля належать його похідні та метафоричні номінації, контекстуальні синоніми, лексикографічні тлумачення, фразеологічні одиниці, паремії, суб'єктивні словесні дефініції, що включають ім'я концепту, яке найповніше виражає його основний зміст [18, с. 29]. Концепт – це одиниця національного досвіду, ментального рівня, світоглядних сфер, тому концептуалізація поширюється передусім на ті фрагменти картини світу, які є значущими, актуальними й цінними для певного соціуму, тієї чи іншої культури.

Основною формою вербального вираження концепту-образу є слово. Як складник лексико-семантичної системи мови, воно реалізується в межах певної лексичної парадигми. У сучасній лінгвокультурології та когнітивістиці учені традиційно виокремлюють культурні (лінгвокультурні) концепти, до яких зараховують самобутні, специфічні концепти зі своїми словесними вербалізаторами – власними назвами, – що стали репрезентантами етносу, його історії, національних традицій, духовно-моральної свідомості та культурних надбань [8, с. 73; 10, с. 155–157]. До таких *концептів-образів, що охоплюють "увесь зміст слова (і денотативно-сигніфікативний, і конотативний, і ширше – прагматичний), а мовленнєва особистість як носій певної культури відображає явища об'єктивної дійсності з ментальної позиції"* [10, с. 153], належить концепт-топонім *"Україна"*.

У художніх текстах цей концепт-образ постає як своєрідний синтез національного й індивідуального, колективного й особистого, духовно-морального, високого й приземленого. Форми словесного вираження концепту-образу в художніх просторах відбивають історію країни, народу, специфіку національних характерів, етнічної ментальності, особливостей світобачення і світорозуміння. Об'єктивний стан речей, картини

довкілля і внутрішній світ людини (мовленнєвої особистості) втілюються в матеріальній, зовнішній, словесній формі, системі узуальних значеннєвих планів та індивідуально-авторських семантичних утворень, маркованих лінгвокультурною специфікою.

Слова-знаки і слова-концепти в художніх текстах утворюють багатомірні смислові комплекси колективної та індивідуальної свідомості, що постають через складну систему лексико-семантичних, фонетико-просодичних, граматичних та стилістичних значеннєвих планів.

Пантелеймона Куліша, поета і белетриста, справедливо називають "одним з корифеїв нашої літератури", "перворядною зіркою в нашому письменстві" (І.Франко), бо саме він послідовно відтворював національну самобутність українського народу, селянського побуту, народних звичаїв і обрядів. Як полум'яний патріот України, борець за розвиток і утвердження самобутності українського народу, П.Куліш у своїй творчості зумів поєднати дві тенденції: 1) "до осмислення національної історії, народної культури, до творення фольклорно-генетичного варіанта національного письменства" і 2) "до опанування загальнолюдським культурним досвідом і формування європейської літературної моделі, котра включала й фольклоризацію як необхідний історичний етап свого розвитку" [15, с. 5–6].

Художні простори історичного роману "Чорна рада. Хроніка 1663 року" містять правдиво відтворені соціальні суперечності в Україні після перемоги у визвольній війні і здобуття автономії. У цьому зв'язку важливо визначити не тільки місце і роль певних концептів-образів в авторській картині світу, а й лексичні (фразеологічні тощо) одиниці, що репрезентують їх та забезпечують експлікування національно самобутньої мовно-концептуальної картини світу українського етносу [3, с. 103].

Мегаконцепт-образ *Україна* в історичному романі П.Куліша має цілу систему лексем-репрезентантів, що тісно корелюють між собою, і досить широкий емотивно-оцінний простір, який є результатом глибокого пізнання й осмислення автором історії свого народу, своєї країни. Контексти роману, що містять ім'я мегаконцепту-образу, репрезентують його як багатозначну одиницю, ускладнену конотаціями позитивного (1) чи негативного (2) емотивно-аксіологічного планів, наприклад: 1) *Да тільки козацькою одвагою і держиться на **Вкраїні** предся Русь і благочестива віра!* [13, с. 60], *Отже, думав Шрам, думав, як би **Вкраїну** на добру дорогу вивести...*(с. 43); 2) *У нас окаянний Тетеря торгується з ляхами за християнські душі, у вас десять гетьманів хапається за булаву, а що **Вкраїна** розірвана надвоє, про те усім байдуже!* (с. 71), *Хто ж бо того не знає, скільки опісля розлито на **Вкраїні** крові через Іванцеве лукавство да через неситу хтивість московських воєвод?* (с. 157). Наведені художні контексти виражають

предусім індивідуально-авторську оцінку подій, що відбувалися в тогочасній Україні, маніфестують систему загальнолюдських, національних, державницьких, християнських та морально-етичних цінностей, світорозуміння і світовідчуття художника слова.

До позитивного емотивно-аксіологічного виміру належать такі безпосередні (експліцитні) часо-просторові репрезентанти мегаконцепту-образу *Україна*: 1) назви національних клейнодів (військових знаків та атрибутів влади старшини запорізького, серед яких корогва (прапор), бунчук, булава та її різновиди (палиця й пірнач) тощо). Номінації такого плану вживаються як у прямому значенні, так і в переносному, виступаючи символами влади (явище метонімії), наприклад: *От і став на своєму гетьманському місці, під бунчуком і корогвою, і вщухнули всі, слухаючи, що казатимуть старійші* (с. 158); *Його підручники несуть царську корогву козацькому війську, кармазин, оксамит, соболі од царя у подарунок старшині з гетьманом* (с. 147), *Із Великої церкви повернули наші прочане до печер, коли ж дивляться – іде з печер против їх хтось у дорогих кармазинах, високий і вродливий; а по кармазинах скрізь комір і поли гаптовані золотом; зверху Кирея, підбита соболем; підпиравсь срібною булавою* (с. 69), *Одна в його думка – ударити на Іванців табор, розметати, як полове, тії гайдамацькі купи, силою вирвати бунчук і булаву в харцизяки, коли не стало ні розуму, ні правди на Вкраїні!* (с. 149), *А Гвинтовка тим часом, сівши на коня, проїхав сюди-туди, піднявши вгору срібний пірнач (де він його взяв, ніхто не знає); на пірначі пов'язана широка блакитна стьожка* (с. 149). Ідею об'єднання Правобережної і Лівобережної України передано метонімічним висловом "привернем усю Україну до однієї **булави**"; 2) антропоніми: а) Самійло Кішка – гетьман реєстрових козаків (*Був і Самійло Кішка, що й досі про його співають кобзарі, як він попавсь у турецьку неволю і п'ятдесять чотири роки був на галерах у кайданах, за замками, як йому Господь допоміг і себе, і товариства півчвартаста визволити і як, узявши ту галеру, приплив до козаків і корогви хрещаті давні у кишені козакам привіз – не зневажив козацької слави* (с. 64), б) Богдан Хмельницький – гетьман України, державний діяч і полководець (*А тепер ось іплється сльозами, мов на похоронах у Хмельницького, на тих смутних похоронах, що три дні гримали самопали, три дні сурмили смутно сурми, три дні лились козацькї сльози* (с. 71)), в) гетьмани запорозьких нереєстрових козаків – Тарас Трясило, Павлюк та ін. (*От і виходили з Запорожжя один за одним гетьмани козацькї: Тарас Трясило, Павлюк, Остряниця – з мечем і пожежею супротив ворогів рідного краю* (с. 41); 3) топоніми, що включають такі різновиди, як-от: мікротопоніми, ойконіми, гідроніми, ороніми, хороніми, урбаноніми тощо

і репрезентують історію української держави, її культуру, релігію, несуть цінну інформацію про місця зображуваних у романі подій: Київ, Переяслав, Запорожжє, Білогородський шлях, Козелець, Пилявці, Збаража, Ніжен, Ічня, Гадяч, Дніпро, Поділ, Печерськ, Киселівка (гора) та ін. (*Як доживе, було, котрий запорожець до великої старості, що воювати більш не здуває, то наб'є черес дукатами, да забере з собою приятелів душ тридцять або й сорок, да й їде з ними в Київ бенкетувати* (с. 64), ...**Запорожжє** іспококонвіку було серцем українським, що на **Запорожжі** воля ніколи не вмирала, давні звичаї ніколи не забувались, козацькі предковічні пісні до посліду дней не замовкали, і було те **Запорожжє**, як у горні іскра: який хоч, такий і розідми з неї вогонь. Тим-то, мабуть, воно й славне поміж панами й мужиками, тим воно й припадало так до душі всякому!" (с. 65), Після **Пилявців** та **Збаража** носили козаки червінці приполами (с. 45), ...адже ж Сомка вибрали одностайне гетьманом у **Козельці**? (с. 45); 4) національно марковані апелюючи, образи-символи України: кобзар, козак, воля (**Два кобзарі**, сидючи навпроти їх, ігнали усяких лицарських пісень і виспівували про Нечая, про Морозенка, про Перебийноса, що здобули на всьому світі несказанної слави; виспівували і про Берестецький рік, як **козаки** бідовали да, бідуючи, серце собі гартували, – і про степи, і про Чорне море, і про неволю і каторгу турецьку, і про здобич да славу **козацьку**; усе поважним словом перед товариством викладували, щоб **козацька** душа і за трапезою росла угору) (с. 129); **Де козаки** чи кашу варили, чи круг огнища з салом на спичках сиділи, тихії речі не про що вже, як про чорну раду, ведучи, він до їх і пристане; і як спом'яне старого Хмельницького, як тоді в **козаків** була воля й дума єдина, то **козацтво** наче й протверезиться (с. 139), ...на Запорожжі воля ніколи не вмирала, давні звичаї ніколи не забувались, **козацькі** предковічні пісні до посліду дней не замовкали, і було те Запорожжє, як у горні іскра: який хоч, такий і розідми з неї вогонь (с. 65). Репрезентантом козацької вдачі, козацької долі, козацької звитяги, козацької честі в контекстах роману виступає лексема *шабля*, яка, збагатившись позитивними емотивно-оцінними конотаціями, не лише слугує засобом міфологізації образу козаків, а й сама зазнає символізації, поетизації, тяжіє до фольклорних джерел (*Зроду я не пойму віри, – одвітовав Кирило Тур, – щоб син старого Щрама бивсь порозбишацьки, маючи в руках чесну панну шаблюку*).

Згадувані експліцитні часо-просторові репрезентанти мегаконцепту-образу *Україна* формують його номінативне макрополе, що має досить розгалужену лексико-семантичну побудову, домінантами якої виступають передусім семи позитивного і лише зрідка негативного аксіологічного виміру.

Серед імпліцитних (опосередкованих) репрезентантів мегаконцепту-образу *Україна* найуживанішими в тексті аналізованого роману є перифрастичні вислови та асоціативно-образні номінації синонімічного та антонімічного планів, що своїми глибинними коренями сягають усної народної творчості і є за своєю сутністю знаковими в українському історичному та культурологічному дискурсах: а) "щира душа" (*Коло Брюховецького сидить за столом князь Гагін із думними дяками – люде поважні, що не з гайдамаками б їм бенкетовати, так, отже, золото того нарбило, що безбожний харцизяка став їм у повазі, а щира душа мусить погібати!* (с. 157)); "християнська душа" (*У нас у Січі чи гетьман, чи отаман, чи так собі чоловік – усе рівний товариш, усе християнська душа* (с. 122–123)); "добра душа" (*Як гасне грішне тіло, добрі душі, покинувши землю, зносяться до Господа Бога, купаються, обливаються у небесному світі, підслухають, що говорять на небі ангели* (с. 84)) – "грішна душа" (*Брюховецький сам не знав, чого злякався; так уже грішна душа його тривожилась* (с. 163)), б) "єдина воля" (... як спом'яне старого Хмельницького, як тоді в козаків була **воля** й дума **єдина**... (с. 139)) – "проклята неволя" (*Ох, був і я колись таким вигачником, поки літа не приборкали та **проклята неволя** не примучила!* (с. 68)); в) "українське серце" (... Запорозжжє іспоковівку було **серцем українським**... (с. 65)); "запорозьке серце" (*Покинувши дочці своє поранне коло печі, сіла сердешна мати кінець столу да так же то гірко почала плакати, що й старе **запорозьке серце** трохи пом'якшало* (с. 118)), "щире серце" (*З **щирого серця** зове він її своєю ненею, з **щирого серця** зове вона його своїм зятем* (с. 80)) – "тверде серце", "жорстоке запорозьке серце" (... як зачне коло його упадати ластівкою мати, як стане голубити сестра, розчісуючи йому кучері, розпитуючи про далекі сторони, про козацькі пригоди, то й **тверде**, як залізо, **серце** пом'якшає, і що тільки важке єсть на душі, усе козак своїм щирим жалібницям розкаже (с. 85), Хіба вже, зглянувши на Кирила Тура, перемагав своє **жорстоке запорозьке серце** (с. 126)); г) "козацька слава" (*А дівочому серцю що і молодецька краса, що і **козацька слава**, коли до неї козак не горнеться?* (с. 80); г) "тяжка туга", "велике горе" (*Усім на серце пала **тяжка туга**, мов перед яким **великим горем*** (с. 98)).

Отже, в романі художньо значущими є як експліцитні, так й імпліцитні репрезентанти наскрізного мегаконцепту-образу *Україна*. Уживані імена аналізованого мегаконцепту-образу забезпечили надійне підґрунтя для індивідуально-авторського осмислення й оригінального словесного втілення фрагментів національної історії, віддзеркалили стан виразально-зображальних засобів української мови певного періоду її розвитку, актуалізували емотивно-аксіологічний простір роману, його потужні націєцентричний, етноцентричний та антропоцентричний потенціали.

Література

1. Апресян Ю. Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания / Ю. Д. Апресян // Вопросы языкознания. – 1995. – № 1. – С. 37–67.
2. Бацевич Ф. С. Концепт / Ф. С. Бацевич // "Українська мова" : енциклопедія / [редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко та ін.]. – К., 2007. – 853 с.
3. Вільчинська Т. П. Концептуалізація сакрального в українській поетичній мові XVII–XVIII ст. : монографія / Т. П. Вільчинська. – Тернопіль : Джура, 2008. – 424 с.
4. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови) / С. Я. Єрмоленко. – К. : Довіра, 1999. – 304 с.
5. Жайворонок В. В. Етнолінгвістика в колі суміжних наук / В. В. Жайворонок // Мовознавство. – 2004. – № 5–6. – С. 23–35.
6. Жайворонок В. В. Проблема концептуальної картини світу та мовного її відображення // Культура народів Причорномор'я : научный журнал. – Симферополь: ТНУ, 2002. – № 32. – С. 51–53.
7. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика: нариси : навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2007. – 262 с.
8. Іващенко В. Л. Концептуальна репрезентація фрагментів знання в науково-мистецькій картині світу (на матеріалі української мистецтвознавчої термінології) : монографія / В. Л. Іващенко. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2006. – 328 с.
9. Кононенко В. І. Концепти українського дискурсу / В. І. Кононенко. – К. ; Івано-Франківськ : Плай, 2004. – 247 с.
10. Космеда Т. А. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики : формування і розвиток категорії оцінки / Т. А. Космеда. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 2000. – 311 с.
11. Кочерган М. Мовознавство на сучасному етапі / М. Кочерган // Дивослово. – 2003. – № 5. – С. 24–29.
12. Красавіна В. В. Структурно-семантичні, стилістичні та текстові функції епітета в історичному романі (на матеріалі творів другої половини XIX – першої половини XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Красавіна В. В. – К., 2005. – 20 с.
13. Куліш П. Твори : у 2 т. / П. Куліш. – К. : Наукова думка, 1994.
Т.1 (тут і далі цитуємо за цим виданням, вказуючи сторінку). – 1994.
14. Мех Н. О. Наскрізні концепти *слово, мова, думка* у філософсько-релігійній та мовній картинах світу Григорія Сковороди / Н. О. Мех ; НАН України. Ін-т укр. мови. Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – К., 2005. – 237 с.
15. Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш / Є. К. Нахлік // Куліш П. Твори : у

2 т. – К. : Наукова думка, 1994. – С. 5–36.

16. Попова З. Д. Когнитивная лингвистика: учебное издание / З. Д. Попова, И. А. Стернин ; Федеральное агентство по образованию. Воронежский гос. ун-т. – М. : АСТ: Восток – Запад, 2007. – 314 с.

17. Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня. – К. : СИНТО, 1993. – 192 с.

18. Скаб М. В. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери / М. В. Скаб. – Чернівці : Рута, 2008. – 560 с.

19. Слободянюк Н. Ю. Український національно-культурний компонент у мові художньої історичної прози Пантелеймона Куліша : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Слободянюк Н. Ю. – К., 2001. – 20 с.

УДК 81'373:821.161.2.09

Н.Ю.Коновалова

Відображення концепту "Козаччина" у функціонально-семантичних полях епітетних словосполучень (на матеріалі історичного роману "Чорна рада")

Стаття присвячена аналізу епітетних словосполучень у структурі першого українського історичного роману. Розглянуто основні елементи, що вибудовують ієрархічну структуру концепту "Козаччина".

Ключові слова: концепт, ієрархічна структура, компонентний аналіз, сема, дистрибут, функціонально-семантичне поле.

Статья посвящена анализу словосочетаний эпитетов в структуре первого украинского исторического романа. Рассмотрены основные элементы, которые образуют иерархическую структуру концепта "Казачество".

Ключевые слова: концепт, иерархическая структура, компонентный анализ, сема, дистрибут, функционально-семантическое поле.

The article analyzes phrases with epithets of the structure of the first Ukrainian historical novel. The main elements which form a hierarchical structure of concept "Cossacks" are considered in this article.

Key words: concept, hierarchical structure, component analysis, value, dustrybut, functional-semantic fields.

Значне місце в історії розвитку художньої літератури посідає роман "Чорна рада: Хроніка 1663 р.", яким його автор, Пантелеймон Куліш, започаткував історичний жанр в українській літературі.

Цей твір був об'єктом дослідження українських мовознавців (серед них І.К.Білодід, Г.П.Іжакевич, С.Я.Єрмоленко, В.В.Красавіна, Н.Ю.Слободянюк), які вивчали функції архаїчної лексики, висвітлювали принципи стилізації мови художніх творів, аналізували фольклорні елементи як засоби часових і локальних характеристик в історичному тексті. Проте семантичний аспект епітетів у романі допоки ще вивчений лише частково, тому зосередимо увагу на дослідженні функціональної ролі епітетів у відображенні доби козаччини.

Використання компонентного аналізу та методу польового структурування епітетних словосполучень дозволило з'ясувати, що в структурі аналізованого твору можна чітко виділити центральний концепт "Козаччина". Автор показує його з різних точок зору через зображення інших, дрібніших елементів, які утворюють ієрархічну структуру. Важливими в цьому аспекті є концепти "Історична доба", "Україна" та "Козацтво". У свою чергу вони реалізуються в тексті через семантичні центри, які можна означити як концепти "Запорозька Січ", "Зброя" і "Побут".

Концепт "Історична доба" в тексті подається на основі ключової семи "час", що має негативно-оцінний зміст, який виявляється в епітетах, що їх використовує автор для характеристики поняття. Наприклад: *"Друга його думка була про Лесю: боявсь, щоб як-небудь і їй у козацьких чварах не досталось, а ще більш боявсь, щоб Кирило Тур, під сей каламутний час, удруге не вкрав її, так як у Києві"* (с. 115); *"Чудно було Петрові да й Череваневі дивитись на тії музики та гопаки у такий смутний час, що плакати б усім треба, а не веселитись"* (с. 152).

Концепт "Україна" у творі багаторівневий. Автор вибудовує його, використовуючи власну назву *Україна*: *"Тоді-то мужики до панів, кого знали, що добрий пан, почали знов горнутись і до господи його з-під Ніженя проводжати; а пани почали раховати, як би не зовсім попустити Україну низовцям на поталу"* (с. 69); назву простору – *степ*: *"Два кобзарі, сидячи навпроти їх, іграли усяких лицарських пісень і виспівували про Нечая, про Морозенка, про Перебийноса, що здобули на всьому світі несказанної слави; виспівували і про Берестейській рік, як козаки бідовали да, бідуючи, серце собі гартували, – і про степи, і про Чорне море, і про неволю, і каторгу турецьку, і про здобич да славу козацьку; усе поважним словом перед товариством викладували, щоб козацька душа і за трапезою росла угору"* (с. 129); та власні назви *Дніпро*, *Київ* та ін.: *"Як доживе було котрий запорожець до глибокої старості, що воювати більш не здужає, то наб'є черес дукатами, да забере з собою приятелів душ тридцять або й сорок, да й іде з ними в Київ бенкетувати"* (с. 64). Топоніми дають авторові

можливість створити "карту", яка відображає не тільки подорожі героїв, але й географію країни, про яку йдеться у творі.

Концепт "Козацтво" наділений позитивним оцінним змістом. Важливе місце в його аналізі відводимо мікроконцепту "Запорозька Січ". П.Куліш характеризує його, використовуючи епітети *вольна, лицарська, молода, жива, здорова* і пов'язує його з фольклорними джерелами. У тексті це реалізовано на основі використання епітетного словосполучення **славне** Запорозжя: *"Ще й написано: "Лицар **славного** війська Запорозького"; а над ляхами: "А се проклятущі ляхи"* (с. 63).

Для характеристики козацької держави автор використовує ряд понять. Дистрибути *порядок, закон, звичай, право, суд, рада* поєднуються з епітетами, що за морфологічним критерієм є здебільшого відносно-якісними прикметниками. Наприклад:

- *звичай козацький, січовий, давній, предковичний, стародавній, старий, святий: "Може, тим, що Запорожжє іспоконвіку було серцем українським, що на Запорожжі воля ніколи не вмирала, **давні** звичаї ніколи не забувались, козацькі предковичні пісні до посліду днів не замовкали, і було те Запорожжє, як у горні іскра: який хоч, такий і розідми з неї вогонь"* (с. 65);

- *рада військова, генеральна, судня, чорна, безталанна: "А Шрам собі ждав – не дождався **генеральної** ради, щоб, забравши з того боку усі козацькі потуги, йти на Тетерю"* (с. 96);

- *суд козацький, запорозький: "Миряне й собі перлись наперед, щоб подивитись на **запорозький** суд, да не таківські були низовці, щоб пропустили до суднього колеса кого не треба"* (с. 124).

Пантелеймон Куліш широко використовує військову лексику, яка допомагає створити колорит історичної епохи, що зображується. Саме за допомогою таких епітетних словосполучень автор роману розкриває сутність козаччини.

За номінативною функцією виділені лексичні одиниці можна об'єднати в мікрогрупи:

– назви воїнів:

1) *козак ("Він добрий був син і **щирий** козак; лучче йому з нудьги загинути, ніж панотця навек преогорчити і золоту свою славу гряззю закаляти"* (с. 113));

2) *запорожець ("**Первий** запорожець був здоровенний козарлюга"* (с. 66));

3) *лицар ("І з'їжджаються козаки і **славні** лицарі з усього світу – од Подолля, од Волині, од Сівери і од Запорожжя"* (с. 55));

– назви військових посад:

1) *гетьман ("Б'ються день, б'ються другий, – як де не взявся **молодий** гетьман на коні"* (с. 55));

2) старшина ("Князь іще раннім ранком зазвав **козацьку** старшину на пораду, і там-то було послухати, як привітає Іванець Сомка!" (с. 144));

3) писар ("Так вигукував **військовий** писар, і байдуже йому, що круг його наче море іграє" (с. 138));

– назви військових підрозділів:

1) курінь ("Обідали добрі молодці на траві, під дубами, **усякий** курінь особе, із своїм курінним отаманом" (с. 129));

– назви оборонних споруд:

1) башта ("За готові лядські дукати купив я його в магістрата, і всяке знає, що за ті дукати збудовано **магістратську башту**" (с. 141)).

Слід зазначити, що, використовуючи епітетні словосполучення, автор наділяє позитивною семантикою мікрогрупу "Назви воїнів", тоді як групи з іншими номінативними функціями позбавлені оцінки.

Концепт "Зброя" простежується в романі насамперед через використання П.Кулішем дистрибуту *шабля*. Він поєднується з епітетами, що сприяють характеристиці козака-воїна, "забезпечуючи розрізнення соціального та майнового стану персонажа" [5; 11]. Наприклад: "Знати їх було хіба по довгому оселедцю з-під шапки і пістолях – **шаблі** й **пістолі** були в деяких **дорогі**" (с. 121); "Усі втихли, що чутно було, як бряжчали в бояр **шаблюки на золотих ланцюгах** коло пояса" (с. 147).

Особливості повсякденного життя козаків показані автором за допомогою групи епітетних словосполучень, які можна означити як концепт "Побут". У романі трапляються лексичні одиниці на позначення:

1) інтер'єру ("Іще по стінах висять і їх **шаблі**, **пищалі під сріблом**, **старосвітські сагайдаки татарській**, **шиті золотом ронди**, **німецькі аркебузи**, **сталеві сорочки**, **шапки-сисюрки**, що вкриє тебе **залізною сіткою** – і ніяка **шабля** не візьме" (с. 49));

2) страв, напоїв ("Миттю подала на стіл **гарячих** млинчиків, сала кусок положила на кружечку і мисочку сметани поставила; ще й пляшку перчаківки достала з полиці" (с. 116));

3) одягу ("Що глибше в кут, то все був люк **одягніший**, були тут уже й **міщани в личаках** і в **синіх каптанах**, було й **городове** козацтво в **блакитних** да в **зелених жупанах**; а **кармазини**, **шаровари** або **жупан запорозький** хоть би один" (с. 121));

4) взуття ("Чоловік сей був у **короткій старенькій свитині**, у **полотняних штанах**, **чоботи шакапові попропотпувані** – і **пучки видно**" (с. 121)).

За допомогою етнічно маркованих епітетних словосполук П.О.Куліш створює національно-культурний колорит історичної епохи.

Отже, аналіз виявив, що роман "Чорна рада" тяжіє до вико-ристання епітетних словосполучень як художніх деталей часу, епохи – знаків побуту та одягу, які притаманні історичній добі, про яку йдеться.

Не всі згадані вище епітетні словосполучення зафіксовані в "Словнику епітетів української мови" [1], тому їх можна залучити до словника.

Література

1. Биби́к С. П. Словник епітетів української мови / С. П. Биби́к, С. Я. Єрмоленко, Л. О. Пустовіт. – К. : Довіра, 1998. – 432 с.
2. Денисова С. П. Типологія категорій лексичної семантики / С. П. Денисова. – К. : Вид-во Київського державного лінгвістичного університету, 1996. – 294 с.
3. Красавіна В. В. Структурно-семантичні, стилістичні та текстові функції епітета в історичному романі (на матеріалі творів другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / Красавіна В. В. ; НАН України, Ін-т укр. мови. – К., 2005. – 20 с.
4. Куліш П. Твори : у 2 т. / П. Куліш. – К. : Наукова думка, 1994. Т. 1. – 1994. – 752 с.
5. Мацько Л. І. Стилїстика української мови : підручник / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько ; за ред. Л. І. Мацько. – К. : Вища школа, 2003. – 464 с.

УДК 811.161.2'37:821.161.2

О.В.Банзерук, Ю.О.Шакура

Військова лексика в історичній прозі П.Куліша

У статті проаналізовано лексичні одиниці на позначення військових термінів у художньому мовленні П.Куліша.

Ключові слова: літературна мова, національна мова, військова лексика, термін, лексичні одиниці.

В статье проанализированы лексические еденицы на обозначение военных терминов в художественной речи П.Кулиша.

Ключевые слова: литературный язык, национальный язык, военная лексика, термин, лексические еденицы.

The present article is concerned with analysis of lexical units in the military vocabulary is in historical prose of P.Kulish.

Key words: literaru language, national language, military vocabulary, term, lexemes units.

Дослідження терміносистеми будь-якої національної мови є актуальною проблемою сучасної лексикології, оскільки "історія термінології тієї чи іншої сфери науки, культури, виробничої діяльності – це разом з тим повість про закономірності розвитку знань про природу і суспільство" [2, с. 49].

Однією зі складових термінологічної системи сучасної української мови є військова лексика, яка своїм корінням сягає найдавніших часів. Науковці здавна цікавилися генезою військової термінології за часів Київської Русі, з'ясовували історію виникнення ряду лексем. Цим питанням присвячено праці Ф.Філіна, С.Ледяєвої, Л.Скрипник, П.Черних. У доробках Л.Кутіної, О.Порохової розглядається взаємовплив старослов'янських та російських елементів у галузі військової термінології. Роль і місце іноземних запозичень свого часу вивчали й А.Соболевський, І.Огієнко, Р.Сидоренко, Г.Халимоненко.

У наші дні військові терміни аналізуються у власне лінгвістичному та лінгвіоісторичному аспектах (П.Ковалів, В.Горобець, А.Генсьорський, В.Задорожний, Л.Мурашко).

Специфіка мови історичного роману полягає в тому, що, по-перше, письменник відтворює конкретно-історичну епоху, по-друге, стилізує мову своєї оповіді. Стилізація передбачає введення у тканину твору таких семантико-стилістичних мовних засобів, які б наближали оповідь до зображуваної доби, до певного діалектного чи соціального середовища.

Поза увагою науковців залишилися проблеми функціонування військових номінацій як частини термінологічної лексики сучасної української мови й окремої цілісної системи; питання розвитку, кодифікації і класифікації; використання її у художньому мовленні українських письменників. Тому предметом нашого дослідження і стала військова термінологія, яка складає основу мовної тканини творів майстрів українського слова.

Найчастіше використання військових номінацій характерне для історичної прози. Роман "Чорна рада. Хроніка 1663" та оповідання "Мартин Гак", "Потомки українського гайдамацтва", "Січові гості" П.Куліша є найкращими зразками цього жанру. Ці твори по праву можна назвати своєрідною енциклопедією українського характерознавства [1, с. 47]. Концепція українського національного характеру ґрунтується на зображенні побуту, житла, речей хатнього вжитку, одягу, їжі, сімейних традицій, звичаїв й обрядів часів козацтва. Для достовірного відтворення колориту доби Руїни необхідним було вживання військової термінології на позначення козацьких атрибутів.

Проаналізувавши мовне полотно історичних творів П.Куліша, ми спробували виокремити лексико-семантичні групи назв військових реалій:

- лексико-семантична група на позначення видів зброї, стратегії або тактики бойових дій;
- лексико-семантична група на позначення військових звань, рангів і посад;
- лексико-семантична група на позначення атрибутів влади;
- лексико-семантична група на позначення козацьких угруповань;
- лексико-семантична група на позначення одягу та взуття.

Розглянемо детальніше кожну з виділених груп.

Лексико-семантична група на позначення видів зброї представлена такими лексемами: кий, кинджал, шабля, лук, батіг, паля, щит, обух, пищаль, запоясник, пірнач, пістоль: "... звелів, жартуючи, погріти йому *киями* плечі!" [4, с. 57]; "І блиснув їй перед очима турецьким *запоясником*" [4, с. 59]; "Да ми вас, вражих дітей, *батогоами*" [4, с. 117]. Особливо П.Куліш поетизує шаблю: "Зроду я не пійму віри, одвітовав Кирило Тур, щоб син старого Шрама бивсь по-розбишацьки, маючи в руках *чесну панну шаблю*" [4, с. 105].

Серед цих назв можна виділити наступні мікрогрупи: на позначення вогнепальної зброї (пищаль, запоясник, пістоль); із семантикою холодної зброї (кинджал, шабля, обух, спис, пірнач); зі значенням боєприпасів (порох, кулі, граната); на позначення військових обладунків (лук, паля, кий, щит). Ці одиниці, виконуючи номінативну функцію, надають назв різновидам зброї часів Руїни, за допомогою якої козаки обороняли рідну землю і йшли у наступ на ворогів.

Лексика на позначення тактики бойових дій, військових операцій представлена такими лексемами: похід, пальба, облога, оборона, перемога, поразка, герць, битва, різня, бій, які різняться семантичними відтінками та стилістичною маркованістю. "Петро почав козацький герць" [4, с. 97]; "Потім схопились ліворуч та розпочали знов герць, лютий, страшніший первого" [4, с. 86]; "Почалася страшна пальба, все навкруги закурило..." [4, с. 76].

Отже, завдяки використанню лексем із семантикою зброї, які за нашими спостереженнями є найчисельнішими і неоднорідними, письменник досягає максимальної достовірності під час відтворення живописних картин військових подій часів козацтва.

Друга за чисельністю є лексико-семантична група на позначення військових звань, рангів і посад подана такими одиницями: гетьман, генеральний старшина, полковник, бунчуковий, хорунжий, отаман, реєстровий, посполитий, полковий, кошовий, воєвода, осавула, запорожець, козак, урядник, ротмістр, сотник, бурмістр: "Тим часом на лівому дніпровому боці, Гетьманщині, Самійлович, Мазепа і інші гетьмани, потоваришивши з столешніми дуками, попустили їм попуск у всяких кривдах та й самі за їх приводом, налягали на простолюдде" [4, с. 213]; "Хоч би й не сказано мені, що се *отаман*, сам би я догадався" [4, с. 222].

Така строкатість назв пояснюється неоднорідністю й ієрархічністю укладу та суспільно-майнового статусу представників козацької спільноти. Так, до найвищих військовоначальників належали: гетьман, генерал, полковник, отаман, воєвода. Найнижчий щабель посідали пересічні воїни: козак, запорожець, сердюк, джура, низовик, січовик. Цікаво, що до структури семантики назв останнього ряду входить територіальний конотат (запорожець жив "за порогами Дніпра", січовик – воїн на Січі, братчик – член "братства Запорозької Січі", низовик – мешканець поселень у "низов'ях Дніпра"). Наприклад: "Череваниха теж поспішала до ридвана, бо до запорожця пристав другий *братчик*..." [4, с. 66].

Особливу увагу варто звернути на лексему козак, яку автор представляє багатьма стилістично-маркованими варіантами: січовий гуляка, прощальник, волоцюга, сіромаха, розбишака, бурлака, харцизяка, гольтяпака, горопаха. Приміром: "А тепер хто йде на Запоріжжє? Або *гольтяпака*, або злодюга, що боїться шибенеці, або дармоїд, що не звик заробляти собі на насущного хліба" [4, с. 66]; "*Горопаху* Кирила Тура зв'язали вірьовками да й повели до стовпа, що стояв недалеко" [4, с. 78].

Термін "козацтво" представлений такими конотаціями *українське козацтво, славне січове товариство, справжнє християнське лицарство, козацтво могутнє і сильне, вишколене лицарство*. Неоднозначна оцінка козацтва у творі П.Куліша: "Запорожжє перше було гніздом лицарства козацького, а тепер виводить тільки хижих вовків та лисиць" [4, с. 246].

Наступна лексико-семантична група на позначення атрибутів влади репрезентована такими одиницями: булава, бунчук, корогва, пірнач, які відносять до клейнодів війська Запорозького. "А Гвинтовка тим часом, сівши на коня, проїхав сюди-туди, піднявши вгору срібний *пірнач*; на пірнач пов'язана широка блакитна стьожка" [4, с. 121]; "На столі лежала *булава* Брюховецького з *бунчуком* і *корогвою*" [4, с. 118]. Названі лексеми відійшли до пасивного словникового складу мови, оскільки втратили актуальність або й зовсім зникли ті реалії, які вони позначали.

Як бачимо, зазначені слова відтворюють реальний історичний колорит доби Руїни; наповнюють пафосом, героїзмом мовну тканину творів; свідчать про соціально-майнове розшарування козацької держави; стилістично увиразнюють контекст.

Окремою групою в історичній прозі є назви військових організацій. Одні з них (сотня, орда, загін, товариство, ватага) указують на адміністративно-територіальні одиниці козацького війська, інші (куринь, мур, острог, фортеця, кіш) – на місце перебування воїнів і разом з тим на підрозділ війська. "Обідали добрі молодці на траві, під дубами, усякий

курінь особе, із своїм курінним отаманом" [4, с.129]; "Прийшли ми до куреня; аж сидить купа людей чимала, а між ними – хто ж би? – Мартин Гак!" [4, с. 222]; "У нас, панове, поки козак не випишеться з *коша* чи з куреня, то слухай січової старшини, так як ігумена" [4, с. 82]; "Поїхали генеральнії старшини з полковою старшиною по всіх полках, по всіх *сотнях* шиковати до бою військо" [4, с. 149].

Чисельну тематичну групу в історичних творах письменника утворюють слова, які позначають одяг та взуття козацтва доби Руїни. Прикметно, що наскільки неоднорідним були його представники, настільки відповідно різнилось і їхнє військове спорядження [5, с. 16]. Тому спробуємо розглянути названий клас лексем саме під таким, соціально-ієрархічним кутом зору.

Найбільша мікрогрупа містить назви військового одягу історичних персонажів П.Куліша. Це опанча, бурка, жупан, кунтуш, каптан, кармазин, кирея, у які одягнуті найзаможніші воїни: гетьмани, полковники, отамани, воєводи, старшини. Так, наприклад, опанчею називали старовинний верхній одяг, що мав вигляд широкого плаща; буркою – довгу вовняну опанчу, гетьманський верхній одяг; жупан – верхній чоловічий одяг, оздоблений хутром і позументом, поширений серед заможного козацтва і польської шляхти; кунтуш – розпашний чоловічий (і жіночий) одяг, який носили поверх жупана; каптан – старовинний чоловічий одяг з довгими полами; кармазин – верхнє чоловіче вбрання зі старовинного дорогого темно-червоного сукна. Зрозуміло, що названі костюми заможні воєначальники шили з найдорожчих, часто привозних тканин: саєти, кармазину, лудана, парчі, оксамиту – і оздоблювали коштовним камінням і найціннішим хутром. Розкішний одяг знаті детально виписано з характеристикою кольору (*голубий, сірий, темно-синьої краски, чорний, цвітастий*), вказівкою на дорогу тканину (*адамашкову, з дорогої парчі, оксамитний, парчевий, шовковий*) і різноманітне оздоблення (*гаптований золотою травою, горностаями обшиту, горностаями підбитім, дорогі самоцвіти, з гудзиками золотими, з жовтими оздобами, зі сріблом перетиканими вильотами, золотом гаптовану, золотом перетканого, золотих шнурах*)

Найбідніших козаків П.Куліш "одягає" відповідно у невибагливе вбрання з грубих нефарбованих домотканих матерій: семрягу, сірячину, свиту, кобеняк, кирею, жупанок. Лексеми на їх позначення становлять другу тематичну мікрогрупу.

Підтвердження сказаного знаходимо в романі "Чорна рада", а також оповіданнях історичної тематики. "Сомко хотів положити в колиску й Кирила Тура,- не пожалував своєї саєтової *опанчі*, як тут де не взялось двоє запорожців" [4, с. 62]; "Довго він ворочавсь на своїй бурці; далі встав, натяг жупан, да й вийшов у гай хвірточкою" [4, с. 52];

"Увійшло якесь опудало. На голову насунув *кобеняк*, тільки очі видно, а сам у широкій *семерязі*, на спині чималий горб" [4, с. 89].

Соціальне розшарування козацтва письменник увиразнює й за допомогою вказівки на взуття персонажів. Адже найбагатша верхівка шила собі сап'янці – чоботи та черевики – з сап'яну (різновиду шкіри), у той час як пересічні воїни задовольнялися лише личаками (плетеним із селянським взуттям, яке носили з онучами, прив'язуючи до ноги мотузками): "були тут уже й міщани в *личаках* і в синіх каптанах" [4, с. 92].

Не залишив поза своєю увагою автор і головні убори і бойове спорядження козаків: мисюрку, шлик, *кобеняк*, які, з одного боку, захищали голову й обличчя, а з іншого – теж слугували частиною обладунків: "Увійшло якесь опудало. На голову насунув *кобеняк*, тільки очі видно, а сам у широкій *семерязі*, на спині чималий горб" [4, с. 103]. Тож із контексту зрозуміло, що *кобеняк*, як і шлик, – це деталі військового спорядження пересічних воїнів. Разом з тим, частиною костюму представників козацької верхівки були мисюрка (шолом, залізна шапка із сіткою) і панцир (частина старовинних металевих обладунків, і які захищали від поранення ворожою зброєю.

Варто зауважити, що військове вбрання в історичній прозі П.Куліша виступає водночас маркером успішності й соціально-майнового статусу персонажів. Лексика на його позначення виконує не тільки номінативну роль, вона допомагає реалізовувати естетичну функцію. Крім того, мова одягу слугує характеристикою зовнішності, характеру кожного героя.

Отже, ми переконалися, що військова лексика за семантикою одягу і взуття відіграє важливу роль у формуванні особистості, дозволяє зрозуміти моральні, соціальні та інші характерні риси епохи і людини. Лексика на позначення одягу, взуття бере активну участь у створенні стилістичних ефектів, реалізує конотації морально-етичного, історико-культурного й естетичного характеру.

Проаналізувавши лексику на позначення військових термінів у прозових творах П.Куліша, можемо зробити висновок, що автор добре знав історію України, вболівав за її долю. Широке використання військової термінології підкреслює вміння автора добирати влучну лексику для змалювання колоритного багатоликого образу тогочасної України, відтворювати атмосферу доби козаччини.

Література

1. Вертій О. Народні джерела концепції національного характеру в творчості Пантелеймона Куліша / О. Вертій // Дивослово. – 1995. – № 2. – С. 45–47.

2. Виноградов В. История русского литературного языка / В. Виноградов. – М., 1978.
3. Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова / М. А. Жовтобрюх. – К. : Наукова думка, 1984. – 255 с.
4. Куліш Пантелеймон. Твори : у 2 т. / Куліш Пантелеймон. – К., 1989.
Т. 2 : Чорна рада. Оповідання. драматичні твори. Статті та рецензії. – 1989.
5. Яценко Н. О. Історизми в романі П. Куліша "Чорна рада" (назви одягу та козацької атрибутики) / Н. О. Яценко // Дивослово. – 1998. – № 5. – С. 15–17.
6. Яценко Н. О. Назви військового одягу в українській мові / Н. О. Яценко // Культура слова. – 1999. – № 52. – С. 69–72.

УДК 81'373:821.161.2.09

С.В.Соколова

Структурно-функціональні особливості антропонімів у романі П.Куліша "Чорна рада"

У статті здійснено огляд структурних та функціональних особливостей антропонімів роману П. Куліша "Чорна рада". Охарактеризовано семантику авторських та історичних онімів роману.

Ключові слова: П.Куліш, антропонімія, антропонім, онім, апелятив, власна назва, патронім, одно/дво/тричленне іменування, описова конструкція.

В статье рассматриваются структурные и функциональные особенности антропонимов романа П.Кулиша "Черная рада". Охарактеризована семантика авторских и исторических онимов романа.

Ключевые слова: П.Кулиш, антропонимия, антропоним, оним, апеллятив, имя собственное, патроним, одно/дво/тричленные имена, описательная конструкция.

The article deals with the structural and functional peculiarities of anthroponyms in novel "Chorna rada" of P Kulish. It analyzes the semantic of original and historical onyms of the novel.

Key words: P.Kulish, anthroponomy, anthroponym, onym, appellative, personal name, patronym, one/two/three-member nomination, depictive construction.

Власні найменування людей як номінативні одиниці є об'єктом вивчення різних наук, зокрема мовознавства, етнографії, історії, психології, філософії. Значний внесок у розвиток мовознавчих досліджень з

антропонімії мають праці Г.С.Бучко, М.О.Демчук, І.М.Желєзняк, Р.Й.Керсти, Р.І.Осташа, С.Є.Панцьо, М.Л.Худаша, П.П.Чучки та ін. Питання ономастики художніх творів, її функціональних особливостей та співвідношення літературного й реального антропонімікону досліджували С.І.Зінін, В.Н.Михайлов, О.І.Фонякова та ін., питання стилістики антропонімів у художньому мовленні – В.В.Виноградов, Ю.О.Карпенко, В.А.Никонов, М.К.Фролов та інші.

Антропонімія художнього твору як система власних особових назв заслуговує окремого ґрунтовного вивчення як з теоретичного, так і з практичного погляду, бо антропоніми відіграють важливу роль у розкритті головної теми та ідеї, авторського задуму та сюжету, вони є ключовими словами у складній композиції художнього тексту. Робота письменника передбачає добір імен або створення нових на основі наявних моделей та переходу апелювативів у розряди онімів. Завдяки власним назвам читач сприймає художній текст через низку асоціацій, які впливають на розуміння твору та його декодування. У першому українському історичному романі "Чорна рада" Пантелеймона Куліша структурно-семантичні особливості власних імен сприяють відображенню історичної епохи і складності соціальної ситуації в Україні тих років. Вони мають культурне й символічне забарвлення, вербально втілюють художню концепцію твору та розв'язують індивідуально-естетичні завдання. Вивченню літературно-художнього антропонімікону П.Куліша присвячені лише поодинокі роботи [3], тому актуальність пропонованого дослідження визначено необхідністю опису антропонімів як однієї з важливих складових лексичних підсистем мови, що входить у текстовий простір роману "Чорна рада".

Метою дослідження є характеристика структурних особливостей і функціонального навантаження авторських та історичних антропонімів роману П.Куліша.

Традиційно антропонімікон художнього тексту, а особливо історичного роману, містить антропоніми на позначення діючих персонажів, принагідно згадуваних осіб, через вчинки й дії яких докладніше окреслено головних героїв, а також імена діячів історії, культури тощо [2, с. 90]. У тексті "Чорної ради" можна чітко окреслити групу антропонімів на **позначення конкретних історичних постатей** – завдяки їх використанню автор досягає ефекту достовірності у зображенні доби боротьби за гетьманську владу. У "хроніці історичних подій" хронотопічна функція антропонімів історичних постатей є визначальною (гетьмани, козацькі полковники, керівники запорізьких військ: *Богдан Хмельницький, Виговський, Єрема Вишневецький, Дорошенко, Яким Сомко, Іван Брюховецький, Тарас Трясило, Юресь Хмельниченко, Барабаш, Васюта Ніжинський, Кішка, Перебийніс, Морозенко, Налпвайко, Острияниця, Павлюк, Джеджелій, Нечай* та ін.; відомі політичні

діячі, дипломати: *Кисіль, Тетеря, Ромадановський, Гагін* й ін.; духовенство, діячі культури: *Могила, Гізель, преосвященний Методій, Ганна Гулевичівна* та ін.).

Другою групою антропонімів роману є **іменування позадійових осіб**. Це власні назви на позначення історично реальних постатей (давньогрецький філософ *Діогенес*, монголо-татарський хан *Батий*, литовський гетьман *Радзивілл*), біблійних осіб (*Ісус Христос, Мати Божа, Юда, Ірод, Каїн, Авель*), а також персонажів світової літератури, фольклору (герой української народної пісні *Байда*, давньогрецький бог рослинності й родючості *Бахус*). Такі антропоніми розширюють часовий простір оповіді, створюють координати оцінки описуваних осіб і подій.

Найбільше в романі антропонімів на **позначення вигаданих персонажів**. Це імена козаків (*полковник Шрам, Кирило Тур, Черевань, Чорногор, Гвинтовка, осаул Гулак, полковник Дем'ян полтавський, сотник Гордій Костомара, полковник Остап Миргородський, Пугач, Тарас Сурмач, Олекса Сенчило, Петро Сердюк, сотник Іван Юско*), ремісника (*коваль Остап*), дітей (*Шраменя, Петро Шраменко, дочка Череваня, Череванівна, Настуся* (сестра Кирила Тура)), жінок (*Череваниха, лядська погань* (дружина Гвинтовки)), священика (*панотець Шрам*), слуги (*Василь Невольник*).

Соціальну функцію власних назв спостерігаємо і в розрізненні прізвищ верхівки українського суспільства на *-ськ(ий), -цьк(ий)* (*полковник Остап Миргородський, Васюта Ніжинський, Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Єрема Вишневецький*) та козацьких прізвищ і прізвиськ (*Матвій Гвинтовка, Михайло Черевань, Кирило Тур, Іван Шрам, батько Пугач, Тарас Сурмач*).

Антропоніми на позначення реальних історичних осіб та вигаданих персонажів у плані формальної структури схожі. Відповідно до традиційної класифікації іменувань за кількістю компонентів виділяємо одночленні, двочленні, тричленні назви антропонімів роману. Пантелеймон Куліш, за питомо українською традицією, іменує героїв переважно **одночленими іменами**. Такі антропоніми мають вигляд імен, прізвищ, прізвиськ та андронімів. Серед них виділяємо особову давньо-слов'янську назву (*Богдан*), особові назви християнського походження (*Василь, Васюта, Іванець, Мелася, Михайло, Настуся, Олександра (Леся), Петро, Юресь*), апелювативні назви (*Брюховецький, Гладкий* (вказівка на будову тіла), *Гвинтовка* (апелюватив до назви козацької зброї), *Пугач, Тетеря* (семантичний зв'язок із назвами птахів), *Сомко* (з назвою риби), *Тур* (з назвою тварини), *Туриха, Череваниха* (андроніми), *Шрам, Перебийніс* (опис особливостей обличчя людини), *Кисіль* (семантичний зв'язок із назвою страви), патронімічні назви (*Череванівна, Шраменко, Шраменя*), відтопонімічні назви (*Миргородський, Чорногор*).

Двочленні антропоніми П.Куліш використовує рідко – переважно стосовно епізодичних персонажів та історичних постатей. На першому місці двочленних конструкцій роману – ім'я. Другою частиною більшості козацьких онімів є відапелятиви: назви осіб за професією, заняттям чи службовим становищем (*Божий Чоловік, Василь Невольник, Тарас Сурмач*), за особливостями зовнішності, характеру, звичок (*Гордій Костомара, Іван Чепурний, Іван Шрам, Михайло Черевань, Петро Сердюк, Тарас Трясило*), утворені від назв тварин, птахів, риб (*Кирило Тур, Самійло Кішка, Павло Тетеря, Яким Сомко*), від назв харчових продуктів (*Єрема Вишневецький*), від назв предметів (*Матвій Гвинтовка, Яків Остриця*). В окремих випадках до імені додано вказівку на походження (*Богдан Черногор*) та місце проживання або походження (*Васюта Ніжинський, Остап Миргородський*). Окрім прямих іменувань, автор використовує двочленні описові конструкції. Для цього ідентифікація осіб відбувається за допомогою лексем спорідненості (*батько Пугач, брат Богдан, брат Матвій, брат Михайло, дочка Череваня, Шрамів син*), назв за місцем служби (*попович паволоцький*), за посадою (*пан отаман* (Кирило Тур), *панотець і пан полковник* (Шрам), *старий ключник* (Василь Невольник), *чура Хмельницького* (Брюховецький)), а також за емоційно забарвленими асоціаціями (*лядська погань* (дружина Гвинтовки), *буїй тур* (Кирило Тур) [4, с. 91]).

Другим ідентифікуючим компонентом виступають також патроніми з формантами *-енко* (*Петро Шраменко, Юресь Хмельниченко*), *-юк* (*Петро Сердюк*), *-ович* (*Іван Мартинович, Симеон Омелькович*), *-івн* (*Ганна Гулевичівна*), а також патроніми з присвійним значенням (*Петресь Шрамів, Юресь Хмельницького*). Сина Шрама (Петра) автор часто іменує, апелюючи до пароніма, причому на початку роману це тільки вказівка належності дитини батькові, а наприкінці твору патронім Петра сприймаємо як підкреслення спадковості лицарських рис характеру, символ незнищенності козацького роду. На відміну від Петра, *Юресь Хмельниченко* має тільки таку номінацію, яка підкреслює його особисту та політичну несаможиттєвість, маріонетковість, неповноцінність нащадка славного батька.

Серед тричленних іменувань виділяємо поєднання християнського імені, давньослов'янського імені та імені по батькові (*Зиновій Богдан Михайлович*), а також композицію з імені й двох апелятивів (*Іван Шрам Чепурний*). Тричленну антропонімічну модель "ім'я + ім'я по батькові + прізвище" (запозичену з російської мови) в романі зустрічаємо лише для номінації одного персонажа – *Івана Мартиновича Брюховецького*. Такий номінативний хід автора підкреслює політичні вектори історичної персони. На підтвердження цього П.Куліш, дотримуючись української традиції (європейського спрямування), не дає три-

членної номінації жодному герою: і Якіма Сомка, і Богдана Хмельницького козацтво кличе по-братньому – як гідних і рівних (*Сомко, пан гетьман, Яким Сомко, сокіл ясний та Хмельницький, Богдан Хмельницький, старий Хмель, батько Хмельницький*).

Тричленною номінацією Брюховецького автор підкреслює штучність, неприродність слави цієї історичної постаті, його підступність. У романі найпоширенішим його іменем є *Іванець* (суфікс *-ець* надає імені відтінок зменшеності, зневажливості, меншовартості), а також *чура* (тобто слуга, зброєносець Хмельницького). Еволюцію його іменування яскраво описано у словах старого кобзаря:

"... запорожці собі гетьманом Брюховецького зовуть.

– Якого се **Брюховецького**? – аж скрикнув Шрам. – Що це за проява?

– Проява, – каже, – така, що слухаєш, да й віри няти не хочеться. Ви знаєте **Іванця**?

– Отак! – кажуть. – Ще б не знати **чури Хмельницького!**...

– Здається, Сомко налаяв Іванця **свинею**, чи що?

– Не свинею, а **собакою**, да ще **старим собакою**...

– ... Іванець був собі **не значний товариш**, да за свою щирю дружбу старому Хмельницькому мав велику в його повагу і шанобу. Бувало, проживаєш у гетьманському дворі, то й чуєш: "**Коханий Іванець! Іванець, друже мій єдиний!**"

... **Іванець**, маючи в себе од усіх льохів гетьманських ключі, підчистив щире срібло, скільки його там осталось, да й махнув на Запорожжє. А там як сипнув грішми, так запорожці за ним роєм: "**Іван Мартинович! Іван Мартинович!**" А він, **ледачий**, з усіма обнімається, да братається, да горілкою поїть... Запорожці так собі його влодобали, що зозвали раду, да й бух Іванця кошовим... Ні, вже його тепер ніхто не зове Іванцем, – додав Божий Чоловік, – тепер він **Іван Мартинович Брюховецький**" [4, с. 46–47]. Темоутворююча функція антропонімів забезпечує інформативно-понятійне наповнення тексту: зав'язка всього роману починається саме з наведеного обігрування автором номінативів майбутнього гетьмана. Так П.Куліш на сторінках роману, використовуючи мовні засоби антропоніміки, відтворює реальні історичні постаті, ілюструючи емотивну функцію власних імен (встановлення зв'язку між іменем і характером літературного героя та характером його прототипу).

Провідною ж у романі є номінативна функція онімів, бо власні назви у тексті слугують насамперед для ідентифікації героїв (часто у вигляді структури "антропонім + описова конструкція"): *старий ключник Василь, брат Матвій, стара Туриха, пан Черевань, гетьман Остриниця, Сомко-гетьман, недоляшок Тетеря* та ін. Уся онімія роману

виконує й експресивну функцію. У творі немає антропонімів, які б не мали позитивного або негативного забарвлення. Це виявляємо у варіюванні емоційно нейтральних та маркованих форм разом з описовими конструкціями: *Шрам, паволоцький Шрам, полковник Шрам, пан Шрам, син паволоцького попа по прізвищу Чепурного, попович паволоцький, панотець Шрам, панотець і пан полковник, старий Шрам, брат Іван, батько рідний; Сомко, Сомко-гетьман, Яким Сомко, сокіл ясний; Богдан Хмельницький, батько Хмельницький, старий Хміль; Тур, Кирило Тур, пан отаман, юродивий Кирило Тур; Петро, Петрусь, Шраменя, Шрамів син, Шраменко, пан Петро, Петро Шраменко; Черевань, пан Черевань, брат Михайло; Череваниха, Мелася, пані; Божий Чоловік, кобзар, дідусь; Василь Невольник, старий ключник, брат Василь; Пугач, батько Пугач; Гвинтовка, брат Матвій, пан Матвій; дочка Череваня, Леся, Череванівна, ясна панна, Олександра; серденько, княгиня, лядська погань (про дружину Гвинтовки); Тетеря, недоляшок Тетеря, окаянный Тетеря.*

Семантична функція, за якою онім кваліфікує характер носія представлена в "Чорній раді" досить розлого. Майже всі імена романтичних образів є промовистими, бо конотативний компонент значення антропоніма виступає в такому художньому творі (сфері підвищеної інформативності) на перший план [1, с. 28]. Пантелеймон Куліш у портретному змалюванні, підкреслюючи окремі деталі, надає образіві життєвої конкретності й переконливості. В імені автор конденсує найхарактерніше, найяскравіше в образі героя. Найбільш цікавим прикладом маніпулювання іменами є двочленний антропонім *Василь Невольник*, який містить християнське ім'я *Василь* (з грецької – "цар, царський") і відапелятивну назву *Невольник* (той, хто не має волі, свободи, перебуває в залежності). Отже, образ *Василя Невольника* – заложник конфлікту, протилежності номінативів "цар – раб". Але такий збіг не є випадковим. *Василь Невольник* – зламана неволею, а пізніше й прислужництвом людина. У молоді роки Василь був одним із найкмітливіших козаків, знав грамоту та гирла Дніпра, але недоля перетворила колишнього лицаря на страдника, тому, навіть після звільнення з полону, Василь іде в добровільне прислужництво до Череваня. Отже, ім'я *Василь*, дане священиком і батьками, заклало в характер героя лицарську звитягу, а номінатив *Невольник* характеризує його життя після турецького полону.

Найколеритнішим персонажем роману є *Кирило Тур*. У його образі уособлено силу, козацьку звитягу, оспівану в українських історичних піснях та думах. Етимологія імені *Кирило* (з грецької – "вісник, сонце, володар, шанована людина") надає персонажу особливого колориту, який своєю енергією, завзяттям часто затьмарює головних героїв. Але

Г.С.Лозко [5] зазначає, що українське ім'я *Кирило* походить від давньослов'янського, утвореного від загальної назви *куруло* – курява. Отже, *Курилом* (*Кирилом*) звали людину, народжену під час куряви, або за своєю вдачею схожу на куряву. Таке походження імені акцентує увагу на "характерниці" героя – напусканні мани й туману на супротивника. Прізвище *Тур* також виконує в романі функцію окремого символу: козак має характер тура (дикого бика), який звик до волі, завжди є гордим, безстрашним, впевненим у своїх силах: "*Чи встоїть же Петро против здорового, широкоплечого козарлюги Кирила? Той-бо стоїть, як буїї тур, вкопавши ноги в землю*" [4, с. 91].

Символічно-оцінну функцію має в романі й номінатив *Іван Шрам*. Значення імені *Іван* (з давньоєврейської – "божа милість, благодать") підкреслює внутрішню цілісність особи полковника-священика: автор наділяє героя крайньою релігійністю та покорою Божій волі. Прізвище *Чепурний* ("чистий, охайний") також є символом людяності, чистоти душі, порядності у стосунках та незрадливості, відданості й патріотизму. У мирні роки Іван "правив службу Богу", а в часи тяжких боїв зі шляхтою був полковником у війську Хмельницького, проявляючи себе справжнім лицарем, який понад усе любить свободу й зневажає небезпеку. Через що і "*... пошрамовано його вздовж і впоперек, що козаки, як прозвали його Шрамом, то й забули реєстрове його прізвище. І в реєстрах-то, коли хочете знати, не Чепурним його записано*" [4, с. 42]. Поєднання значень усіх трьох імен героя створює цілісний характер персонажа:

<i>Ім'я</i>	Іван	+	Шрам	+	Чепурний
	(християнське ім'я)		(апелятивна назва)		(відапелятивне прізвище прикметникового типу)
<i>Реалізація символіки імені</i>	↓		↓		↓
	світлий духовний світ		активна життєва позиція та звитяжний життєвий досвід		спадкова порядність, почуття національної гідності

У романі автор найчастіше використовує прізвисько *Шрам*, що вказує на перевагу саме соціальних чинників у характері героя. Назвавши сина *Петром* (з грецької – "скеля, камінь"), він виховував стійкого патріота, людину твердої вдачі. Син виріс гідний патроніма *Шраменко*, але має незворушний внутрішній світ – тверді переконання в хибності політичних чвар. Його життєвою скелею є сімейне вогнище.

Особливий підбір автором імен для героїв роману підтверджує й номінація *Черевань*. Його християнське ім'я *Михайло* (з давньоєврейської – "рівний Богові") зустрічаємо в тексті лише кілька разів. Це символ того, що за молодості Михайло створив "свій власний світ" – хутір Хмарище, який чітко окреслює коло життєвих інтересів. Така позиція перетворює персонажа на веселого грошовитого товстуна-хлібосола.

Отже, антропонімам роману Пантелеймона Куліша "Чорна рада" органічно притаманна поліфункціональність. Використовуючи різнотипні номінації героїв роману, письменник розкрив внутрішній світ вигаданих та історичних персонажів. Його антропонімічна лабораторія семантично глибока й насичена, прізвища, утворені морфологічним і лексико-семантичним способами, мають комунікативно-прагматичну скерованість та несуть національно-мовний колорит. Система антропонімів роману – результат ретельного авторського добору. Створюючи своєрідні мікрохарактеристики, оними допомагають розкрити логіку та мотивацію історичних подій. Вони мають істотне функціональне навантаження: виконання номінативної, хронотопічної, соціальної, експресивної, семантичної та текстотвірної функцій.

Література

1. Бияк Наталя. Промовисті імена у художньому творі та перекладі / Наталя Бияк // Наукові записки. Серія : Мовознавство / Тернопільський держ. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. – Тернопіль, 2000.

Вип. 4 (2). – 2000. – С. 28–36.

2. Гриценко Т. Склад антропонімів історичних романів про Хмельниччину / Т. Гриценко // Система і структура східнослов'янських мов : збірник наукових праць / МОН України, НПУ ім. М. П. Драгоманова. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2000. – С. 90–101.

3. Климчук О. В. Літературно-художній антропонімікон П. Куліша : склад, джерела, функції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Климчук О. В. – Ужгород, 2004. – 21 с.

4. Куліш П. О. Чорна рада. Хроніка 1663 року / П. О. Куліш // П. О. Куліш. Твори : у 2 т. – К. : Наук. думка, 1998.

Т. 1 : Прозові твори. Поетичні твори. Переспіви та переклади / Вступна стаття, упоряд. і приміт. Є. К. Нахліка ; ред. тому

М. Д. Бернштейн. – 1998. – С. 38–173.

5. Лозко Г. С. Іменослов : імена слов'янські, історичні та міфологічні / Г. С. Лозко. – К. : Сварог, 1998. – 176 с.

УДК 811.161.2'367.625.43+

С.П.Шевченко

Стилістична роль старокнижних елементів у романі П.Куліша "Чорна рада"

У статті розглянуто стилістичні функції архаїзмів та історизмів у романі П.Куліша "Чорна рада", визначено структурно-семантичні групи старослов'янств, ужитих у творі.

Ключові слова: старокнижні елементи, архаїзми, історизми, старослов'янства, стилістема, ідіостиль.

В статье рассматриваются стилистические функции архаизмов и историзмов в романе П.Кулиша "Черная рада", определяются структурно-семантические группы старославянизмов, употребленных в произведении.

Ключевые слова: старокнижные элементы, архаизмы, историзмы, старославянизмы, стилистема, идиостиль.

The article highlights the stylistic functions of archaisms and historicisms in P.Kulich's novel "The Black Council". The author defines the structural semantic groups of old Slavisms in the language of the creation.

Key words: old elements, archaisms, historicisms, old Slavisms, individual style.

Старокнижним елементам як стилістичному засобу передачі урочистості й піднесеності, виявлення іронії чи сарказму, створення архаїчного колориту, соціальної характеристики персонажів належить визначне місце в історії розвитку української літературної мови.

Особливості функціонування застарілої лексики в різних стилях, зокрема в художньому, на різних синхронних зрізах висвітлено в працях П.Плюща [6], І.Огієнка [5], В.Русанівського [7; 8], Л.Мацько [4], П.Дудика [1] та ін. Дослідники відзначають тенденцію до звуження сфери використання таких одиниць (уживаються в конфесійному стилі, у художніх творах і зрідка в усному мовленні), їх стилістичну маркованість. Традиції та новаторство у використанні старокнижних елементів у лексиці й стилістиці І.Котляревського проаналізував Ю.Шевельов [13], церковнослов'янства як джерело Шевченкової мови дослідив

В.Русанівський [8]. Стилiстичнi особливостi таких лексем у мовi творiв П.Кулiша розглядалися лише принагiдно. Саме тому актуальним вважаємо вивчення стилiстичних функцiй старокнижних елементiв у романi П.Кулiша "Чорна рада" – першому iсторичному романi в українськiй лiтературi. "Умiле поєднання архаїзмiв i новотворiв" у цьому творi вiдзначив М.Костомаров [2, с. 201]. Мета нашої розвiдки – дослiдити стилiстичнi функцiї старокнижних елементiв, виявити тенденцiї використання застарiлої лексики в романi П.Кулiша "Чорна рада".

Маючи намiр створити художнiй твiр на основi українськiй старовини й фольклору, у 40-их роках ХІХ ст. П.Кулiш починає вивчати iсторичнi джерела, лiтописи. Улiтку 1843 р. вiн бере участь у вивченнi архiвiв монастирiв та рiзних установ на Київщинi. Разом з М.Максимовичем вiн збирає та записує українськi народнi пiснi та iсторичнi перекази. I вже 1857 р. друкує свiй перший iсторичний роман "Чорна рада".

Проникаючи зiрким оком крiзь столiття, письменник зображає подiї 1663 р., задля чого використовує всi лексичнi скарби українськiй мови. Вiдтворення колориту епохи ХVІІ ст. досягається передусiм уживанням старослов'янiзмiв, характерних для тогочасного мовлення: "Блаженнi милостивiї, яко тiї помилованi будуть" [3, с. 10]; "Уже коли в мене були й други, й приятелi, були й поляки, й гармати, да не поблагословив мене Бог властвовати, други мої i iскреннi мої оддалеча мене сташа i чуждахуся iмене моего; так чого ж менi тепер супротиє своєї долi пручатись" [3, с. 140]; "Який враг шуткуватиме, як увiп'юються чорнi брови, наче п'явки, в душу?" [3, с. 35].

Засобом змалювання тогочасного життя є також iсторизми – лексеми, що вийшли з повсякденного вжитку в результатi того, що предмет, який вони позначали, уже невідомий або не використовуються, порiвняймо: "... як йому допомiг Господь i себе, i товариства пiвчварства визволити, i як, узявши ту галеру, приплив до козакiв i корогви хрещатi давнi у кишенi козакам привiз – не зневажив козацькiй слави" [3, с. 30]; "Усяке багатство, усяка слава – усе воно сушта суєт: i шабля, й булава з бунчуком, i горностайова кирея поляжуть колись з мертвими кiстками" [3, с. 36]; "Погодив тодi Бог козакам надрать у своїх ворогiв усячини, що не один старшина, мов який дука, iздив ридваном" [3, с. 21]. Спробуємо пояснити семантику iсторизмiв, ужитих П.Кулiшем. Числiвник пiвчварства, що означав триста п'ятдесят, уведений автором для позначення великiй кiлькостi людей, а лексеми шабля, булава, бунчук, галера, що мали безпосереднiй зв'язок з життям сiчового козацтва, доповнюючи одне одного, дають змогу охопити всю панораму iсторичних подiї середини ХVІІ ст., допомагають краще зрозумiти тогочаснi суспiльнi обставини та створенi

автором образи. Так, наприклад, булава й бунчук були атрибутами гетьманської влади в Україні. "Булава давалася кошовому отаману; він тримав її в правій руці, коли проходила військова рада. Звідси пішла приказка: "До голови треба булави" [14, с. 16]. Неодноразово в романі вживається також історизм бунчук (булава з металевою кулькою на кінці й прикрасою-китицею з кінського волосу): "У першому ряду видно було Петрові Брюховецького з гетьманською булавою. Над їм військової хорунжі держали бунчук і хрещату корогов" [3, с. 94]; "Не дав би я йому гетьманського бунчука під таку годину" [3, с. 107].

Ознакою влади полковників були пірначі – менші булави, які носили за поясом. Іноді полковники давали їх подорожнім для безпеки в українських степах: "А Гвинтовка тим часом, сівши на коня, проїхав сюди-туди, піднявши вгору срібний пірнач (де він його взяв, ніхто не знає); на пірнач пов'язана широка блакитна стьожка" [3, с. 107]. Сучасна українська мова зберегла слово пірнач у двох значеннях: 1. Давньо-руська холодна зброя, що являла собою металеву головку з гострими виступами, насаджену на держално; 2. Вид булави [10, т. 6, с. 539].

Одним із військових клейнодів, змальованих П.Кулішем, є також корогва. У тексті роману трапляється і її варіант корогов. Як відомо, корогвою називали бойовий прапор українського козацтва, шляхетської Польщі та підрозділ кінноти в польсько-литовській армії XVI–XVII ст. У романі лексема вживається в значенні "бойовий прапор, стяг", наприклад: "корогви хрещаті давні", "військова корогов", "білі корогви" тощо.

Відтворюючи колорит доби Руїни, змальовуючи суспільні обставини та історичних осіб, письменник уживає лексеми на позначення козацького одягу: "Сомко хотів положити в таку колицу й Кирила Тура, – не пожалував своєї састової опанчі, як тут де не взялось двоє запорожців" [3, с. 62]. Слово опанча (давні пам'ятки фіксують ще форми спанча, япанча) означає старовинний верхній одяг, що мав вигляд широкого плаща. На позначення довгої вовняної опанчі П.Куліш уживає лексему бурка: "Довго він ворочавсь на своїй бурці; далі встав, натяг жупан та й вийшов у гай хвірточкою" [3, с. 52]. Є також свідчення дослідників, що буркою називали й верхній одяг гетьманський; ніхто інший не мав права одягати її. Але той, хто стяв голову турчину-татарину, міг носити бурку. Це слово ввійшло до лексичного складу української літературної мови й уживається в значенні "повстятий безрукавий плащ або накидка з козячої вовни" [10, т. 1, с. 258].

Нерідко для позначення багатого одягу запорозького козацтва, який виготовляли із сукна різних кольорів, П.Куліш уживає лексему жупан: "Минаючи і тих, хто скачуть, і тих, що плачуть, Петро протоплявсь усе дальш, чи не вздрить червоних жупанів запорозьких" [3, с. 91]; "Сам Брюховецький стояв у голубому жупані перед своїх запо-

рождів" [3, с. 118]. Автор використовує також похідне утворення жуланок, що є залишком давньої форми, порівняймо: "Справді Василь Невольник був собі дідусь мізерний, мов зараз тільки з неволі випущений.., у синьому жуланкові, у старих полотняних шароварах, да й те на йому було мов позичене" [3, с. 5].

Досить часто поверх жупана одягали кунтуш – різновид верхнього розпашного чоловічого й жіночого одягу в XVI–XVIIIст.: "Е, це князь наш! – гукне один у личаковому кунтуші" [3, с. 116]. Означення личаковий, із яким слово вживається в романі "Чорна рада", указує не лише на матеріал, із якого виготовлено одяг (личаковий – прикметник до личак: "Мочальный, лыковый. Убогі носили личакову одягу. Скидають личакову драгу свиту" [9, т. II, с. 366]), а й на соціальний і матеріальний статус його власника: "Личак – 1. Плетене з лыка або іншого матеріалу селянське взуття, яке носили з онучами, прив'язуючи до ноги мотузками; 2. перен., заст. Вбога людина" [10, т. IV, с. 501]. У словнику Б.Грінченка зафіксовано три значення лексеми личак: "1) Обувь изъ лыка, лапотъ. 2) Веревка изъ лыкъ. 3) Простолюдинъ, простой человѣкъ" [9, т. II, с. 365]). Отже, "личаковий" в аналізованому контексті набуває значення "бідний, незаможний, убогий".

До поширених назв верхнього одягу належить також лексема каптан: "... були тут уже й міщани в личаках і в синіх каптанах" [3, с. 91]. Лексикографічні джерела так тлумачать його: "Старовинний чоловічий верхній одяг з довгими полами" [10, т. IV, с. 97]. Цікаво, що синьокаптанниками П.Куліш називає заможних козаків, які носили сині каптани: "От як розвеличалась ледача шляхта! – перехопили тут інші синьокаптанники" [3, с. 104].

На позначення одного з видів верхнього козацького одягу автор уживає лексеми кирея – "верхній довгий суконний одяг із відлогою" [10, т. IV, с. 152]: "Усяке багатство, усяка слава – усе воно суєта суєт: і шаблі, й булава з бунчуком, і горностайова кирея поляжуть колісь поруч із мертвими кістками" [3, с. 36]. Синонімічну до кирея назву кобеняк також використано в романі "Чорна рада": "Увійшло якесь опудало. На голову насунув кобеняк, тільки очі видно, а сам у широкій семрязі, на спині чималий горб" [3, с. 136]. Фонетичними варіантами до кобеняк виступають форми копенек і копеняк, поява яких зумовлена іншомовним походженням слова.

Змальовуючи одяг простих людей, П.Куліш найчастіше використовує лексеми семряга (фонетичні варіанти – семиряга, сімряга) – "верхній селянський одяг із домотканого грубого нефарбованого сукна" [10, т. IX, с. 122]. Поряд із нейтральним семряга автор уживає демінутив семряжка [3, с. 31], а також синоніми сірячина, сіром'язка, свита (похідне утворення свитина виступає з постійними означеннями, пор.:

"остання свитина" [3, с. 9], "свитина драна" [3, с. 69], "свитина старенька" [3, с. 91]), що підкреслюють бідність тих, кому вони належать. Назви одягу заможних козаків (кармазин) і незаможних (семряга) стають у романі П.Куліша контекстуальними антонімами, порівняймо: "Інші значні люди, старшина й шляхта, поскидавши кармазини, повдягались у семряги і між простим людом додому піхом пробирались" [3, с. 127]. Як відомо, лексема кармазин позначає як старовинне дороге темно-червоне сукно: "Виходить із царського намету боярин. Його підручники несуть царську короков козацькому війську, кармазин, оксамит..." [3, с. 119], так і одяг із цього сукна: "Сивий-сивий, як голуб, у дорогих кармазинах, вискакує, попереду йдучи, запорожець" [3, с. 31]. Називали кармазинами також і тих людей, які носили одяг із цієї дорогої тканини, наприклад: "Кармазинами міщани дражнили козаків" [3, с. 24]; "Прокляті кармазини швидко видеруть у нас душу з тіла, не то що!" [3, с. 93]; "Кармазини! – гукали п'яні косарі. – Знов розплодилась вельможна шляхта поміж миром!" [3, с. 68].

Зображуючи козаків як воїнів та охоронців рідної землі, П.Куліш використовує застарілу лексику на позначення військової амуніції: "Але ось крізь військовий намет увійшов і Самко з своєю старшиною – усі в панцирах і мисюрках..." [3, с. 118]. Так, слово панцир і його варіантна форма панцер, запозичені українською через посередництво польської мови, на сучасному етапі кваліфікуються як застарілі й фіксуються в словниках зі значенням "частина старовинного, звичайно металевого спорядження, яке захищало тулуб воїна від ударів холодної зброї" [10, т. VI, с. 53]. Мисюрка – це шолом, залізна шапка із сіткою, яку накладають на обличчя, шию, руки.

Проте автор змальовує не лише матеріальний, а й духовний світ українців: їх набожність, віросповідання, моральні норми. Найповніше це виявляється в мові персонажів "Чорної ради". Високою частотністю в романі відзначаються старослов'янізми Бог (фонетичний варіант – Біг), Господь, Спаситель. Лексему Бог супроводжують постійні епітети великий, правий, милосердний у постпозиції, які звучать як вигуки або риторичні звертання, наприклад: "Боже правий, Боже правий! – сказав Василь Невольник" [3, с. 13]; "Боже великий! Боже милосердний, – каже, простягнувши руки до образу. – Положив еси йому в душу мою найдорожчу думку, поможи ж йому й доказати сю справу" [3, с. 39]. Ці конструкції вжиті для відтворення віри наших пращурів у Бога, сподівання на його справедливість і милосердя, а інверсія допомагає підкреслити важливість, інтонаційно виділити ключові слова.

П.Куліш використовує застарілу лексику й для відтворення просторових понять. Короткими, але красномовними штрихами він змальовує Київ: "Святий город сів, як той Єрусалим" [3, с. 22]; "Сонце ще не

піднялось високо; так не то що церкви й хоромини, да й зелені сади, і все, що заглядело око в Києві, усе горіло, мов парча золототканная" [Там само].

Отже, головна функція старокнижних елементів у романі "Чорна рада" – відтворення колориту епохи XVIII ст. Для змалювання матеріального життя українців доби Руїни, показу розшарування суспільства на шляхту, старшину, духовенство й чернь автор найчастіше вживає історизми. Для відтворення духовного світу він використовує старослов'янізми церковно-релігійної семантики.

Застаріла лексика також є засобом мовної індивідуалізації персонажів, їх професійної та духовної характеристики. Так, вона є органічним складником мови поволоцького священика Шрама, як-от: "Вскую прискорбна еси, душе моя, і вскую смущаєши мя? Уповай на Господа" [3, с. 28]; "Сила небесная! – закричав, ухопившись за голову, Шрам" [3, с. 13]. Укладаючи в Шрамові вуста лексему божок, письменник звертає увагу на те, що герой послідовний у своїй вірі: "Ну, брате Михайле, – каже, повеселівши трохи од того трунку, Шрам, – загадаю ж я тобі про твого божка загадку: стоїть божок на трьох ніжках; король каже: "Потіха моя!", краля каже: "Погибель моя!" [3, с. 16–17]. Деміну-тивний суфікс **-к-** надає лексемі знижувального відтінку.

Старокнижні елементи є також засобом характеристики вигаданого героя "Чорної ради" – Кирила Тура. Так, виявляючи своє ставлення до нього, П.Куліш пише: "Правда, й Кирило Тур був у Січі не послідуций, був козак-душа, а не братчик, да й вина ж його була дуже тяжка: більшої вини й не було, здається, в запорожців над оте скакать в зречку" [3, с. 96]. У цих рядках автор свідомо поєднує елементи різного стилістичного забарвлення (старослов'янізм і фольклорний фразеологізм), що поглиблює образно-семантичні функції слова, увиразнює художній образ, робить його більш реальним і виразним.

Водночас автор надає Кирилові Туру рис богобоязливості та релігійності, використовуючи із цією метою старокнижні елементи як засіб характеристики героя іншими персонажами: "Дивно воочію, – каже Самко, – а так воно єсть, що він тільки й живе душі спасенієм" [3, с. 46].

В іншому епізоді П.Куліш зображує Кирила Тура як людину, що вболіває за долю своєї країни. Він читає вголос "Плач пророка Єремії", що є своєрідним криком його душі: "Чрево моє, чрево моє болить мені, смущається душа моя, терзається серце моє. Не умолчу, яко глас труби услишала душа моя, вопль рати і біди. Доколі зрїти імом біжущих, слишащ глас трубний? Понеже вождї людей моїх синове буйнії суть і безумнії; мудрі суть, еже творити злая; благо же творити не познаша..." [3, с. 102]. Поданий уривок узятий із Святого Письма й тому наскрізь пронизаний церковнослов'янізмами.

Іноді П.Куліш уживає елементи високого стилю для створення знижувального комічного відтінку, як-от: "Отсе, мабуть, дожились вражі сини до порожніх кишень, то й заводять між народом трусу, щоб під каламутний час людським добром поживитись" [3, с. 67]. Старокнижна лексема, ужита в стійкій сполучці, має іронічне забарвлення: "Так ви, бачу, усі одним миром мазані!" [3, с. 133]. Із такими словами звертається батько Пугач до козаків, які втратили бажання здобувати волю в боротьбі. Вислів має значення "однакові, нічим не відрізняються здебільшого негативними рисами – характером, поведінкою, становищем" [10, т. II, с. 98].

Із церковнослов'янської мови запозичено й лексему словідь, яку автор уживає в тексті роману зі знижувальним відтінком: "Знаю добре, на яку прийшов ти словідь" [3, с. 138]. Це слово надає мові іронічного забарвлення; у вустах Сомкового охоронця воно звучить зневажливо й виражає ставлення шляхтича до представника черні.

За допомогою старослов'янізмів П.Куліш досягає іронічного зображення фактів і подій, порівняймо: "Може, тепер плечі болять так, як у того чорта, що возив ченця в Єрусалим" [3, с. 99]; "Да й обніс усіх; не минув Василя Невольника, хоч той стояв собі оддалік, мов у монастирі служка перед ігуменом" [3, с. 16]; "Ти йому образи, а він тобі луб'я!" [3, с. 102]. У складі фразеологізмів старокнижні елементи набувають відтінку зневажливості, насмішкватості, а в останньому випадку містять натяк на неосвіченість того, до кого звернена мова.

Зрідка застарілі слова в "Чорній раді", виявляючи ставлення персонажа до співрозмовника, набувають відтінку згрубілості, як-от: "Як чого? – каже Шрам, – хіба не чув, що на умі в сих мушрів. Задумали чорну раду іродові душі!" [3, с. 28]; "Щоб тебе, окаянного, земля не прийняла!" [3, с. 134]; "Щоб на тебе образи падали!" [3, с. 133]; "Щоб ти на Страшний Суд не встав!" [3, с. 134]. Такі форми в складі сталих сполук набувають у контексті роману фольклорного забарвлення. Укладені в уста представників черні, вони нерідко звучать як прокльони.

Отже, у романі П.Куліша старокнижні елементи використано з різною стилістичною настановою: для відтворення колориту епохи XVII ст., для соціальної характеристики персонажів та створення зниженого комічного відтінку. Дослідники виділяють ще одну їх функцію в художніх творах – надання мові урочистого, піднесеного тону. Проте в "Чорній раді" не виявлено прикладів такого вживання. На нашу думку, це цілком закономірно, бо письменник змальовує найтрагічнішу сторінку історії України – добу Руїни, намагаючись осмислити причини ворожечі, розбрату між різними верствами українського суспільства XVII ст. Майстерність автора виявилася в тому, що в романі елементи української та старослов'янської мов становлять цілісний мовний сплав.

Використовуючи стилістичний потенціал застарілих слів, фразеологізмів, лексико-фонетичних архаїзмів та історизмів, П.Куліш особливо часто звертається до старослов'янізмів, бо саме в їх сфері в письменника з'являється можливість художнього осмислення нашого минулого.

Література

1. Дудик П. С. Стилістика української мови : [навчальний посібник] / Петро Семенович Дудик. – К. : Видавничий центр "Академія", 2005. – 368 с.
2. Зеров М. Українське письменство ХІХ ст. Від Куліша до Винниченка : лекції, нариси, статті / Микола Зеров. – Дрогобич : Видавнича фірма "Відродження", 2007. – 568 с.
3. Куліш П. Чорна рада / Пантелеймон Куліш. – К. : Молодь, 1991. – 166 с.
4. Мацько Л. І. Стилістика української мови : підручник / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько. – К. : Вища школа, 2003. – 462 с.
5. Огієнко І. Історія української літературної мови / Іван Огієнко. – К. : Наша культура і наука, 2004. – 436 с.
6. Плющ П. П. Історія української літературної мови: Підручник / Павло Павлович Плющ. – К. : Вища школа, 1971. – 424 с.
7. Русанівський В. М. Історія української літературної мови : підручник / Віталій Макарович Русанівський. – К. : АртЕк, 2001. – 392 с.
8. Русанівський В. М. У слові – вічність (Мова творів Т. Г. Шевченка) / Віталій Макарович Русанівський. – К. : Наукова думка, 2002. – 240 с.
9. Словарь української мови : у 4 т. / [за ред. Б. Грінченка]. – К. : Наукова думка, 1996.
10. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наукова думка, 1970. – 1980.
11. Словник української мови ХVІ – першої половини ХVІІ ст. : в 10 т. – Львів, 1994–2003.
12. Сучасна українська літературна мова. Лексика / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наукова думка, 1973. – 349 с.
13. Шевельов Ю. Традиція і новаторство в лексиці і стилістиці І. П. Котляревського / Юрій Шевельов. – Чернівці : Рута, 1998. – 78 с.
14. Яценко Н. Історизми в романі П. Куліша "Чорна рада" / Н. Яценко // Дивослово. – 1998. – № 5. – С. 15–17.

Концепт воля у поезії Т.Шевченка і П.Куліша

У статті здійснено спробу зіставного аналізу лейтмотиву воля, що є одним із визначальних для мовотворчості обох митців слова.

Ключові слова: концепт, зіставний аналіз, антропосимвол.

В статье осуществлена попытка сопоставительного анализа лейтмотива свобода, что является одним из доминантных для поэтической речи обоих художников слова.

Ключевые слова: концепт, сопоставительный анализ, антропосимвол.

In article was realized the attempt of the comparative analysis of a leitmotif freedom of T.Shevchenko's and P.Kulich's poetry.

Key words: concept, the comparative analysis, an anthroposymbol.

Яскравими репрезентантами ідіостилю митця є частовживані ключові слова-концепти, тобто ті "елементи мови, які втілюються в окремих лексемах, словосполученнях, фразеологічних одиницях, пареміях, прецедентних текстах" [10, с. 285]. На думку Ю.Степанова, концепт – основний осередок у ментальному світі людини [9]. Концепти – "одиниці етнокультурної інформації, що відображають світ національного світосприйняття предметів і понять, позначених мовою" [6, с. 23]. До сьогодні добре відомі літературознавчі дослідження мотиву *воля* в поезіях Т.Шевченка, здійснені І.Дзюбою [2], та лінгвостилістичні – А.Мойсієнком [8].

Мета нашої статті – подати зіставний опис ідіоетичного концепту *воля* у поетичному мовленні Т.Шевченка та П.Куліша, котрі відіграли важливу роль у становленні української літературної мови. І.Матвіяс з цього приводу зазначає, що після збагачення нової української літературної мови особливостями середньонадніпрянських говорів південно-східного наріччя через творчість І.Котляревського, Є.Гребінки, П.Гулака-Артемівського, Т.Шевченка, рисами слобожанського говору цього ж наріччя завдяки творчості Г.Квітки-Основ'яненка, М.Петренка, П.Куліш поповнив східноукраїнський варіант літературної мови елементами східнополіського говору північного наріччя і відобразив найвиразніше особливості місцевих говірок серед письменників, які походили зі східного Полісся (В.Забіла, С.Васильченко) [7, с. 99].

Підкреслимо, що нині прізвища Шевченко і Куліш можна тлумачити як концепти-антропосимволи в українській етнокulturі, котрі співвідносяться з концептом "митець", який відповідно виявляє себе у концептосфері "література" [4, с. 252].

У мовотворчості обох поетів лексема *воля* є однією з домінантних. Ще В.Ващенко, досліджуючи у 60-х рр. ХХ ст. мову Т.Шевченка, виявив, що "слово *воля* пронизує усе його поетичне надбання, і вживається усього 160 разів та 35 разів у листах поета" [1, с. 25]. За нашими підрахунками, у віршах П.Куліша виявлено 99 слововживань концепту *воля*.

У словнику "Знаки української етнокультури" В.В.Жайворонок дає таке визначення концепту "воля (пестливе, народнопоетичне – воленька) – свобода, незалежність на противагу неволі, рабству; також в особистому плані здатність здійснювати, переходити від думки до дії" [3, с. 113].

Поставши на ґрунті народної словесності, а потім утвердившись у перших творців нової української літератури, концепт *воля* здатний залежно від контексту виразити найширший спектр почуттів, відтінків і варіантів змісту [2]. Він став визначальним для ідіостилю як Т.Шевченка, так і П.Куліша. Тож найбільше зацікавлення викликає саме індивідуально-авторська семантика лейтмотиву *воля*, яка сприяє розумінню читачами світогляду і світосприйняття митців слова, їх дару передбачити актуалізацію нового в національній духовності.

У мовотворчості Т.Шевченка концепт *воля* асоціативно пов'язаний з іншими, як-от: *доля*, *правда*, *щастя*, *слава*. Саме *воля* – це той стимул, під впливом котрого формується система цінностей поета. З огляду на біографію Т.Шевченка – *воля* завжди була особливо омріяною. До того ж, як зазначено в науковій літературі, прагнення до волі притаманне усім слов'янам: "вони готові жити найубогіше, аби тільки мати дорогу їм волю"; над усе слов'яни любили особисту волю... стародавня *воля* – духовна прикмета українського народу... [3, с. 113].

Воля ототожнюється Шевченком з долею або є її причиною, без волі немає людині щастя. Поет дотримується такої ідеї, і свідченням цьому є частотні контексти його поезій, наприклад: *Єсть на світі доля, А хто її знає? Єсть на світі воля? А хто її має?* [11, с. 35]; *Тоді я веселий, Тоді я багатий, Як буде серденько, По волі гуляти* [11, с. 36]; *Брешиш, людоморе! За святую правду-волю Розбойник не стане* [11, с. 338].

При зіставленні попередніх і остаточного варіантів Шевченкових поезій виявлено, що поет цілеспрямовано працював над уточненням контекстуальної репрезентації лейтмотиву "воля". Порівняймо 55–56 рядки з "Тарасової ночі":

Варіант з видання "Поезій Т.Шевченка, заборонених у Росії", Женева, 1890, с. 4–10
55 Де поділась доля, воля,
56 Бунчуки, гетьмани?
[11, с. 440].

остаточний варіант
55 Де поділась доля-воля,
56 Бунчуки, гетьмани?
[11, с. 64].

З контекстів видно, що автор зробив заміну контекстуальної синонімії, котра досягалася завдяки перелічувальній інтонації, на прикладку, таким чином, мабуть, акцентуючи увагу читача на цілісному сприйнятті концептів *доля-воля*.

Уточнення слововживання цих контекстом здійснено Т.Шевченком і в 12–13 рядку поезії "У казематі". Наприклад:

текст автографа з "Малої книжки" №71 с. 25–26

11 ... <i>рознесемо</i>	остаточний варіант
12 <i>Свою тяжку, свою недолю</i>	11 ... <i>рознесемо</i>
13 <i>Повіруєм ще трохи волі...</i>	12 <i>В степи, в ліси свою недолю</i>
[11, с. 375].	13 <i>Повіруєм ще трохи в волю</i>
	[11, с. 551].

Поет, в остаточному варіанті замінивши словоформу родового відмінка на знахідний, надав лейтмотиву *воля* іншої семантики – символу божественної сили, здатної перетворити *недолю* на щасливу *долю*.

А при зіставленні 22–24 рядків з "Розритої могили" виявляємо продуману заміну номена *доля* контекстною *воля*. Порівняймо:

варіант з рукопису середини чи кінця XIX ст., поданий у примітках до празького видання "Кобзаря" 1876 р., т. II, с. 53–55	остаточний варіант
22 <i>Про свою неволю</i>	22 <i>Про свою недолю</i>
23 <i>Що, співаючи, ридала,</i>	23 <i>Що, співаючи, ридала,</i>
24 <i>Проклинала долю</i>	24 <i>Виглядала волю</i>
[11, с. 469].	[11, с. 225].

Як свідчать приклади, Т.Шевченко у 22 рядку остаточного варіанту замінив лексему *неволю* на *недоля*, щоб у 24 рядку мінорне *проклинала долю* можна було трансформувати у життєствердне *виглядала волю*.

У мовотворчості П.Куліша також фіксуємо контексти, де лейтмотиви *доля* і *воля* синонімізуються, як-от: *Спочиваю, дожидаю **Долі-волі** виглядаю* [5, с. 55]; *Ой то твоя **доля**, Ой то твоя **воля*** [5, с. 47]; *Нехай **долю** – **вольну волю** – Крізь сльози побачу* [5, с. 60]; *Що сумуєш та німієш, – Зникла й **доля**, й **воля*** [5, с. 345].

У віршах обох поетів наскрізно звучить заклик боронити *волю*, щоб досягти щасливої долі для українців. Порівняймо Кулішеві контексти: *Чия кров лилась і плеться За українське **щастя-долю**, За **святу народну волю*** [5, с. 86]; *Предки наші славні **Боронили волю** і*

придбали браттям шляхті **Щасливу долю** [5, с. 45]; *А ти будеш Україну Орати списками / по полю **сіять волю Вржими тілами*** [5, с. 97]; *Чесним потом виробляти /з неволі **волю*** [5, с. 173].

Ідея боротьби за волю у мовотворчості Т.Шевченка проймає насамперед "Кавказ", а в посланні "І мертвим, і живим", і "Заповіті" сягає патетики національного гасла [2]. Наприклад: *Борітеся – поборе-те Вам бог помагає! За вас правда, за вас слава / **воля святая*** [11, с. 326].

У поезії "Буває, іноді згадаю" нижчеподаний контекст сприймається з семантикою повчання, перестороги завдяки анафоричному повтору займенників *усі ми* та нанизуванню у формі поліптотону іменника *воля*:

***Усі ми** однак на **волі** жили,
Усі ми однак за **волю** лягли,
Усі ми і встанем, та бог його знає,
Коли-то те буде. Дивися ж дитино!
Та добре дивися – а я розкажу
За що Україна наша стала гинуть... [12, с. 233].*

Літературознавець І.Дзюба, розмірковуючи над текстами Шевченка, підкреслює, коли оминати Шевченків мотив боротьби за волю, то тим більше треба було б оминати центральну ідею "Заповіту", "Кавказу", "Гайдамаків", у яких тема боротьби за волю є провідною бо де нема святої волі, Не буде добра ніколи, Нащо ж себе таки дурить [13, с. 81]. Дослідник зазначає, що наведені міркування спростовують думку про однозначну еволюцію Шевченка від бунтарства до поступовства. Поет у всьому був багатовимірний... А віра Шевченка в незначенність і святість волі дає масштаб його розумінню української долі [2].

Т.Шевченко розширив конотативні межі концепту *воля* від позитивних до негативних. Це помітно з розгалуженого спектру тропеїчних і нетропеїчних структур, де *воля*, з одного боку, *козацька, доля-воля, божа воля, наша воля, світоч правди й волі, твоя святая воля (вольєнка), вольная воля, не вмирає воля, а історія, поема вольного народа, у нас воля виростала, святая правда-воля, вольєнка гарно-молода, прехорошая; добра воля, воля розуму, а з іншого – нема місця волі; осміяли твою славу і силу і волю; ледача воля одурила маленьку душу; хиренна воля.*

У мовотворчості П.Куліша *воля козацька, благодатна, всемогуца, божа, свята народна, ненаситна в своїм жаданні, моя доля серед поля, незв'язана воля*, однак порівняно з Шевченковими асоціатами у Куліша помітні різкі негативні маркування концепту *воля*, як-от: *А дика воля миром колотила, Як буря човном без стерня й весла* [5, с. 191]; *... воля дурна* [5, с. 214] і под.

Очевидно, що Т.Шевченко волю пов'язував з долею і навпаки – недолю з неволею. У поетичних контекстах П.Куліша також є подібні асоціації *Що сумуєш та й німієш, – Зникла й доля, й воля* [5, с. 345], *Нехай долю – вольну волю – крізь сльози побачу* [5, с. 60].

Як точно помітив А.Мойсієнко, у Т.Шевченка опозиція воля/неволя виражена двояко: лексичними ланцюгами *воля-правда-добро-слава, неволя-неправда-тьма-недоля-самота* [8, с. 184].

У поетичній мовотворчості П.Куліша воля синонімізується з *правдою, долею, добром, єдиною думою, домівкою*, а інколи з *недолею*. Наприклад, *А в нас правда, правда – воля – Найлюбіша в світі доля* [5, с. 86]; *Єсть у світі правда чиста, і добро, і воля* [5, с. 49]; *Там – то й воля. Там моя домівка...* [5, с. 455]; *Буде воля і дума єдина* [5, с. 134]; *Аби у всіх була воля і дума єдина* [5, с. 120]; *Україна. Коханий край! Край волі і недолі* [5, с. 341]. Неволю П.Куліш ототожнив з горем у поезії "До Шевченка" завдяки метафоричному вживанню цих лейтмотивів: *Мій рідний брате, перед нами море Всесвітньої науки одкривалось: Втопили і ми у нім неволі горе...* [5, с. 193].

Розглядаючи волю як світ у віршах Т.Шевченка, А.Мойсієнко підкреслює, що поет жодного разу не вживає епітета "вольний" до України, хоча в нього – вольний світ, вольна земля, вольний степ, вольне поле, вольне село [8]; вольная воля, вольная дума, вольні козаки, вольна сем'я.

Натомість у поетичних контекстах П.Куліша неодноразово фіксуємо використання "вольна Україна": *Україну простору та вольну, свій рай споминаєм* [5, с. 523]; *Дав нам Господь обнятися На вольній Вкраїні* [5, с. 83]; однак традиційний і дещо вужчий ряд асоціатів з прикметником вольний: *вольна воля, вольні руки, вольна мати, вольний син*.

І для Т.Шевченка, і для П.Куліша концепт "воля" нерозривно пов'язаний з епітетом "козацька", до того ж визначається багатозначністю. Для Шевченка-романтика козацька воля – це природа, що не знає обмежень [2], як-от: *... а Україна! А степи широкі! Там повіє буйнесенький, Як брат заговорить; Там в широкім полі воля; Там синєє море* [11, с. 68]; *Сини мої, гайдамаки! Світ широкий, воля* [11, с. 76].

Подібне фіксуємо й у П.Куліша: *Моя доля – серед поля – Нев'язана воля!* [5, с. 60]; *Де посіяти, зростити Благодатну волю, Як не в нас на Україні, на кривавім полі* [5, с. 172].

У Шевченка гайдамаки – народні месники, котрі боронили волю, в результаті чого текли ріки крові: *Гайдамаки Гуляють, карають; Де пройдуть – земля горить, кров'ю підпливає* [11, с. 137]; та не втримали її: *Спочинь, батьку, на чужому полі, Бо на своїм нема місця, нема місця волі. Спи, козаче, душа щира! Хто-небудь згадає* [11, с. 146]; *Ой*

чого ти почорніло, Зеленеє поле? – Почорніло од крові За **вольную волю**... Мене славні запорожці Своім трупом вкрили [13, с. 135]. Однак сам поет у передмові до однойменної поеми писав: *весело послухать... як боролися ляхи з козаками; ... а все-таки "слава богу, що минуло", – а надто як згадаєш, що ми однієї матері діти, що всі ми слов'яни. Серце болить, а розказувать треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братаються знову з своїми ворогами. Нехай не розмежованою останеться навіки од моря і до моря – слов'янська земля* [11, с. 150].

На думку І.Дзюби, сукупність настроїв та ідей нової в Шевченковій творчості пори вказує на те, що йдеться не про шукання волі у чистому полі..., не в гайдамаччині – тобто не про минулу волю, а про історичну перспективу: про виборювання волі для народу, про створення справедливого суспільства, про гідне місце України в слов'янському світі. На думку вченого, така зміна настанови – результат не лише ідейно-світоглядної еволюції самого Шевченка, а й формування українського патріотичного середовища, оприявленого, зокрема, в Кирило-Мефодіївському товаристві, речником якого поет себе почував [2, с. 81].

Загальновідомо, що Т.Шевченко, М.Костомаров і П.Куліш були духовним осереддям цього товариства, участь у якому драматично позначилася на їхніх долях. Багато чого їх ріднило, зокрема й зазначена вище ідея. Мабуть, тому П.Куліш також не приховував двоякого ставлення до козаків. З одного боку, вони – поборники волі, а з іншого – чинили свавілля. Порівняймо контекст із поеми "Настуся": *Козаченьки, батьки мої, Крилаті орли мої!... У вас рада серед поля – А в нас дома – **ваша воля!** Ви б'єтеся – ми чуємо, ... Малих діток доглядаєм, – Доглядаєм, в чисте серце Правду, **воленьку** вливаєм, Доглядаєм, годуємо, Підмогу вам готуємо* [5, с. 88] та уривок з поезії "До Шекспіра": *Нехай нас укротить твоя душа велика, Нехай покине нас **козацька воля дика!*** [5, с. 187].

В літературознавчій літературі неодноразово підкреслено, що Куліш засуджував насильство, руйнівну силу повстань, і застерігав свій народ від повторення Великої Руїни, звинувачуючи тих, хто зброєю, а не розумом прагнув здобути свободу.

Лексема *свобода* (еквівалент до "воля") вживається з суспільно-політичним акцентом. У народному мовленні її не було, а в книжній мові вона частовживана Г.Сковородою переважно на позначення морального, духовного скарбу особистості і т.ін. [2].

У поетичній творчості П.Куліша неодноразово використано концепт *свобода* з семемами: 'воля', 'життя без утиску', наприклад, *Втішай-тесея, **свободою** щасливі* [5, с. 192]; *Колись до Києва тягли народи **многі, ... свобода** їх узлом в'язала побратимським* [5, с. 203], *Враги*

прогресу, зрадники **свободи**, наслідники руїни монгола, тупі скопці, казнителі свободи, Серед скарбів землі золота гола! [5, с. 192]; 'незаангажованість думки': *В тобі з душею понялась урода Із серцем тихим – розуму свобода* [5, с. 251]; 'незаангажовані релігією науки': ... *попівство До вас наук свободних не пустило* [5, с. 183].

П.Кулішу вдалося створити частотні (порівняно із Т.Шевченком) метафоричні контексти, як-от: *І в воскресеніє свободи обмивались* [5, с. 193]; *Умерла ти, матусю Україно, У боротьбі із ворогом свободи* [5, с. 183]; *Приближує свободи царство* [5, с. 196]; *Народ веселий у святій свободі* [5, с. 486] і т.ін., в яких простежується образне використання лексеми *свобода* у значенні 'відсутність утиску і обмежень у суспільно-політичному житті людей'.

Т.Шевченко віддавав перевагу контекстемі *воля*. Поняття *свобода* вжито у поетичних текстах, написаних російською мовою, зокрема в "Тризне", з семемами: 'воля': *Твої гори, твоє море; Все красы природи не искупят его горя, не дадут свободы* [11, с. 216]; 'політична свобода': *Свободу людям – в братстве их ты проявил великим словом* [11, с. 210] та вільної думки: ... *Не отходя благословил свободу мысли, дух любви* [5, с. 210].

Отже, концепт *воля* у поетичному мовленні Шевченка і Куліша виступає багатозначним і поліконотативним завдяки наскрізній образності віршованих текстових структур. У мовотворчості обох митців слова простежується тропеїчне і нетропеїчне вживання лейтмотиву *воля* переважно з семемами 'незалежність', часто у протиставленні, а інколи й синонімічно до "неволя"; 'відсутність обмежень'; 'рішення'; 'не в полоні'; 'бажання, наказ'; 'влада', що інколи ототожнюється зі *сваволею* і т.ін.

Як синонім до *воля* П.Куліш частіше порівняно з Т.Шевченком використовував поняття "свобода" у значеннях 'незалежність', 'незаангажованість думки, науки'.

Аспект подальших досліджень убачаємо, зокрема, у цілісному вивченні ідіостилу П.Куліша через ключові концепти, а зіставлення з індивідуально-авторським стилем Т.Шевченка сприятиме деталізації аналізу.

Література

1. Ващенко В. С. Мова Т. Шевченка / В. С. Ващенко. – Х., 1963.
2. Дзюба І. Воля / І. Дзюба // Теми і мотиви поезії Тараса Шевченка. – К., 2008.
3. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К., 2006.
4. Іващенко В. Л. Концептуальна репрезентація фрагментів знання в науково-мистецькій картині світу / В. Л. Іващенко. – К., 2006.

5. Куліш П. Твори : в 2 т. / П. Куліш. – К., 1989.
Т. 1. – 1989.
6. Манакин В. М. Сопоставительная лексикология / В. М. Манакин. – К., 2004
7. Матвіяс І. Г. Діалектна основа мови в творах Пантелеймона Куліша / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 2008. – № 1.
8. Мойсієнко А. К. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту / А. К. Мойсієнко. – К., 2006.
9. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры / Ю. С. Степанов. – М., 1997.
10. Українська мова : енциклопедія / [ред. кол. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін.]. – К., 2007.
11. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 10 т. / Т. Г. Шевченко. – К., 1951.
Т. 1. – 1951.
12. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 10 т. / Т. Г. Шевченко. – К., 1953.
Т. 2. – 1953.
13. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. – К., 1990.
Т. 2. – 1990.

УДК 821.161.2:005.54

Л.І.Мацько

Мова Тараса Шевченка в оцінці Пантелеймона Куліша

У статті висвітлено ставлення П.Куліша до мовотворчості Т.Шевченка, патріотичних почуттів і великого таланту Кобзаря. На матеріалі конкретних фактів окреслено вплив творів Т.Шевченка на літературний процес, виокремлено синтезуювальну роль мовотворчості поета в історії розвитку і становлення нової української літературної мови.

Ключові слова: творчість, українська мова, літературний процес, поет, культурно-просвітницька робота.

В статье проанализировано отношение П.Кулиша к творчеству Т.Шевченка, патриотическим чувствам и огромному таланту Кобзаря. На материале конкретных фактов очерчено влияние текстов Т.Шевченка на литературный процесс, выделено синтезирующую роль творчества поэта в истории развития и становления нового украинского литературного языка.

Ключевые слова: творчество, украинский язык, литературный процесс, поэт, культурно-просветительская работа.

The present article contains analysis the relation of P.Kulish toward creation of T.Shevchenko, patriotic senses and enormous talent of Kobzar. On material of concrete facts outlines the impact of creation of poet is selected in history of history of development of new literary Ukrainian.

Key words: creation, Ukrainian language, literary proces, poet, cultural-educational work.

Тарас Григорович Шевченко і Пантелеймон Олелькович Куліш є знаковими постатями в історії української літературної мови не тільки українською мовотворчою спадщиною, що переконливо і остаточно утвердила прогресивні позиції нової української літературної мови в умовах її заборон російським самодержавством, а й ідейним єдинодумством про українське національне відродження та багаторічною надзвичайно плідною літературною співпрацею на ниві української мови, літератури, освіти й культури. Жага пізнання всього, що стосувалося України, щира відкритість до людей інтуїтивно вели Тараса Шевченка до знайомства з Пантелеймоном Кулішем, якого він уже знав як українського письменника, а з чуток – і як "видатного українознавця-енциклопедиста", "великого ентузіаста всього, що українське" [1, с. 97]. П.Куліш тоді вчителював у Києві, багато працював над собою, готуючись до наукової кар'єри. Очевидно, що й П.Куліш уже був готовий до зустрічі з Т.Шевченком, яку пізніше описав у "Жизні Куліша" так: "Входить хтось до Куліша в полотняному пальті. "Здорові були! А вгадайте хто?" – Хто ж як не Шевченко?" Разом відвідували Межигірський Спас, де спалено у XVIII ст. запорізький монастир, обмінювалися враженнями: "В особі Куліша Шевченко вперше зустрів українця цілком новітнього типу, про який мріяв і якого шукав, – справжнього українського патріота, що мав перед собою виразний ідеал розбудовування української культури й ширення української національної свідомості і тоді мало не в усьому був ідеологічно близький і рідний Шевченкові" [1, с. 97]. Ця зустріч відбулася у першій половині червня 1843 року. Життєві ситуації будуть вносити у стосунки генія і великого таланту ще й інші нотки, але й аж до найкращого прощального слова П.Куліша над домовиною Т.Шевченка у Петербурзі П.Куліш зберігав непроминально високу оцінку генія Т.Шевченка. Цікаво написав про особистості Тараса Григоровича Шевченка і Пантелеймона Олельковича Куліша відомий дослідник-шевченкознавець Павло Іванович Зайцев: "Різниця психічних структур обох молодих титанів нашого відродження стояла між ними стіною, через яку вони, одначе, могли один одному простягти руки, коли треба було" [1, с. 98], а любов до України ріднила у творчості: "Шевченко перевищував Куліша силою інтуїції й фантазії та яскравістю почувань, що ними завжди забарвлювались і його думки; Куліш перевищував Шевченка силою критичної аргументації і, як

людина з більшою систематичною освітою, значно більше знав і тому мав більшу самовпевненість. Стиль їх взаємин безперечно усталився вже тоді: деяка протекційність і повчальність тону з боку самовпевненого Куліша, сполучена, увічі й на людях, із пошаною до поетичного дару Шевченка, а з боку Шевченка – завжди щире признание освіченості і національних заслуг Куліша при одночасному критичному – в душі – ставленні до його безмірної амбіції і впевненості. Шевченко завжди вмів визначити певну межу для Кулішевих тенденцій впливати на нього" [1, с. 98]. Про велику щирість їх стосунків того часу свідчить те, що Т.Шевченко брав участь у весільній церемонії П.Куліша з Ганною Білозерською, а також приховане від Т.Шевченка намагання молодого подружжя Кулішів весільний посаг Ганни (3 тисячі рублів) використати на закордонне відрядження Т.Шевченка для навчання і вдосконалення його таланту.

В листі з Петербурга П.Куліш докладно проаналізував "Кобзар" і "Гайдамаки", висловив чимало критичних зауважень, слухних побажань, порад і конкретних поправок до текстів. Але рівночасно висловив і впевненість, що, працюючи над майстерністю тексту з таким талантом, Шевченко може "зробити більші чудеса, ніж їх створив Пушкін" (а Пушкінова творчість для Куліша була вершиною поетичних досягнень). Тільки П.Куліш з його гострим проникливим розумом уже в тому листі перший по-справжньому високо і точно оцінив талант Шевченка: "Ваші твори належать не одному Вам і не одній Вашій добі, вони належать всій Україні і будуть промовляти за неї вічно" [1, с. 159].

Пізніше Іван Якович Франко у статті "Михайло П.Старицький" (1902) відзначить те, який сильний вплив справив геній Тараса Шевченка на життя і творчість Пантелеймона Куліша: "... до кінця життя він [П.Куліш] не міг вирватися з того круга понять, образів та проблем, які геніальною рукою поклав перед Україною Шевченко" [5, с. 234].

Іван Огієнко високо цінував Пантелеймона Олельковича як "незабутнього Шевченкового мовного й стилістичного дорадника" [3, с. 304], тим паче що взагалі вважав П.Куліша "у нас першим письменником і першим ученим, що зовсім свідомо творив українську літературну мову і свої погляди передавав і Шевченкові" [3, с. 302]. П. Куліш удосконалював стиль і мовну форму творів Т.Шевченка "Наймичка", "Назар Стодоля", "Неофіти" та ін. А у вірші "До Основ'яненка" навіть замінив один рядок: "Наш затятий Головатий Не вмере, не загине!" своїм рядком "Наша думка, наша пісня Не вмере, не загине!" [3, с. 302].

На Різдвяні свята 1846 року П.Куліш прибув у Київ до друзів-однодумців Кирило-Мефодіївського групування: М.Костомарова, М.Гулака, А.Марковича та ін. П.Куліша зустріли з великою пошаною. Сам П.Куліш пережив велике зворушення і висловив це так: "Молоді наші

мрії, здавалось мені, знайшли своє оправдання: царство вищого розуму, царство спасених задумів мовби вже настало... Справді, наші молоді мрії знайшли в Шевченкові благословенне оправдання, знайшли заруку своєї будущини. Товариство Шевченка було "мов небесне обітвання". "Се вже був не кобзар, а національний пророк"; кияни "взирали на Шевченка, як на якийсь світильник небесний, і се був погляд праведний". Для Куліша "сяєво його Духа було чимось надприродним" [1, с. 163].

Тарас Шевченко високо цінував ученість Панетелеймона Куліша й іноді питав у нього поради: "Навчи мене, будь ласка, що мені робить з руськими повістями? У мене їх десятків коло двох набереться" (Лист Т.Шевченка до П.Куліша від 26 січня 1858 р.) [6, с. 437]. Відповідь одержав таку: "Про московські повісті скажу, що зневажиш ти їми себе перед світом... Щоб писати тобі по-московськи, треба жити між московськими писателями і багато дечого набратись... Тут не одного таланту треба! ... а вірші твої рідні і москалі шанують, а земляки наче Псалтир промовляють" (лист П.Куліша від 1 лютого 1858 р.) [6, с. 437].

У статті "Передне слово до громади (Погляд на українську словесність)" Пантелеймон Куліш писав про Тараса Шевченка: "Нема нам закону над його слово, тільки одна народна поезія для нього і для всіх нас стоїть за віковичний взір, да й народної поезії ніхто не зачерпнув так зглибока, як Шевченко" [2, с. 505]; "Геній народний создав Шевченка з його стихом золотоголосим" [2, с. 506]; "один Шевченко дознавав іноді таких вищих годин, і се вже не народний геній помагав йому, а сам він додавав орлових крил народному генію"; "Глузували журналісти не згірше й над Шевченком, і вирвали в нього з серця не один стих гарячий, болячий, кров'ю закипілий. А не погнувся, як твердий дуб, Тарас Шевченко; встояв на своїх ногах до кінця – щирим, нехибним українцем <...> наш поет, насміявшись із свого безталання, привітав свою щербату долю таким словом, на котре не всякий має право:

*Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою.*

Отак видержи пробу, коли справді твоє рідне слово – святиня непорочна" [2, с. 512].

Синтезувальну роль мовотворчості Т.Шевченка в історії становлення нової української літературної мови підкреслив П.Куліш в епілозі до "Чорної ради" під назвою "Об отношении малороссийской словесности к общерусской" як про "нашего вещего поэта, который проникнут духом своего народа и выражает свои чувства истинно народным словом" [4, с. 141]; "В его стихах язык наш сделал тот великий шаг,

который делается только совокупными усилиями целого народа в течение долгого времени или волшебным могуществом гения, заключающего в своей единице всю врожденную художественность родного племени. Они, как песня, пронеслись из конца в конец по всей Южной Руси" [2, с. 470].

Пантелеймон Олелькович Куліш першим відчув велич Тараса Григоровича Шевченка і відкрив її іншим, спростовуючи легенди про такого собі кріпака – мужика Шевченка. У статті-рецензії "Казки і байки з сусідової хатки, перелицьовані і скомпоновані Придніпрянцем" він писав: "Коли б то всі знали, що то за головатий був чоловік той Шевченко і яку він школу пройшов, попомірявши того шляху, що бодай, каже, більш не міряти, і поживши в столиці з усякими людьми. Ми знали Шевченка тоді, коли він написав щонайвищі свої надруковані думи. Не було книжки живої і животворящої, щоб йому в руки попала та й лежала в його не прочитана. Пушкіна він знав напам'ять, дарма що писав не його мовою, не його складом, а Шекспіра возив із собою, куди б не їхав. Ще ж не забудемо, що Шевченко добре працював над малярством і розкидав розумом по всіх малярських школах: то хіба мало там було корму для його голови? Об'їздив Шевченко всю Україну, переговорив з тисячами всякого люду, то се хіба не наука, не бібліотека життя людського? Чували ми його критичні розправи з його уст і дивом не раз дивували, як він глибоко входив у саму суть літературного діла" [2, с. 541].

У прощальному слові над домовиною Тараса Шевченка у Петербурзі Пантелеймон Куліш ще раз високим стилем підкреслив могутній мовотворчий таланти Т.Шевченка: "Немає в нас ні одного достойного проректи рідне українське слово над домовиною Шевченка: уся сила і вся краса нашої мови тільки йому одному відкрилася (підкр. – наше). А все ж ми через нього маємо велике й дороге нам право – оглашати рідним українським словом сю далеку землю.

Такий поет, як Шевченко, не одним українцям рідний. Де б він не вмер на великому слов'янському світі, чи в Сербії, чи в Болгарії, чи в Чехах, – всюди він був би між своїми. Боявся єси, Тарасе, що вмиреш на чужині, між чужими людьми. Отже, ні! Посеред рідної великої сім'ї спочив ти одпочинком вічним. Ні в кого з українців не було такої сім'ї, як у тебе; нікого так, як тебе, на той світ не проводжали. Були в нас на Україні великі воїни, були великі правителі, а ти став вище всіх їх, і сім'я рідна в тебе найбільша. Ти-бо, Тарасе, вчив нас не людей із цього світу зганяти, не городи й села опанувати: ти вчив нас правди, святої животворящої...

От за сю твою науку став ти всім їм рідний, і проводжають тебе на той світ з плачем і жалем великим...

Радуйся ж, Тарасе, що спочив ти не на чужині, бо немає для тебе чужини на всій слов'янщині, і не чужі люде тебе ховають, бо всяка добра і розумна душа тобі рідна. Бажав єси, Тарасе, щоб тебе поховали над Дніпром-Славутом: ти ж бо його любив, і малював, і голосно прославив. Маємо в бозі надію, що й се твоє бажання виконаємо. Будеш лежати, Тарасе, на рідній Україні, на узбережжі славного Дніпра, ти ж бо його ім'я з своїм ім'ям навіки з'єднаєш...

Великий і святий завіт! Будь же, Тарасе, певен, що ми його соблюдемо і ніколи не звернемо з дороги, що ти нам проложив єси. Коли ж не стане в нас снаги твоїм слідом простувати, коли не можна буде нам, так як ти, безтрепетно святую правду глаголати: то лучче ми мовчатимем, – і нехай одні твої великі речі говорять людям ввіки і віки чисту, немішану правду" [2, с. 521].

Полемізуючи з Вісаріоном Белінським, Пантелеймон Куліш писав, що ніхто навіть з по-іноземному цивілізованих українців не відрікся від Тараса Шевченка, "составляющего лучшее украшение нашей словесности" [2, с. 531].

Тільки П.Куліш міг так сміливо виступити проти злісних нападок В.Белінського на українську мову і літературу й аргументовано доводити право українського народу на свою мову та літературу цією мовою, він показав, що має і розумну голову, і чисту совість. На намішки В.Белінського ("Хороша литература, которая только и дышит, что простоватостию крестьянского языка и дубоватостию крестьянского ума!") П.Куліш відповів у статті "Простонародность в украинской словесности", де засвідчив ґрунтовне знання витоків, джерельної бази української і російської мов, спільних та відмінних рис, мовної ситуації й рівня культури в Україні та Росії до приєднання України до Росії і після приєднання.

Про широку лінгвістичну ерудицію Пантелеймона Олельковича Куліша в питаннях історії української і російської літературних мов свідчить епілог до "Чорної ради", де автор висловив думку, що російська мова – це штучна мова, "складена спільними трудами українських і великоруських грамотних людей" [2, с. 527], маючи на увазі те, що багато визначних українців працювали на освіту й культуру Росії. Українських письменників "врятувала повага до людської особистості", вони засвідчили свою спорідненість "в духе и истине с великою собирательною личностію простолюдина" [2, с. 523]. Зійшовшись з мільйонами не цивілізованих по-іноземному земляків, у спільних з народом почуттях українські письменники зайнялися "прилежным изучением и разработкой осмеиваемого Белинским простоватого простонародного языка и, выражая на нём высокие поэтические идеи, старались придать этому языку достоинство всенародной речи, в чём более или

менше успевали". Українська мова належить від природи талановитому народу, в ній письменники шукали взірців і законів, як виражати душевні поривання: "Простонародье, со своей стороны, раскрывает перед нами богатства своей речи, своего самобытного ума, своей по природе эстетической фантазии" [2, с. 524]. "У сучасному, – писав Куліш, – будемо майбуття не власне, не особисте, а майбуття нашого народу" [2, с. 526]; "народні пісні показують, наскільки прекрасна наша мова, про яку немає й слова в підручниках і над якою наші наставники глумляться з кафедри. Зблизившись з простонародним життям, переконались, що простонародне українське життя – це цілий світ самостійних понять людини про те, як їй бути на світі. Життя це не мілководне, вузьке, воно зберегло сліди глибокої слов'янської старовини" [2, с. 529]. Зі сказаного видно, наскільки примітивними були образливі насмішки В.Белінського і наскільки глибокими й переконливими є правдиві спростування П.Куліша.

Література

1. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка / П. Зайцев. – Нью-Йорк ; Париж ; Мюнхен, 1955. – С. 97.
2. Куліш П. Твори : у 2 т. – К., 1989.
Т. 2. – 1989. – С. 505.
3. Огієнко І. Тарас Шевченко / І. Огієнко ; упор., автор передм. і ком. М. Тимошик. – К. : Наша культура і наука, 2002. – С. 304.
4. Русская беседа. – 1857. – № 3. – С. 141.
5. Франко І. Збір. творів : у 50 т. – К. : Наукова думка. 1982.
Т. 33. – 1982. – С. 234.
6. Шевченко Тарас. Зібрання творів : у 6 т. – К. : Наукова думка, 2003.
Т. 6. – 2003. – С. 437.

УДК 81'367.52:821.161.2

Г.М.Чирва

Розмаїття синтаксичних структур у поезії Пантелеймона Куліша

Стаття містить аналіз функціональної частотності речень різних структурних класів і типів, особливостей їх побудови та засобів вираження окремих членів речення, ускладнюючих елементів.

Ключові слова: синтаксична одиниця, поезія, період, просте речення, складне речення, частотність функціонування.

Статья содержит анализ функциональной частоты предложений разных структурных классов и типов, особенностей их построения

и средств выражения отдельных членов предложения, осложняющих компонентов.

Ключевые слова: синтаксическая единица, поэзия, период, простое предложение, сложное предложение, частота функционирования.

The present article contains analysis of functional frequency sentences different structural classes and types, the features of their structure and means of individual expression of members of sentences, frequency of functioning.

Key words: syntactsc unit, poetry, period, simple sentence, complex sentence, frequency of functioning

Попереднє обстеження синтаксичних категоріальних одиниць у поетичних творах П.Куліша справило подвійне враження: з одного боку, спостерігається майже аналогічна з народною поетичною творчістю досить проста побудова більшості поезій, а з іншого – надзвичайно складна синтаксична організація деяких ліро-епічних, епічних творів, властива професійній літературі.

Глибше студіювання в цьому аспекті поезій, опублікованих у шістдесятих-дев'яностих роках ХІХ ст. і наведених з повним збереженням оригінальності в авторитетному однотомнику [1], засвідчило, що тут представлені всі типи і майже всі види синтаксичних утворень: від еквівалентів речення до великих синтаксичних сполук – періодів, надфразних єдностей.

Маємо на меті конкретними результатами дослідження підтвердити і спорідненість синтаксису цих поезій з народною поезією, і розвиток його саме засобами писемного літературного мовлення.

Співвідношення частотностей функціонування простих і складних речень – 46:54. Клас простих речень представлений двоскладними та односкладними у співвідношенні 69:31. Якщо співвідношення простих і складних речень наближає поезію П.Куліша до поезії ХХ ст. [2, с. 70; 3, с. 163], то односкладні вживаються в обстежених суцільних вибірках частіше: за нашими підрахунками, в поезії ХХ ст. на кожні 100 речень їх припадає 25. Очевидно, це можна пояснити тим, що П.Куліш дуже часто використовує речення зі звертанням – потенційним суб'єктом дії, які за традиційною класифікацією зараховуємо до односкладних [пор. 5, с. 115, 173], означено-особових.

Узагальнено-, неозначено-особові речення трапляються рідко, номінативні не зафіксовані; безособових, як і загалом в сучасній літературній мові, близько половини всіх односкладних. Трапилося навіть раритетне вираження головного члена – дієслівною формою на но, недоконаного виду в компоненті складнопідрядного речення: *Ой коли б нас не в'язано, / Може б, нам жилося* [1, с. 325]. Те ж маємо в народній поезії: *Через наше сельце / Везено деревце* [4, с. 15].

У системі простих речень, а також у співвідносних з ними предикативних частинах складних конструкцій П.Куліш (у стилі народної поезії) вдається до різноманітних засобів ускладнення, насамперед, не самих речень (частин), а членів речення та звертань: дублювання лексем, поєднання слівформ, синонімів (зрідка – антонімів), невідокремлених постпозитивних прикладок, градації однорідних членів тощо. Скажімо, в одному тексті є й кілька таких ускладнених присудків, є й тавтологічна обставина: *пливе-поринає, голосить-співає, дзвенить-розляглася, тихо-тихенько* [1, с. 402]. Ще: *Розірветься з болю-жалю / Серце голубине; Заспіває-заридає / Уся Україна* [1, с. 356]. Паралелі з народних пісень: *Ой як тяжко-важко / Каменю да котитися, / А ще тяжче-важче / Старому да женитися!* [4, с. 20]; *Ой у полі, полі плужок оре-бродить* [4, с. 39].

Особливої уваги заслуговує ускладнення звертань прикладками, градаційними образними висловами (часом і без опорного слова): *Обушихо-паніматко / Сизая орлице* [4, с. 334]; *Моя ти зоре в тумані густому! / Моя ти квітко пишна на морозі, / Гірка сльозино в кубку золотому, / Тиха надіє в праведному Бозі!* [1, с. 420]. Є подібне в народних піснях: *Мій батеньку-голубоньку, / Поїдь, поїдь по леноньку!* [4, с. 39]. Знане таке явище і з поезії Т.Шевченка: *Думи мої, думи мої! / Квіти мої, діти!* та Лесі Українки: *Славо наша згубо, / Славо наша мати! / Тяжко зажуритись, / Як тебе згадати.* У багатьох випадках такі звертання позиційно, інтонаційно відмежовані від основної частини речення, хоча й не є вокативними реченнями.

Ускладнених простих речень чи компонентів складних майже стільки ж, скільки й неускладнених /44:56/. Частотне співвідношення повних і неповних речень – 91:9, більшість серед неповних – еліптичні.

Досить несподіваним виявився той факт, що П.Куліш рідко використовує вставні та вставлені компоненти. Ось один з поодиноких зразків вставленого речення: *Скажи мені правду, серденько-дівчино, / (Нашо ти з ума мене зводиш!) / Де твоя хатина? Хто твоя родина?* [1, с. 326].

У класі складних речень вирізняються найбільшою частотністю безсполучникові: їх у середньому 40 на 100 складних речень, в той час як складнопідрядних елементарних – 30, складнопідрядних з кількома підрядними – 10, речень з різними типами зв'язку – 15, складносурядних – тільки 5. Домінування безсполучникових речень, очевидно, можна пояснити хронологічною їх первинністю [6, с. 313], високою частотністю в давній українській мові, в народній поезії, тим, що це ефективний засіб створення художнього, а значить, і синтаксичного паралелізму, напр.: *Хилить вітер, хилить буйний / В діброві квітину, – / Ваблять речі молодії / Вродливу дівчину* [1, с. 330]; пор.:

Весна-красна наступас / Із стріх вода капле, – / Уже нашим чумаченькам / Шлях-доріжка пахне [4, с. 110]. Втім, семантико-синтаксичні відношення між частинами безсполучникових речень тут не такі вже й багаті. Є, звичайно, єднальні відношення одночасності: *Ой скоро світ буде, / Прокинуться люде, / У всяке віконце, / Засіяє сонце...* [1, с. 307], протиставлення: *Хто святі церкви мурує / Пнеться з них до раю, – / Я ж гуляю по Дунаю, / Стиха в кобзу граю* [1, с. 361], наслідковості: *Розлетілось по Україні / Безхатнєє птаство – / Затрусилось по будинках / Вельможнєє панство* [1, с. 308]. Нарешті, в багатокомпонентному безсполучниковому реченні комбінуються різні відношення, напр., пояснювально-причинові, часова послідовність, наслідкові: *По сонній водиці проміння блищиться: / Срібнорогой в воду зазирає; / Аж ось із-за гаю вітрець подихає, – / Ясна хвиля по озеру грає* [1, с. 327].

Художній паралелізм може створюватися й за допомогою складносурядних речень із зіставними відношеннями, як-от: *Нехай місяць із зорями / Дивиться у воду, / А я гляну-здивлюся / На дівочу вроду* [1, с. 351]. Для оформлення протиставних відношень П.Куліш вживає давній сполучник но [6, с. 510]: *Готові, і не раз на торжищах великих / "Розпни, розпни его!" – вигукує тиран / **Но** не смущається твій дух од криків диких...* [1, с. 367]. До речі, він властивий і поетичному мовленню І.Котляревського й І.Франка [7, с. 175].

Друге місце за частотністю посідають складнопідрядні елементарні та неелементарні речення з різними відношеннями між частинами. Щоправда, деякі використані сполучні засоби вже сприймаються як застарілі або й ненормативні, напр.: *Поки Рось зоветься Россю, / Дніпро в море летється, / **Поту** серце українське / З панським не живеться* [1, с. 30]. Особливо стосується це займенника і сполучника що, сполучника як при атрибутивних відношеннях: *Чи знаєш дом, **що** на гінках колонах / Велично спочиває пишний дах?* [1, с. 383]; *Благословен же час той і година / І ти, ясна, незабутня хвилина, / **Як** світ мій широкий – Україна / В тобі з'явився...* [1, с. 375]. Втім, процес уніфікації, синтаксичної семантизації сполучних засобів триває й нині.

У багатокомпонентних реченнях найчастіше комбінуються безсполучниковий і підрядний зв'язки: *Тарасе-брате! Де твоя тридцятиструнна? / Нехай би земляка достойно привітала, / Нехай би голосно вона зарокотала, / Мов хвиля на морі широкошумна, / Щоб осоромилась дрібнота слабоумна* [1, с. 357].

Мабуть, саме потреби розвитку синтаксису літературної української мови (та й не без впливів світової літератури) спричинили появу в Кулішеві поезії досить вишуканих періодів, надфразних єдностей. Так, один із періодів побудований на підрядному зв'язку з однокомпонентною заключною частиною: *О! Знаю, що коли б еси із раю, / Конця й*

*вінця усіх земних розлук, / Почула, що доріженьку верстаю / До тебе
крізь дими пекельних мук, / І серденьком на силах змагаю, / І падає
знесилений мій дух, – / Позичила б ти крил у серафима / І ринулась к
мені світ за очима* [1, с. 364].

Інший період має симетричну будову з чотирма попередніми і чотирма заключними частинами з різними типами зв'язку ["Три поети"] 1, с. 368].

Класична надфразна єдність з експозиційною та висновковою частинами, побудована на однотипних граматичних основах "особовий займенник + дієслово минулого часу", є в поезії "Чолом доземний моїй таки ж знаній" [1, с. 365]. Безособові структури як анафоричні скріпи вжиті шість разів поспіль у поемі "Настуся" [1, с. 329]. Цілу низку надфразних єдностей зі структурно-синтаксичними скріпами "прислівник + інфінітив" як граматичними основами маємо в переспіві "Дон Жуан" [1, с. 456–457].

Об'єктами окремих досліджень можуть і мають стати перцельовані прості й складні речення, конструкції з прямою мовою, різні засоби оформлення питальної, спонукальної модальностей, інверсія членів речення чи компонентів складних конструкцій. Все це є в досліджених творах.

Говорити про одного з класиків української літератури як про наслідувача народної творчості чи зразків тогочасної літератури було б принизливо. Він не тільки проклав містки від поетів-романтиків Шевченкової доби до Лесі Українки та Івана Франка, а й зробив значний внесок у розвиток українського синтаксису.

Література

1. Куліш П. О. Вибрані твори / П. О. Куліш. – К. : Дніпро, 1969. – 560 с.
2. Ярмоленко С. Я. Синтаксис віршової мови / С. Я. Ярмоленко. – К. : Наукова думка, 1968. – 94 с.
3. Статистичні параметри стилів. – К. : Наукова думка, 1964.
4. Народні перлини: Українські народні пісні. – К. : Дніпро, 1971. – 392 с.
5. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови / К. Ф. Шульжук. – К. : Академія, 2004. – 408 с.
6. Історія української мови: Синтаксис. – К. : Наукова думка, 1983. – 504 с.
7. Безпалько О. П. Нариси з історичного синтаксису української мови / О. П. Безпалько. – К. : Радянська школа, 1960. – 236 с.

Особливості поетичного синтаксису Пантелеймона Куліша

У статті проаналізовано основні структури поетичного синтаксису П.Куліша, визначено їх граматичну, структурно-семантичну та емоційно-естетичну роль у віршовому мовленні.

Ключові слова: поетичний синтаксис, члени речення, двоскладні та односкладні речення, синтаксичні фігури.

В статье проанализированы основные структуры поэтического синтаксиса П.Кулиша, определена их грамматическая, структурно-семантическая и эмоционально-эстетическая роль в поэтической речи.

Ключевые слова: поэтический синтаксис, члены предложения, двучленные и одночленные предложения, синтаксические фигуры.

In article focuses primarily on the main structures of poetic syntax of P.Kulish; their grammatical structural-semantic and emotional-aesthetic roles in poetic speech are distinguished.

Key words: poetic syntax, parts of a sentence, one-member and two-member sentences, syntactical figures.

У сучасній лінгвістиці поняття "поетична мова" розглядається в кількох аспектах: по-перше, як мова віршованої поезії, або віршована мова, коли вона протиставляється поняттю "мова прози"; по-друге, як мова художньої літератури з її визначальною естетичною функцією; по-третє, як система мовно-виражальних засобів, орієнтованих на досягнення ефекту високого стилю. Перше і третє значення передбачає багато спільного, бо поетична мова в них розглядається не лише як формальна віршова організація мовлення, а й як певні семантичні процеси, тобто: переосмислення слів-понять, наявність специфічних асоціативних зв'язків між ними, актуалізація синтаксичних структур для створення колоритів індивідуального і жанрово-стильового мовлення [1, с. 462–464]. С.Я.Єрмоленко зауважує, що синтаксична своєрідність іршового мовлення не вичерпується поняттями фігурального чи поетичного синтаксису [2, с. 3–4]. Вона здатна охопити всю синтаксичну організацію вірша, всю його композиційну єдність, тобто весь закінчений поетичний твір.

Індивідуальна своєрідність поетичної мови також визначається відображенням стильових процесів, властивих для тієї чи іншої епохи. Поетичний синтаксис, можливо, чи не найбільше виявляє неповтор-

ність ідіостилію автора. Аналіз віршової мови на рівні синтаксичних одиниць-речень дає змогу простежити за їх функціями і стилістичними особливостями, бо складну систему синтаксичних категорій у поезії важко зрозуміти поза стилістичним аспектом аналізу [3, с. 339].

Метою статті було виявити та описати основні синтаксичні структури у поетичних творах П.Куліша, показати їх функціонування та стилістичне наповнення.

Спостереження здійснено над синтаксисом восьми поезій автора: триптих "Три сльози дівочи", "Заспів", "Квітка з сльозами", "До кобзи", "Степ опівдні", "Гадання-віщування".

У поетичних творах П.Куліша синтаксичні структури різноманітні за будовою і за функціонально-стилістичними особливостями. Це стосується як простих речень, так і складних синтаксичних конструкцій. Загальновідомо, що прості речення – необхідні елементи синтаксичної організації мови взагалі та її різновидів зокрема. Стилiстичні властивості мови у системі простих двоскладних речень передусім залежить від форм вираження головних і другорядних членів, від способу зв'язку між ними та від позиції їх у реченні.

У поетичних творах П.Куліша структура простих двоскладних речень традиційна. Підмети переважно прості, виражені іменниками у називному відмінку: *Заплакала **Україна**, Ударившись в груди; Мої **квіти** рожеві; Морозом **прибиті!**; Віє **вітер** над Києвом; Віщуванням новим **Серце** моє б'ється*. Підмети не іменникової форми вираження виконують певну стилістичну функцію, а саме, в поетичних текстах здатні підтримувати експресивно-емоційний тон. Наприклад, займенниковий підмет, ампліфікуючись, увиразнює твір, посилює його експресивність: *До кого ж **я** прихилюся Тепер головою? Зосталась **я** на старості Без вас удовою; Ой коли б **я** голос соловейка мала, Та легкі крила, та волю, та силу; То **я** б сюю весну гнізда не звивала. Літала б, літала, куди захотіла; І сади зелені, і чисте поле, І луги темненські **я** б перелітала; **Я** б не зупинилась, де плугатар оре, **Я** б не зупинилась, де співа дівчина; Ой **я** б залетіла за кам'яні стіни, Озирала б тюрми зверху аж до дна, Знайшла б братів милих, синів України, І нишком літала б з вікна до вікна.*

Типовими для поетичної мови П.Куліша є прості присудки, виражені різними способовими та часовими формами дієслова. Вони переважно не несуть емоційного навантаження, а передають модально-часову сутність висловлення: *Заплакала **Україна**...* (перебування у початковому стані); *І чумаки із першої Дороги **вернулись*** (кінець дії); *Віє **вітер** над Києвом, Сади **нахиляє*** (теперішній час); *До кого ж **я** прихилюся Тепер головою?* (майбутній час доконаного виду). Характерним для поетичної мови П.Куліша є часте вживання наказового способу дієсло-

ва різних семантичних відтінків у функції головного члена односкладних означено-особових речень або присудка у двоскладних реченнях: **Не покинь** їх, милий Боже, Ворогам в забаву; **Спом'яни** на них дідівську, Прадідівську славу! А щоб злеє не літало над їх головами, **Пристав** до них по ангелу з легкими крилами. І **нехай** вони **почують** в далекому краю, Як журюся я за ними, Як благословляю (прохання); Кобзо моя, непорочна утіхо! Чом ти мовчиш? **Задзвони мені стиха!** Голосом правди святої **дзвони**, Нашу тісну гірку **спом'яни** (прохання-вимога); **Хто** не здолає озватись ділами, **Хай обізветься** німими сльозами; **Ти** ж своє слово **дзвони-промовляй**, Душам братерським заснуть не давай... **Хай** недовірки твої **кам'яніють**, **Хай** вороги твої з жалю **німіють**, – **Ти** рідну сем'ю **докупи ззивай**; Кобзо! ти наша відрада єдина... **Поки** із мертвих воскресне Україна, **Поки** дідьдеться живої весни, **Ти** нам про нашу тісноту **дзвони!** **Стиха дзвони**, **нехай** мучене серце **Важко заб'ється**, до серця **озветься**, Як на бандурі струна до струни (прохання-заклик); **Гей**, хто на сум благородний багатий, **Сходьтеся** мовчки до рідної хати, **Та посідаймо** по голих лавках, **Та посумуймо** по мертвих братах (заклик); **Віночку мій любий**, рясний, зелененький! **Пливи** за водою, мов човник легенький; **Скажи**, що за доля обом нам судилась; **Світи**, білолиций, ясененько-гарненько! **Пливи**, мій віночку, по річці струмненько! **Пливи**, **не крутисся** і **вирви не бійся**, У морі, в любові, в коханні **втопись!** (благання). Непоодинокі випадки вживання умовного способу у функції простого присудка: **Ой** коли **б** я голос соловейка **мала**, **Та** **легкі** крила, **та** волю, **та** силу; **То** я **б** сюю весну гнізда **не ззивала**. **Літала б**, **літала**, куди **захотіла**; **І** сади зелені, і чистеє поле, **І** луги темненькі я **б** **перелітала**; **Я б** **не зупинилась**, де плугатар оре, **Я б** **не зупинилась**, де співа дівчина; **Ой** я **б** **залетіла** за кам'яні стіни, **Озирала б** тіурми зверху аж до дна, **Знайшла б** братів милих, синів України, **І** нишком **літала б** з вікна до вікна. **Жалібненько**, сумно їм **би заспівала**...

Другорядні члени речення у поетичних творах П.Куліша нерідко заховають тонкі та оригінальні стилістичні властивості. Стилiстичне увиразнення їх часто досягається заміною місця того чи іншого члена речення та форми вираження його. Наприклад, постпозиція прямого додатка по відношенню до присудка, вираженого перехідним дієсловом: **Боже милий!** Вони ж твою **Заповідь** чинили: **Свою матір** убогую **Шанували-чтили**; **Благоухають**, **Землю** скропляють, **Пишні престоли** сліз праведних – **рози**; **Кобзо** моя, непорочна утіхо! Чом ти мовчиш? **Задзвони мені стиха!** **Голосом правди святої дзвони**, **Нашу тісноту** гірку **спом'яни**; **Ти** ж своє **слово** **дзвони-промовляй**... **Ти** рідну **сем'ю** **докупи ззивай**. Інверсія прямого додатка разом з присудком

утворюють ніби одну ритмомелодійну одиницю, в межах якої відбувається зміна наголошень, експресивне вирізнення, смислове увиразнення винесеного в препозицію додатка. Препозитивні додатки для підсилення емоційності можуть супроводжуватися означеннями: ... **твою Заповідь чинили; Своєю матір убогую Шанували-чтили; Нашу тісноту гірку спом'яни; ... рідну сем'ю ... ззивай.** Препозитивні додатки вносять у поетичний твір елементи фолькльорно-оповідного колориту. Це забезпечується ще й кінцевою позицією дієслова-присудка. Інверсія прямого додатка – одна з характерних ознак поетичного синтаксису автора. Також особливістю поетичного синтаксису П.Куліша є семантично багата і стилістично самобутня палітра переважно постпозитивних узгоджених означень-епітетів, які здатні увиразнювати, живописати, викликати емоції. Серед означень-епітетів передусім виділяються стійкі, традиційні, широковживані в усному народному мовленні: ... *І луги **темненькі** Я б перелітала; Де гуляє-бенкетує Син наш **незабутий**; ... Віщуванням **новим** Серце моє б'ється; Вітер **холодний** від півночі віє; **Гарячий** вітер хилить-нахилляє Траву **хвилясту** стиха до землі; **Понад** зелом-травою полем жар **німий**, **Переливаючись**, пливе високо; **Розтоплюється** воздух **осяйний**, **Тіснить** у грудях дух і **спіпить** око; **То** жайворонок, лірник **одинокий**, **Зайняв одрадну** серцю вишину; **Ось** пісня **дівоча** **дзвенить-розляглася**; **З** піснями і **жарти**, і **регет**, і **крики**: **Кому **люба** втіха, кому жаль **великий****. Наведені контексти за своєю семантико-синтаксичною структурою близькі до усно-розмовних конструкцій саме через інверсовані означення, що відтворюють спонтанність усного мовлення, для якого характерне виникнення спочатку основного предмета думки, а пізніше його атрибутів, які здатні деталізувати, конкретизувати чи уточнювати цей предмет. Постпозитивні означення у поетичних творах П.Куліша засвідчують усно-розмовний колорит його поезії. Разом з тим вони є невід'ємною рисою високого поетичного стилю автора. Особливо виразно це проявляється в емоційно наснажених поширених постпозитивним означенням звертаннях, через які створюється важливий ритміко-мелодійний зачин поетичного твору: *Заплакала Україна, Ударившись в груди: "Сини мої **коханії!** Ой що ж з вами буде? Мої **кеїти рожевії, Морозом прибиті!** Орли мої **молодії, Яструбом зустрітії!** Боже **милий!** Вони ж твою **Заповідь чинили; Віночку мій **любий, рясний, зелененький!** Пливи за водою, мов човник **легенький**"***. Постпозитивність означень у поетичних творах П.Куліша вносить відтінок риторичності, чим досягається речитативний лад вірша, його фольклорна епічність. Нерідко постпозитивні означення становлять своєрідне поєднання препозитивного присвійного займенника **мій** в різних родових формах та означення-прикметника. Хоч препозитивний займенник*

виступає як енклітика до основного атрибута, однак через нього інтимізується як звертання, так і весь твір чи його частина.

У поетичних творах П.Куліша наявні також означення прикладкового характеру. Зазвичай прикладки у художньому стилі увиразнюють мовлення, надаючи йому відтінку компактності, лаконізму, і при цьому вони виконують атрибутивну функцію неординарних епітетів. У поезіях П.Куліша прикладки часто ампліфікуються, і у зв'язку з цим згущуються їхня епітетна сила: *Кобзо моя, **непорочна утіхо!** Чом ти мовчиш? Задзвони мені стиха!; Кобзо! ти наша **відрадо єдина...**; Сину **мої коханії!** Ой що ж з вами буде? **Мої квіти рожевії, Морозом прибиті!** **Орли мої молодії, Яструбом зустріті!*** Такого типу прикладкові сполуки утворюють синонімічні ряди, у яких кожний наступний компонент ряду поширює, увиразнює значення попереднього. Подібні прикладкові сполуки властиві також фольклорному мовленню.

Обставини можуть займати будь-яке місце у реченні. Однак природнішими для української мови є конструкції, в яких вони знаходяться у вихідній позиції. Зміна позиції обставини перетворює нейтральний словопорядок у реченні на експресивний, тобто на такий, що передає характерні риси розповідного, фольклорно-епічного мовлення. У поетичних творах П.Куліша наявні структури з прямим порядком розташування обставин і з інверсійним: ***Удосвіта** встав я, **темно** ще **надворі**; ... **Де-не-де по хатах** ясне світло сяє; ... **В саду** соловейко **голосить-співає**; **І тихо-тихенько** несе річка воду; **Жалібненько-сумно** їм би **заспівала**; **Ой скоро** світ буде. **Прокинуться люде**; **Стиха** дзвони, **нехай** мучене **серце** **Важко** **заб'ється**, до **серця** **озветься**, **Як на бандурі** струна до струни. У поезіях П.Куліша часто зустрічається саме іверсійність обставин, що сприяє виразності, емоційно-схвильованому мовленню або, навпаки, створенню тональності епічної розповіді: ***До кого ж я прихилиюся Тепер** головою? **Зосталась я на старості** Без вас **удовою**; **Ти рідну сем'ю докупи** зивай; **Понад зелом-травою** полем **жар німий**, **Переливаючись**, **пливе високо**; **Пливи, мій віночку**, по **річці струмненько!****

Для поетичного синтаксису П.Куліша характерним є те, що він представлений різними структурними типами речень, зокрема й односкладними та неповними. Функціонування їх збагачує синтаксичні можливості поетичної мови, вирізняє стилістично позначені контексти. Зміст і стилістичне осмислення односкладних та неповних речень у поезіях П.Куліша розкривається на тлі більшого контекстуального цілого. Тексти, у яких наявні односкладні чи неповні речення, взаємодіючи з іншими синтаксичними структурами, створюють певну стилістичну картину. У поетичних творах П.Куліша зустрічаються односкладні означено-особові речення: ***Не покинь** їх, **милий Боже**, **Ворогам** в **забаву**;*

Спом'яни на них дідівську, Прадідівську славу! А щоб злеє не літало над їх головами, Пристав до них по ангелу З легкими крилами; Скажи, віще серце, чи скоро світ буде; Гей, хто на сум благородний багатий, Сходьтєся мовчки до рідної хати, Та посідаймо по голїх лавках, Та посумуймо по мертвих братах; Світи, білолиций, ясененько-гарненько! Пливи, мій віночку, по річці струмненько! Пливи, не крутїся і вирви не бійся, У морі, в любові, в коханні втопись!

З інших типів односкладних речень наявні поодинокі безособові та інфінітивні: *Удосвіта встав я, темно ще надворі. Темно надворі, зоря не зоріє; Вже й солов'ї одспівали, а його не чути.*

Неповні речення виступають як частини складних синтаксичних структур переважно порівняльного змісту: *Сяє ясне світло, як на небі зорі...; Може, чиє ще неспідлине серце Важко заб'ється, до серця озветься, Як на бандурі струна до струни; Блакитне небо, мов дугасте море, Безоднею саїтною стоїть; Віночку мій любий, рясний, зелененький! Пливи за водою, мов човник легенький.* Структурна неповнота такого типу речень стилістично вмотивована. Пропуск присудка в них зумовлений уникненням тавтології і досягненням конденсованого емоційно-естетичного висловлення.

Ще в античні часи було визначено особливу роль стилістичних фігур, які ґрунтуються на синтаксичних структурах мови. Стилїстичні фігури синтаксису обов'язково тією чи іншою мірою властиві поетичній мові. Це особливі побудови, що відрізняються від звичайних синтаксичних конструкцій, створюючи оригінальну форму для вираження думок та почувань людини. У поетичному синтаксисі П.Куліша теж наявні такі фігури. До них належить, наприклад, повтор. Він передбачає нагромадження певних мовних елементів в одному висловлюванні, що сприяє відображенню хвилюючих моментів, збудження, посиленого емоційного реагування на щось: *Кобзо, моя непорочна утіхо!; Кобзо, ти наша відрада єдина!.. Може, чиє ще неспідлине серце Важко заб'ється, до серця озветься, як на бандурі струна до струни.* Повтор може посилювати виражену у мовленні тривалість дії, її багаторазовість чи послїдовність: *Ой коли б я голос соловейка мала, Та легкїї крила, та волю, та силу; То я б сюю весну гнізда не зивала. Літала б, літала, куди захотїла; І сади зелені, і чистеє поле, І луги темненькї я б перелїтала; Я б не зупинялась, де плугатар оре, Я б не зупинялась, де співа дівчина; Пливи за водою, мов човник легенький; Скажи, що за доля обом нам судилась; Світи, білолиций, ясененько-гарненько! Пливи, мій віночку, по річці струмненько! Пливи, не крутїся і вирви не бійся.*

У поетичному синтаксисі активно функціонує плеоназм як стилїстична фігура, яка утворюється спеціальним нагромадженням певних

мовних одиниць, причому один зі складників може виступати у змодифікованій зменшувальній формі, вносячи емоційне забарвлення або виступаючи як синонім: ... *І тихо-тихенько несе річка воду*; ... *свою матір убогую Шанували-чтили*; ... *Де гуляє-бенкетує Син наш незабутий?*; *Ти ж своє слово дзвони-промовляй*; *В саду круглолиций пливе-поринає*; *В саду соловейко голосить-співає*; *Ось пісня дівоча дзвенить-розляглася*; *Світи, біполиций, ясененько-гарненько! Гарячий вітер хилить-нахиляє* Трава хвилясту стиха до землі; *Не прислухавсь, що дівчата плакали-співали*; *Петрівочка – нічка тепла-ясненька*; *Дивлюсь кругом: не фарбами – огнями Картина світо-іскрява горить*; *Понад зелом-травою полем жар німий*; *Квилять вовки по степах-облогах*; *"Гадання-віщування"*. Через плеоназм відтворюються інтонації усного мовлення, та це не знижує глибокого смислового наповнення фрази і лірично піднесеного її звучання.

У поетичному синтаксисі віршів П.Куліша наявні випадки ампліфікації, тобто поширення вислову однотипними мовними одиницями, переважно однорідними членами, які виступають засобом створення різноманітної характеристики, розширення інформації, швидкого перебігу подій, думок тощо: *І в прозірній, золоченій імлі Даль степова мов тоне-поринає*; *Віночку мій любий, рясний, зелененький! Пливи за водою, мов човник легенький*; *Скажи, що за доля обом нам судилась*; *Світи, біполиций, ясененько-гарненько! Пливи, мій віночку, по річці струмненько! Пливи, не крутисся і вирви не бійся, У морі, в любові, в коханні втопися!*; *Дивуюсь, радію, у серця питаю*; *Жартують, віщують, питають природу*; *Всім бажали вони мира, Волі і науки*; ... *Ой коли б я голос соловейка мала, Та легкі крила, та волю, та силу*; *Уже і дух, і купало, і Петро минулись*; *І дивляться в воду на красу, на вроду*; *Красо моя, вродо!*; *З піснями і жарту, і регіт, і крики*; *І сади зелені, і чистеє поле, І луги темненькі я б перелітала*. Особливу вагу мають нанизовані ампліфіковані присудкові ряди, бо вони служать виразною основою для створення синтаксичної фігури градації, яка забезпечує емоційно-експресивну силу окремої фрази чи й цілого твору.

У поетичних творах П.Куліша є такі синтаксичні структури, у яких чітка ясність та виразність наявна не лише у лексико-граматичному змісті, а й у відповідному інтонуванні. Виразальна цінність інтонації зумовлюється необхідністю підсилити і зміцнити стилістичні якості тексту. Інтонація синтаксичних одиниць у поезіях поліфункціональна, що допомагає поряд з іншими засобами забезпечити художню цінність творів. У віршах П.Куліша помітну емоційно-експресивну роль відіграють речення питальної, спонукальної та оптативної модальності. Вони значною мірою забезпечують пристрасне, емоційне, напружене

звучання поетичного мовлення, створюють враження усно-розмовного інтонування. У деяких творах виражена питальна інтонація не обов'язково означає питальність, яка вимагає відповіді. Це риторичні питання, функцією яких є зосередження уваги читача чи слухача на певних семантико-стилістичних центрах мовного контексту: *Сини мої кохані! Ой що ж з вами буде?; До кого ж я прихилюся Тепер головою?; Де гуляє-бенкетує син наш незабутий?; Скажи, віще серце, чи скоро світ буде?; Кобзо, моя непорочна утіхо!; Чом ти мовчиш?; Скажи, що за доля обом нам судилась: Чи будемо в парі, з ким я полюбилась?; Красо моя, вродо! яка твоя доля? Чи щастя судилось обом, чи недоля? Цими риторичними питаннями досягаються виразні якості художньої семантики речення.*

Структурами спонукальної модальності передаються різні відтінки імеративності від наказу аж до благання: *Ой ударю ж зразу У струни живії: "Прокиньтесь, вставайте Старії й малії!"; Не покинь їх, милий Боже, Ворогам в забаву; Спом'яни на них дідівську, Прадідівську славу!; Розпитай же буйних вітрів З далекого краю, Як наш кобзар з важким ранцем, Під ружжем гуляє! Хто не здолає озватись ділами, Хай обізветься німими сльозами; Ти ж своє слово дзвони-промовляй, Душам братерським заснуть не давай... Ти рідну сем'ю до купи ззивай; Світи, білолиций, ясненько-гарненько! Пливи, мій віночку, по річці струмненько! Пливи, не крутись і вирви не бійся...*

Речення оптативної модальності виражають бажану дію з надією її реалізації: *Ой коли б я голос соловейка мала, Та легкії крила, та волю, та силу; То я б сюю весну гнізда не ззивала. Літала б, літала, куди захотіла.*

У поетичному синтаксисі П.Куліша наявні складні синтаксичні структури з різними типами семантико-синтаксичних відношень. Серед них є складносурядні речення: *Уже і дух, і купало, і Петро минулись, І чумаки із першої Дороги вернулись; Гарячий вітер хилить-нахилляє Траву хвилясту стиха до землі, І в прозірній, золоченій імлі Даль степова, мов тоне-поринає; Рибалочки плавлють з огнем під погоду, І тихо-тихенько несе річка воду; складнопідрядні речення: Жалібненько, сумно їм би заспівала, Щоб сльози котились, щоб серденько нило, Щоб під мою пісню вони все згадали, Що було на світі їм любо та мило; Не питає ти України, по кім вона тужить; Кобзо, ти наша відрадо єдина... Поки із мертвих воскресне Вкраїна, Поки діждеться живої весни, Ти нам про нашу тісноту дзвони; безсполучникові речення: Дивлюсь кругом: не фарбами – огнями Картина світо-іскрява горить; Над нею любо попід небесами Музика, мов срібло тонке дзвенить; Ось пісня дівоча дзвенить-розляглася; Огнем над водою земля зайнялася.*

Складні синтаксичні мовні одиниці є носіями не тільки важливого смислового навантаження, але й виступають виразниками естетичної якості поетичних творів: *Гарячий вітер хилить-нахиляє Траву хвилясту стиха до землі, І в прозірній, золоченій імлі Даль степова, мов тоне-поринає; Петрівочка – нічка тепленька-ясненька; Мов жемчужом, сипле зірками дрібненько. В воді круглолиций пливе-поринає, В саду соловейко голосить-співає.*

Аналіз тільки окремих поезій П.Куліша засвідчує відсутність у них різких відмінностей між віршовими і загальними синтаксичними нормами, бо ті й інші відображають єдину природу української мови, і всі потенційні можливості віршової мови здійснюються лише в її межах.

Особливістю поетичного синтаксису поезій П.Куліша є те, що в ньому не тільки відображена складна синтаксична система української мови, а й продемонстрована майстерність автора у використанні різних за будовою і семантичним навантаженням синтаксичних структур, у природі яких закладені національні риси українського усного мовлення.

Поетичний синтаксис П.Куліша разом з іншими елементами мовної структури створює ритмомелодійну систему віршів, часто близьку до народно-пісенної поезії. Однак для поетичних творів автора характерна художньо-смілова концентрація вислову, а відшліфованість фрази досягає довершеності. Ритмомелодику поезій створюють різні мовні засоби, але передусім – це симетрія і повторюваність окремих синтаксичних структур, спокійно-роздумливе або градаційне приєднання однорідних елементів, семантичне виділення особливо важливого слова чи виразу, інтонаційне навантаження фрази тощо. Ці та інші засоби ритмізації становлять одну з найхарактерніших рис поетичного мистецтва П.Куліша.

Література

1. Українська мова : [енциклопедія]. – К. : Укр. енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2000. – 750 с.
2. Ермоленко С. Я. Синтаксис віршової мови / С. Я. Ермоленко. – К. : Наук. думка, 1969. – 94 с.
3. Сучасна українська літературна мова. Стилїстика / [за ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1973. – 588 с.

Формули мовного етикету в епістолярії П.Куліша

У статті досліджуються етикетні формули епістолярію Пантелеймона Куліша.

Ключові слова: епістолярний стиль, епістолярний текст, етикетні формули (привітання, прощання, побажання, прохання, вибачення).

В статье исследуются формулы речевого этикета эпистолярия Пантелеймона Кулиша.

Ключевые слова: эпистолярный стиль, эпистолярный текст, формулы речевого этикета (приветствие, прощание, пожелание, просьба, извинение).

The formulas of vocal etiquette of epistolary Panteleimon Kulish are investigated in the article.

Key words: epistolary style, epistolary text, formulas of vocal etiquette (greeting, farewell, wish, request, apology).

Приватне листування письменника становить значний інтерес для досконалішого пізнання особистості Пантелеймона Куліша, його людських почуттів і стосунків, оскільки, як зазначає В.І.Кузьменко, листування митців є не тільки своєрідним автокоментарем їхньої творчості, але й іноді епістолярні твори літераторів становлять самостійний інтерес для реципієнтів як повновартісне мистецьке явище [7, с. 75]. Крім того, епістолярна спадщина того чи іншого письменника є продуктом певної епохи, отже, листи репрезентують виразну картину становлення й розвитку українського мовленнєвого етикету упродовж відповідного історичного періоду. Листування видатних громадських діячів, відомих учених, письменників є надзвичайно важливим як для вивчення історичної епохи, так і особливостей розвитку мови певного історичного періоду.

Епістолярні тексти є тим благодатним і об'єктивним матеріалом для дослідження мовної особистості в усьому багатстві її проявів, оскільки саме в листах автор постає самим собою, відкритим, щирим, і це відображається в невимушеності добору мовних засобів, безпосередності вираження почуттів, істинності мовної культури, що й засвідчує реальний стан володіння мовою [10, с. 299].

Епістолярні тексти – репрезентанти епістолярного стилю. Епістолярний стиль у системі функціональних стилів виділяється на підставі

як екстралінгвістичних факторів, так і інтралінгвістичних засобів, які традиційно характеризують функціональний стиль як самостійну одиницю.

До екстралінгвістичних факторів епістолярного стилю включають: часовий і просторовий параметри; фактор мовної особистості (індивідуальної когнітивної системи мовця, його психічного та емоційного стану в конкретний момент, соціального статусу адресанта й реципієнта, ставлення до спілкування тощо); комунікативна ситуація, мета спілкування, прагнення до спілкування; мовна компетенція адресанта й адресата; сфера комунікації, репрезентована різновидами епістолярних текстів: офіційним чи приватним листуванням та ін.

До інтралінгвістичних засобів епістолярного стилю належать: специфічна сюжетна організація, компонентна структура – закономірне розміщення мовного матеріалу (звертання, основна частина, прощання); специфічні мовні засоби на різних рівнях мови (на фонетичному, словотвірному, лексико-семантичному, морфологічному, синтаксичному) [1, с. 5–6].

Саме у листах найвиразніше виявляються риси епістолярного стилю. Лист – це витвір мовленнєвотворчого процесу, закріплений у певній семантико-значеннєвій структурі й об'єктивований у вигляді письмового звернення автора до конкретного одиничного реципієнта, який пов'язаний із ним перцептивною спільністю соціального середовища, контактів, суспільними нормами поведінки [5, с. 7].

Епістолярний текст (лист) характеризується певними структурно-композиційними, комунікативними та змістово-тематичними параметрами, властивими іншим різновидам тексту, і в той же час має власні характерні риси: 1) специфічні стандартизовані формули звертань, початку і кінця епістолярного утворення, що надають йому вигляду цільнооформленої одиниці, різноманітні побажання, поздоровлення; 2) директивна спрямованість; 3) наявність питальних та окличних речень; 4) повідомлювані формули; 5) викладення змісту від першої особи та залучення займенників і дієслів другої особи, звернення до конкретного адресата [11, с. 242–243].

Отже, на наш погляд, найбільш виразною характеристикою епістолярних текстів є наявність у їхній структурі різноманітних формул: звертань, привітань, прохань, побажань, прощань, постскриптувів, які, хоч і є традиційними для української мови та обов'язковими у листах, все ж не обмежують індивідуально-авторських можливостей у їх використанні.

Незважаючи на те, що мовно-етикетні одиниці епістолярію українських письменників активно вивчалися (С.К.Богдан – листи Т.Шевченка, Лесі Українки, К.Білокур, В.Стуса; М.Й.Білоус, Н.М.Журавльова – листи українських письменників кінця ХІХ – початку ХХ ст.; І.Фокіна –

листи П.Куліша; К.В.Ленець – листи Т.Шевченка; Е.С.Ветрова – епістолярій письменників ХІХ ст.), все ж подальше дослідження формул мовного етикету залишається одним із важливих завдань сучасного мовознавства.

Найбільший інтерес у цьому плані становить своєрідне обрамлення листа, що складається з початкової формули звертання і завершальної формули-прощання – специфічних стандартизованих формул, що надають йому вигляду цільнооформленої структурної одиниці.

Листування П.Куліша з О.Бодянським українською мовою представлено значною кількістю листів, оскільки їх упродовж тривалого періоду єднала не тільки сердечна дружба, але й спільність суспільно-політичних поглядів. Осип Максимович Бодянський – нащадок славетного козацько-священницького роду, великий український історик, філолог, фольклорист, етнолог, письменник, перекладач, один з основоположників української й російської славістики, знаний у цілому слов'янському світі дослідник культур споріднених народів.

Так, у листах П.Куліша до відомого славіста Осипа Максимовича Бодянського **початкові формули-звертання** представлені такими варіантами: **Вельможний і Високоповажний пане** [8, с. 82]; **Приязний мій Добродію** [8, с. 112]; **Коханий і шановний наш Осип Максимович** [8, с. 142]; **Шановний мій Пане-брате Осип Максимович** [8, с. 169]; **Шановний Земляче і добродію Осип Максимович** [8, с. 223]; **Шановний мій Добродію Осип Максимович** [8, с. 216]; **Шановний і високоповажний мій Земляче Осип Максимович** [8, с. 219]; **Високоповажний Пане Земляче** [8, с. 225]; **Коханий мій пане Осип Максимович** [8, с. 230]. Наведені як приклади початкові формули-звертання у листах Пантелеймона Куліша лише до одного адресата – Осипа Бодянського – свідчать про різноманітність комбінацій лексем у звертаннях. Спостерігаємо, що П.Куліш практично не вживає традиційних усталених структур-привітань типу **Добрий день, Добридень, Здрастуйте**, а відразу починає листи звертаннями, здебільшого поширеними, ускладненими різного типу означеннями, які виразно свідчать про ставлення автора листів до адресата і – ширше – про характер стосунків між П.Кулішем і О.Бодянським: **шановний, коханий, приязний, вельможний, високоповажний**. У зв'язку з цим дослідниця українського епістолярію С.Богдан висловлює припущення, що за українською традицією лист повинен мати лише формулу звертання, якої цілком достатньо для встановлення епістолярного зв'язку, а привітання на зразок **Добрий день** і подібні характерні для пізнішого (сучасного) періоду функціонування епістолярного стилю [2, с. 355].

Формули-звертання частіше вживаються окремо, але зрідка можуть вплітатися у початкову фразу листа: **Коханий мій пане Осип**

Максимович, добре, що оце доля злучила мене якось із тобою... [8, с. 230].

До вияву індивідуально-авторських особливостей початкових формул-звертань можна віднести те, що кличний відмінок автор застосовує до всіх іменників, крім самого власного імені адресата (**Осип Максимович**): **пане, земляче, добродію, порадику, пане-брате**. Виразною ознакою початкових формул-звертань, що свідчить про велику повагу автора листів до адресата, є написання загальних назв із великої літери: **Добродію, Земляче, Пане, Пане-брате**.

Початкові формули-звертання у листах П.Куліша зрідка мають трикомпонентну структуру, частіше – багатоконпонентну і надзвичайно рідко – двокомпонентну: **Коханий земляче** [8, с. 37]; **Осип Максимович** [8, с. 143]. Продуктивність функціонування формул-звертань поширеної компонентної структури також є свідченням шанобливого ставлення П.Куліша до О.Бодяньського та певною мірою свідчить про стосунки та психологію спілкування між ними.

Окремі листи П.Куліша зовсім не мають традиційної етикетної формули-звертання, наприклад: **Нема од Вас ані словечка** [8, с. 169]; **Насилу одобрав я од Вас лист** [8, с. 171], що є "одним із засобів найповнішого вияву психології взаємин двох людей, і такі листи створюють враження безперервності діалогу в часі" [2, с. 354].

Звертання всередині листів: ...мій щирий порадику... (8, с. 233); ...пане-добродію... [8, с. 231]; ...шановний мій Земляче... [8, с. 230]; ...пане мій любезний... [8, с. 216]; ...мій любий добродію... [8, с. 108]; ...мій щирий Добродію [8, с. 112]; пане земляче [8, с. 231]; Вибачай, шановний мій приятелю [8, с. 232]. Як початкові формули-звертання, так і звертання всередині листів характеризуються широким спектром стилістичної забарвленості – від офіційних (**пане-добродію, Вельможний і Високоповажний Пане, Високоповажний Пане Земляче**) до інтимних, експресивно-забарвлених (**Коханий мій пане Осип Максимович, мій любий добродію, мій щирий порадику**).

Заключні формули-прощання: З щирою приязню до послуги готовий земляк Ваш П.Куліш [8, с. 224]; Обіймаю Вас П.Куліш [8, с. 227] Бувайте ж здоровенькі та не забувайте й мене сіромаху. П.Куліш [8, с. 220]; Бувайте ж здорови! Готовий до услуг П.Куліш [8, с. 217]; Із щирою приязню Ваш П.Куліш рукою власною [8, с. 170]; П.Куліш рукою власною [8, с. 148]; З тим Вашій ласці приязню кланяюся. До всякої послуги Вам, моєму любому Добродієві, по всяк час готовий П.Куліш рукою власною [8, с. 113]; З правдивим ушанованьєм Ваш приязний земляк П.Куліш рукою власною [8, с. 109]. Заключні формули-прощання у листах П.Куліша надзвичайно своєрідні, індивідуалізовані, дуже цікаві й емо-

ційно насичені: вони, як правило, становлять собою синтаксичні конструкції, поширені виразами побажання здоров'я, вдячності, приязності, прихильності тощо. Обов'язковим елементом формул-прощань є кліше **"П.Куліш власною рукою"**. Самостійно стандартні формули-прощання типу **До побачення! Прощайте! Будьте здорові!** за незначним винятком практично не вживаються. Таким чином, формули прощання – один із заключних акордів епістолярного спілкування [2, с. 357] – у листах Пантелеймона Куліша мають не формальний характер, а набувають виразного емоційно-експресивного забарвлення.

В епістолярію письменника найуживанішими є переважно традиційні етикетні одиниці на позначення подяки: **Дякую Вам щиро за "Сказання руського народа", котри з низьким поклоном Вашій милости і назад повкорочую ув усякій цілості** [8, с. 220]; **... за се дуже Вам дякую** [8, с. 220]; **Спасибі Вам, добродію, за "Чтения"** [8, с. 217]; **... то все вам дякую** [8, с. 217]; **Ще ж одна дяка єсть у мене Вам...** [8, с. 220]; **Щиро дякую Вам за позику книжок** [8, с. 225] та побажання: **Нехай тобі, приятелю, Господь помагає на все добре...** [8, с. 37]; **Спаси Вас, Боже, за Вашу працю: що за дорогу ви мстите нею історикам і поетам** [8, с. 224).

Традиційні українські етикетні формули на позначення подяки та побажання суттєво увиразнюються контекстом, а отже, також набувають експресивного забарвлення. Актуалізаторами позитивного конотативного значення таких формул виступають лексеми з традиційно позитивними конотаціями (іменники, прислівники): **добродій, приятель, Господь, щиро, на все добре**.

Суттєвою ознакою мовноетикетних формул П.Куліша є написання з великої літери не тільки пошанного **Ви**, але й загальних слів типу **Земляче, Добродію, Пане**, що свідчить про високу повагу до свого товариша.

Отже, етикетні формули епістолярію Пантелеймона Куліша (зокрема, у листах до відомого славіста О.Бодяньського) є свідченням не тільки характеру певної епохи, ситуації, індивідуальності автора та його настрою в момент написання листа, але й свідченням про особистісні взаємини з адресатом, про мету послання тощо. Яскрава індивідуальність автора завжди відображається не тільки на своєрідному словесному обрамленні кожного листа, але й на його змісті, а загальну тональність листа, як уважають дослідники, визначають саме основні етикетні формули епістолярію – початок – звертання і завершальна кінцівка. Разом із тим, етикетні формули є показником високої культури письменника і громадського діяча Пантелеймона Куліша.

Література

1. Антоненко С. В. Семантико-стилістична структура епістолярного тексту (на матеріалі листів О.С.Пушкіна) : автореф. дис. ... канд. філол. наук / С. В. Антоненко. – К., 1995.
2. Богдан С. К. Мовний етикет українців: традиції і сучасність / С. К. Богдан. – К., 1998.
3. Богдан С. К. Формули етикету в українській епістолярії / С. К. Богдан // Урок української. – 2003. – № 1.
4. Журавльова Наталя. Мовний етикет української епістолярії / Наталя Журавльова. – Запоріжжя, 2002.
5. Комарова С. И. Функционирование перифразы в эпистолярном стиле вт. п. 18 века : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Комарова С. И. – Дніпропетровск, 1990.
6. Коцюбинська М. Х. Зафіксоване і нетлінне: Роздуми про епістолярну творчість / М. Х. Коцюбинська. – К., 2001.
7. Кузьменко В. І. Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20–50-х років ХХ ст. / В. І. Кузьменко. – К., 1998
8. Куліш Пантелеймон. Листи. – К., 2005.
Т. 1 : 1841–1850. – 2005.
9. Ленець Катерина. "Друже мій єдиний" (Початкова формула-звертання у листах Т.Шевченка) / Катерина Ленець // Урок української. – 2003. – № 8–9.
10. Мацько Л. І. Стилістика української мови : [підручник] / Л. І. Мацько. – К., 2003.
11. Павлик Н. В. Специфіка епістолярного жанру як міжстильового явища / Н. В. Павлик // Лінгвістика : зб. наукових праць. – Луганськ : Видавництво ЛНПУ ім. Т.Шевченка "Альма-матер", 2005.
12. Плющ Н. П. Формули ввічливості в системі українського мовного етикету / Н. П. Плющ // Українська мова і сучасність. – К., 1991.
13. Фокіна Ірина. Етикетні форми в епістолярії Пантелеймона Куліша / Ірина Фокіна // Урок української. – 2006. – № 8–9.

УДК 81'367.52:821.161.2

В.Г.Коваленко

Діяльність П.Куліша в контексті становлення української літературної мови в другій половині ХІХ століття

У статті розглядається різнобічна діяльність П.Куліша, спрямована на становлення та закріплення позицій нової української літературної мови.

Ключові слова: нова українська літературна мова, народна мова, жанр, стиль, культурно-просвітницька праця.

В статье рассматриваются различные аспекты деятельности П.Кулиша, направленные на становление и закрепление позиций нового украинского литературного языка.

Ключевые слова: новый украинский литературный язык, народный язык, жанр, стиль, культурно-просветительская работа.

The article focuses primarily on versatile aspects of activity of P.Kulish; special attention is paid to the problems of formation and strengthening of positions of the new ukrainian literary language.

Key words: new ukrainian literary language, vernacular, genre, style, cultural-educational work.

Художня, публіцистична й наукова спадщина П.Куліша велика й багатогранна. Його творчий доробок може кількісно зрівнятися хіба що з працями І.Франка (вистачило б на 50 т.). Отже, це поет, прозаїк, драматург, перекладач, літературний критик, історик літератури; публіцист, фольклорист, етнограф, мовознавець, педагог, історіософ, видавець, редактор і журналіст.

Сам Куліш свою культурно-просвітницьку роботу оцінював такими словами:

Я не поет і не історик – ні!

Я – піонер з сокирою важкою:

Терен колючий в рідній стороні

Вирубую трудящою рукою ("Піонер") [5, с. 448].

Подвижницька праця П.Куліша ще чекає на визнання й справедливу оцінку, більшість його творів так і не були опубліковані в Україні. У творах Куліша відбилася суперечливість поглядів, зміна світоглядних позицій; він (як літературний критик) часто давав різкі оцінки творчості своїх сучасників. За життя і в перші десятиліття після смерті теж дістав різну оцінку своєї діяльності (І.Франко, Б.Грінченко, С.Єфремов) [12; 8; 2].

У радянській Україні П.Куліша згадували лише як письменника-націоналіста. Так, у "Курсі історії української літературної мови" за редакцією І.К.Білодіда у зв'язку з позитивною оцінкою журналу "Основа" (бо тут були видані твори Т.Шевченка, М.Вовчка та інших прогресивних письменників) говориться, що в "Основі" друкували й твори П.Куліша та подібних письменників, на мові яких позначалися націоналістично-архаїчні, вульгаризаторські тенденції. Мова художніх та публіцистичних творів П.Куліша рясніє дібраними з націоналістичною тенденцією архаїстичними, раритетними і штучними елементами [7, с. 271].

В іншому місці цього ж видання наголошується, що Куліш як перекладач здійснював переклади спотвореною вульгарною мовою [Там само, с. 276].

Об'єктивну, але дуже стислу оцінку діяльності П.Куліша в I пол. XX ст. дали відомі науковці І.Крип'якевич [3, с. 336–344], І.Огієнко [9, с. 148–153], Ю.Шевельов [13, с. 23–29]. Проте ці праці з'явилися в Україні лише в 90-х роках. Тоді ж відбулося перевидання найвідоміших творів П.Куліша, введення цих творів до шкільної програми. Учені зацікавилися різноманітними аспектами його праці. Ми маємо на увазі роботи О.Вертія [1], Б.Степанишина [11], Є.Нахліка [5], збірник матеріалів наукової конференції "Спадщина П.Куліша в сучасних дослідженнях" [8].

Нас цікавить різнобічна діяльність П.Куліша в контексті становлення української літературної мови II пол. XIX ст. Розробка цього питання актуальна як у науковому, так і в практичному плані. До цього часу при вивченні курсу "Історія української літературної мови" студенти мусять звертатися до підручників, виданих у 50–70-х рр. XX ст. (де роль Куліша замовчувалася або оцінювалася тільки негативно).

Цей аспект не знайшов належного висвітлення навіть у новому посібнику з історії української літературної мови (автор В.М.Русанівський) [10, с. 233–234].

Завдання статті – показати вплив П.Куліша на становлення української літературної мови в II пол. XIX ст.

Іван Огієнко назвав П.Куліша свідомим творцем української літературної мови [9, с. 148]. Свої погляди на розвиток української літературної мови П.Куліш висловлює в поезії, публіцистиці, листуванні, наукових працях. Літературну та культурно-просвітницьку діяльність він розпочав ще в 40-х роках, проте характером своїх творів більше належить пошевченковій добі (зауважує С.Єфремов) [2, с. 392].

Світоглядні позиції письменника були дуже суперечливими й непослідовними, це відбилося й на його творчості, але він був завжди палким захисником і оборонцем національно-культурних прав українського народу, звичаїв, рідної мови.

Кулішу (як і іншим письменникам та науковцям XIX ст.) доводилося реагувати на виступи реакційних кіл імперської Росії проти української мови. Ці виступи велися, як відомо, у двох ракурсах: а) відмова в самостійності української мови, заперечення автохтонності українського населення на землях Київщини; б) засудження спроб українських письменників довести українську народну (мужичу) мову до рівня літературної.

Крім теоретичних дискусій, Куліш витримав три наступи царського уряду на українську ідею: розгром Кирило-Мефодіївського братства (1847 р.), Валуєвський циркуляр (1863 р.), Емський указ (1876 р.).

Як письменник і науковець був двомовним (через обставини того часу), але українську мову намагався випробувувати в поезії, прозі,

журналістиці, наукових працях, перекладах, бо хотів бачити український народ серед освічених європейських народів, чітко усвідомлюючи, що без розвитку своєї літератури, піднесення рідного слова цього досягти неможливо.

Підтримуючи ідею загальнослов'янської єдності (в часи діяльності Кирило-Мефодіївського товариства, 1847 р.), молодий Куліш у листуванні з Костомаровим наголошував на необхідності збереження та розвитку української культури: "Втрата нашої мови та звичаїв є найгірше, що може трапитися..." [4, с. 267].

П.Куліш багато зробив для збереження звичаїв та ознайомлення освічених кіл суспільства з народною мовою. У 40-х роках, віддавши данину романтичному руху, мандрував по Україні, записуючи пісні, думи, перекази, легенди, казки, повір'я, характерні особливості народного побуту.

За співчуття до України, за думки про можливу її самостійність, висловлені переважно в листуванні до членів Кирило-Мефодіївського товариства, в поемі "Україна", в "Повести об українском народі", романі "Михайло Чарнишенко", був засланий на кілька років до Тули. Йому заборонили писати й друкуватися.

Зібрані ще в студентські роки матеріали зміг опублікувати в 1856–57 рр. в етнографічній збірці "Записки о Южной Руси", тоді ж повністю видав історичний роман "Чорна рада". Отже, Куліш був першим творцем цього жанру в українській літературі.

Українською мовою Куліш також написав кілька оповідань, різних за жанровими модифікаціями: романтичні ідилії "Орися", "Дівоче серце", романтично баладне оповідання "Гордовита пара", оповідання-анекдоти "Сіра кобила", "Очаківська біда", морально-повчальні оповідання "Про злодія у селі Гаківниці", "Потомки українського гайдамацтва", історичні оповідання "Січові гості", "Мартин Гак" ("Орися" та "Січові гості" написані в 1844 р., усі інші в 60-х роках) [5, с. 15].

Таким чином, автор продовжив випробування української мови в прозових жанрах, що, за винятком оповідань-анекдотів, репрезентують середній стиль, у якому відбувається перетворення народної мови на літературну. Розглянемо кілька прикладів на лексичному рівні. Основу прозових творів складає загальноновживана лексика, на її фоні виділяються розмовні, просторічні, народнописанні лексеми, різного типу ідіоми.

Порівняємо кілька уривків:

"У саду щебече соловейко; запашний вітрець повіває в вікно крізь цвіт садовини; ... коло його сидить Леся, бере його за руку, прикладує свою долоню йому до гарячої голови..." ("Чорна рада") [5, с. 95].

" - Куди ж тебе тягне серце? – спитав Петро. – Невже котюга знов думає про сало, дарма що натовкли вже пикюю об лаву?

- Пху! – аж плюнув з досади запорожець. – Ти йому образи, а він тобі луб'є! Голодній кумі хліб на умі..." ("Чорна рада") [5, с. 131].

"Отже, хто бачив дочку покійного сотника Таволги, той би сказав, може, що вона краща й над ясною зорю в погоду, краща й над повний місяць серед ночі, краща й над саме сонце, що звеселяє й рибу в морі, і звіря в дуброві, і мак у городі" ("Орися") [5, с. 174].

Словниковий склад народної мови П.Куліш доповнює лексемами, що відтворюють історичний колорит. Серед них найчастіше вживає назви староукраїнського одягу (кобеняк, опанча, жупан, кирея, кармазин), козацької зброї та атрибутики (булава, клейноди, корогов, мушкет), назви людей за станом та видом їхньої діяльності (коронний гетьман, наказовий гетьман, жовнір, консистенти, затяжці, маршалок) та інші лексико-семантичні групи [5, с. 738–746].

Ці слова є запозиченнями з різних мов: татарської, польської, німецької, латинської. Усі вони використовувалися в старій українській мові за часів Речі Посполитої.

Навіть стислий аналіз текстів прозових творів свідчить, що письменник працював над увиразненням мови синонімами. Так, наприклад, для передачі процесу мовлення Куліш найчастіше вживає дієслово казати, але добирає й інші синоніми, що передають різні відтінки цього процесу: "... гуторить сам з собою...", "каже тоді піп...", "... озвався піп...", "... аж скрикнув Василь-невольник...", "... розмовляючи сам з собою", "... рече тоді полковник Шрам...", "... а Череваниха почала вести за чаркою розмову...", "... ледве промовив через силу..." ("Чорна рада") [5, с. 38–63].

Українську народну мову П.Куліш випробував і в поетичних та драматичних творах. Сповідуючи принципи помірнього пуризму, орієнтуючись на народну та давню основи української мови, Куліш не міг уникнути нової лексики, запозичених слів, які досить часто поєднував із розмовно-просторічними словами:

Раби письменницьких авторитетів.

Ви темну Русь морочите розбоєм,

Брехаку хвалите над всіх поетів,

А харцизяку славите героєм ("Презній") [15, с. 427].

Знаходимо також слова "деспот", "гегемонія", "прогрес", "узурпація", "популярність", "демагог":

Цураюсь я багатства, висоти

І популярності, ума отрути... ("Троє схотінок") [5, с. 49].

І.Огієнко зазначив: "Ніхто з наших письменників не творив стільки новотворів (неологізмів), як творив їх Куліш... Року 1897-го вийшла Кулішева "Позичена кобза" – збірник перекладних поезій. Найголов-

нішого сучасники не доглянули в ній: Кулішеву постійну сміливість у мовному творенні й глибоку віру в українську мову..." [9, с. 151].

Кулішеві новотвори можна відшукати не тільки в поезіях збірки "Позичена кобза", а й у інших творах. Як зауважує Ю.Шевельов, Кулішу найбільше не вистачало абстрактної лексики [13, с. 26]. Очевидно, саме тому з'явилися слова могота, схотінка. Найчастіше ж Куліш утворює складні слова: туподумство людське, козні дуросвітства, кобзо тихострунна, великострунна, розмова тиходумна, гаї широкошумні, святофальшивий храм, попи грошогреби.

Добре знаючи стару й нову мови, Куліш намагався їх пов'язати. Один із віршів називається "Чолом і ралець моїй знаній". У сучасній інтерпретації це – "Уклін і подарунок моїй коханій".

Загальновідомо, що мова художніх творів і літературна мова нетотожні, тож Куліш мав право у своїх творах уживати і новотвори, і архаїзми. Хоч вони не ввійшли до активного фонду загальної мови, але там, де їх ужито, ці слова мають певне художньо-естетичне значення і свідчать про кропітку роботу митця над словом.

Поетичні твори Куліша також підпорядковуються його переконанням щодо ваги рідного слова в культурному просвітництві народу:

Віщуванням новим

Серце моє б'ється, –

Через край із серця

Рідне слово плеться ("Заспів") [5, с. 266].

Свої погляди на розвиток української літературної мови та української літератури П.Куліш відстоював і в публіцистичних та наукових працях: "Зазивний лист до української інтелігенції", "Чого стоїть Шевченко jako поет народний", "Григорій Квітка (Основ'яненко) і його повісті (Слово на новий виход Квітчиних повістей)", "Передне слово до громади (Погляд на українську словесність)", "Об отношении малороссийской словесности к общерусской (Эпилог к "Черной раде") та ін. [6].

Ці праці, на нашу думку, можна вважати своєрідними нарисами історії української мови й нової української літератури. Одночасно вони є й рецензіями на твори Гоголя, Квітки-Основ'яненка, Шевченка, Марка Вовчка. Основний мотив їх – сила рідного слова в пробудженні національного руху, у вихованні молодого покоління, у засвоєнні цінностей світової культури. Наприклад, у "Зазивному листі до української інтелігенції" Куліш підкреслює зв'язок української мови з писемністю Київської Русі, покладаючи надію на етнічну пам'ять: "Наше слово загартоване в устах Олегів, Святославів, Володимирів іще тоді, як Москва й не наклонулась" [5, с. 407]. Або: "Не загине те слово, що дало животворящу запомогу аж двом літературам. Велике воно по своїй природі, а велике слово слідкує про величчє того народу, що зачав його в глибині свого духа" [Там само, с. 408].

У цій же праці автор гостро засуджує імперську політику Росії щодо української культури: "Було в Росії таке, що букварі і початкові шкільні книжечки дозволялось печатати по-жмудськи, по-самоїдськи, по-тунгуськи, тільки заборонено по-українськи" [Там само, с. 405].

Куліш виявляє наукове розуміння складників, які впливають на формування літературної мови, підкреслюючи, що "писане слово (тобто літературна мова) виникає на високій стадії розумової культури. Для розквіту писаного слова необхідно мати свою церкву, свою школу, своїх сановників, судочинство, рідну пресу, "... котра б не давала національній мові миршавити під впливом чужої..." [Там само, с. 406].

Кожна із названих праць є практичним зразком у виробленні наукового та публіцистичного стилів. П.Куліш доклав багато зусиль, щоб в Україні започаткувати ті соціальні чинники, що піднімають народну мову до рівня літературної. Намагався видавати журнали рідною мовою: "Хата" (1860 р.), "Основа" (1861–1862 р.) – разом з В.Білозерським та М.Костомаровим.

У власній українській друкарні протягом трьох років під загальною назвою "Сільська бібліотека" опублікував твори Шевченка, Квітки, Марка Вовчка, Ганни Барвінок.

З початку 90-х років, не маючи можливості здійснювати свої видавничі задуми, гонорарами підтримував українську періодику в Західній Україні: журнал "Народ", газету "Хлібороб".

Дбаючи про українську пресу, про видання різножанрових творів українською мовою, Куліш виконав титанічну подвижницьку працю в галузі перекладу як світської, так і релігійної літератури. Ще 1846 р. в листі до М.Костомарова від 27 червня, заперечуючи думку останнього про обмежені можливості української мови, П.Куліш дав високу оцінку "Давидовим псалмам" Шевченка саме з позиції необмежених потенцій народної мови: "Вы говорите, что можно писать на этом языке только мужицкие повести. Но у вас перед глазами Шевченко, который выражает на этом языке и псалм Давида, и чувства достойные самого высшего общества" [5, с. 722].

Сам Куліш почав перекладати псалми наприкінці 50-х років, продовжив у 60-х. Перші ж публікації з'явилися в журналі "Правда" в 1868–1870 рр. під псевдонімом Павло Ратай.

Крім "Давидових псалмів", потрібно назвати "Переспіви з великоруських співів", збірку "Позичена кобза", біблійні тексти "П'ять книг Мусієвих", "Йов", "Євангелія" (у співавторстві з І.Пулюєм), частина роману у віршах "Дон-Жуан", поема "Чайльд-Гарольдова мандрівка" Байрона, 13 п'єс Шекспіра. Деякі твори були опубліковані уже на початку ХХ ст. Було зроблено повний переклад Біблії, частина якого загинула під час пожежі на хуторі 1885 р. Те, що вціліло, доповнили І.Пулюй та І.Нечуй-

Левицький і перше українське видання Святого Письма вийшло у Відні 1903 року.

Так намагався Куліш підносити авторитет народної мови, розвивати її і свій письменницький хист, залучати український народ до здобутків світової культури. Якщо сучасники не завжди розуміли прагнення Куліша, критикували переклади, а то й насміхалися над ними, то наступники зрозуміли сенс цієї праці.

Ще на початку ХХ ст. український письменник Б.Лепкий підкреслив, що Кулішеві переклади псалмів, книги Йова, драм Шекспіра сприяли виробленню нашої літературної мови і були доказом, що українська мова не тільки надається "для домашнього обіходу", але що нею можна достойно передати найвищі твори світової літератури [Там само, с. 723].

Українську народну мову, нову українську літературу Куліш підтримував і як учений-мовознавець. Він систематично працював над удосконаленням фонетичного правопису, який започаткували у своїх творах письменники I пол. ХІХ ст. (Котляревський, Гулак-Артемівський, Квітка, Гребінка). Цей правопис стали називати "кулішівка".

Куліш є автором "Граматки", своєрідного букваря. У "Пояснювальній записці" до "Граматки" він зазначає: "Найперше діло в отця-матері повинно бути, щоб дитину своєю рідною мовою до розуму довести... З тих-бо письменних мало добра бува, що чужоземцями через науку робляться і до свого рідного люду слова промовити по-своєму не вміють".

Як бачимо, тут Куліш висловлює дуже важливу педагогічну ідею, про перевагу навчання рідною мовою. Ця ідея пропагувалася і в "Зазивному листі до української інтелігенції" та інших творах.

Обізнаним мовознавцем зарекомендував себе Куліш у науковій праці "Ответ Бояну" – Стебельському на "Письмо до Куліша" (Письмо к редактору "Правды"), опубліковану під псевдонімом "Русин" [8, с. 3–46].

У "Ответе" розвивається кілька важливих положень:

а) аргументовано доводиться перевага фонетичного правопису над етимологічним для молодих національних літератур;

б) за допомогою виписок із праць відомих європейських і російських учених обґрунтовується зв'язок між загальнолітературною та народною мовами;

в) наголошується на самостійності та древності української мови.

Отже, П.Куліш усіма видами своєї різноманітної діяльності сприяв розвитку української літературної мови, зміцненню її позицій у різних жанрах художньої літератури, публіцистики, наукових працях, пробу-джував національну свідомість.

Про вагомість своєї праці (і таких сподвижників, як він) Куліш гарно сказав у поезії "До Ганни Барвінок":

Так, ми на те у наш убогий мир прийшли,
Щоб мову з мов людських, скалічену забвенну.
З народних уст узять і в перло возвести [5, с. 504].

Література

1. Вертій О. Пантелеймон Куліш: Народна творчість / О. Вертій. – Тернопіль, 1998.
2. Єфремов Сергій. Історія українського письменства / Сергій Єфремов. – К., 1995.
3. Історія української культури / [за заг. ред. І. Крип'якевича]. – К., 1994.
4. Кирило-Мефодіївське товариство : у 3 т. – К., 1990.
Т. 1. – 1990.
5. Куліш П. О. Твори: у 2 т. / П. О. Куліш. – К., 1994.
Т. 1. – 1194.
6. Куліш П. О. Твори: у 2 т. / П. О. Куліш. – К., 1989.
Т. 2. – 1989.
7. Курс історії української літературної мови : у 2 т. / [за ред. І. К. Білодіда]. – К., 1958.
Т. 1. – 1968.
8. Література та культура Полісся. – Ніжин : НДПУ, 2001.
Вип. 15 : Спадщина П.Куліша в сучасних дослідженнях. – 2001.
9. Огієнко І. І. Історія української літературної мови / І. І. Огієнко. – К., 1995.
10. Русанівський В. М. Історія української літературної мови / В. М. Русанівський. – К., 2001.
11. Степанишин Борис. Вивчення творів П.Куліша в школі / Блорис Степанишин. – Тернопіль, 2000.
12. Франко І. Зібрання творів : у 20 т. – К., 1955.
Т. 17. – 1955.
13. Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови / Ю. Шевельов. – К., 2003.

УДК 811.161.2'36-112

А.С.Белая

Роль Пантелеймона Куліша в истории славянской языковой культуры

У статті йде мова про історію видань слов'янських граматики та про культурно-історичне значення "Граматики" Пантелеймона Куліша – видатного українського письменника і вченого.

Ключові слова: *граматка, буквар, правопис, фонетична система, мова, підручник.*

В статтє идѣт речь об исторії издания славянских грамматик и о культурно-историческом значении "Грамматки" Пантелеймона Кулиша – известного украинского писателя и учёного.

Ключевые слова: *грамматика, букварь, правописание, фонетическая система, язык, учебник*

The article deals with the history of the publication of Slavic grammars and also with the cultural-historical significance of "Grammar" by Panteleymon Kulish, a well-known Ukrainian writer and scholar.

Key words: *Grammar, spelling, phonetic, system, language, text-book.*

Самобытная личность Пантелеймона Кулиша нашла своё выражение в его деятельности как писателя и учёного, учителя и издателя, драматурга, переводчика, критика, публициста, историка, этнографа и языковеда. Во всей своей деятельности он раскрывается перед современным читателем великим тружеником на гуманитарном поприще. Всесторонние интересы автора многих художественных произведений, этнографических трудов, переводов исторических и литературных источников разных авторов сыграли видную роль в украинской культуре и литературной жизни XIX века.

Уже с ранних лет (годы учёбы в уездном училище в г.Новгород-Северский, а затем в гимназии) у будущего писателя проявился интерес к словесности. Любовь к чтению и увлечение произведениями Гребинки, Квитки-Основьяненко, Гулака-Артемовского, Пушкина, Максимовича и других русских и украинских авторов способствовало становлению мировоззрения и развитию литературных интересов П.Кулиша. В его жизни были периоды, связанные с преподавательской практической деятельностью (он выполнял обязанности преподавателя русской словесности в Луцкой, позже в Киевской и Ривненской гимназиях), с редакторской работой в Петербурге, где он наряду с выполнением обязанностей редактора статистических изданий одного из министерств готовит и публикует в журнале "Современник" свои русскоязычные повести.

С переездом в Петербург в 1850 году начался новый этап в жизни П.Кулиша, ценен он тем, что здесь писатель основал типографию, где были изданы сочинения Н.В.Гоголя, Т.Г.Шевченко, Марко Вовчка, И.П.Котляревского, осуществил и издал переводы на украинский язык сочинений Ф.Шиллера, И.Гёте, Г.Гейне, Дж.Байрона, А.Мицкевича и других авторов. Кроме того, Кулиш опубликовал фольклорно-этнографический сборник "Записки о Южной Руси" (1856–1857 гг.), издавал

альманах "Хата" (1860) [1, с. 890]. На выход украиноязычных творений и переводов П.Кулиша живо откликнулась российская интеллигенция в лице многих писателей, увидевших в его работах образцы высокого художественного слова на одном из славянских языков, считавшегося в то время наречием, несмотря на многочисленные исследования известных русских и украинских языковедов, которые давали основание говорить о самобытности и оригинальности украинского языка. Известный русский писатель Сергей Аксаков назвал эти труды Кулиша "памятниками народного духа, которым нет цены".

Всей своей работой (писателя, переводчика, издателя) П.Кулиш способствовал распространению и повышению духовной культуры украинского и других славянских народов. Этому соответствовала и его неутомимая забота о развитии и закреплении украинской языковой традиции, языковой культуры. Его многосторонние интересы отразились и в сфере наработок в лингвистике. Как патриот своей страны, он не мог смириться с тем, что украинцы долгое время получали образование не на родном языке (вначале на церковнославянском, позже на латинском, русском, немецком, польском и т.д.) [3, с. 13]. Основной задачей того времени было создание украинской грамматики. Известно, что развитие славянской грамматической мысли имеет давнюю историю, которая берёт начало примерно с X–XI ст. Основным заданием первых грамматик было научить писать красиво, правильно, понятно. Первые грамматики не были оригинальными, так как во многом наследовали греческие первоисточники. В 1591 году во Львове вышла первая печатная славянская грамматика, однако первой собственно славянской считается грамматика Л.Зизания (Вильно, 1596). Л.Зизаний – автор первого украинского печатного словаря "Лексис, сиреч речения, вкратце собраны и из словенского языка на простой русский диалект истолкованы" (Вильно, 1596) и автор "Грамматики словенской" (Вильно, 1596). Он предпринял первую попытку обработать фонетическую и морфологическую системы церковнославянского языка, раскрыл их особенности, обогатил славянскую лингвистическую терминологию. В разделе "Грамматики", который назван "Каноны орфографии", помещены правила передачи на письме звуков церковнославянского языка украинской редакции [2] В 1619 году появилась работа Мелетия Смотрицкого "Грамматики славенския правильное синтагма". Он впервые отделил церковнославянский язык от живых славянских языков, но установленные им восточнославянские нормы оказали благотворное влияние на развитие орфографии и пунктуации староукраинского литературного языка. По мнению современного украинского исследователя В.В.Нимчука, многое из правил орфографии и пунктуации, установленных М.Смотрицким, сохраняется в современном украинском литературном языке.

Можно назвать немало и других имён исследователей, которые своим кропотливым трудом на протяжении многих столетий способствовали развитию, сохранению и совершенствованию украинского правописания: А.Павловский "Грамматика малороссийского наречия" (1818, Санкт-Петербург), Т.Г.Шевченко "Букварь южнорусский" (1860), в котором использованы принципы фонетического правописания слобожанского варианта и другие авторы. Таким образом, в истории становления украинского правописания, в истории создания украинских грамматик есть немало интересных страниц, раскрывающих пути формирования, развития и закрепления грамматических норм украинского языка.

С началом национально-культурного возрождения (40–60 гг. XIX в.) усилился интерес к родному языку, к национальной культуре. Обучение в школах велось на родном языке. Потребовались новые учебники на украинском языке. Первой украиноязычной грамматикой по праву называют работу П.Кулиша "Грамматка". Её называют также первым букварём. Значение греческого слова *грамма* – *буква, написание* полностью соответствует содержанию "кулішівки". Это название букварь получил в честь своего автора. Работа П.Кулиша имеет большое культурно-историческое значение, так как даёт представление о состоянии образования и воспитания детей, о духовности общества на одном из этапов его развития. "Грамматка" была издана в 1857 году в Санкт-Петербурге, а затем там же переиздана в 1861 году. Этот первый учебник, написанный украинским языком, начинался вступительной статьёй, в которой шла речь о состоянии школьного дела в Украине. Автор писал о том, что на первоначальном этапе детей надо учить на родном языке, а потом им будет доступна всякая иная грамота. Он уделял большое внимание воспитательной роли своей "Грамматки", поэтому в ней помещены рассказы о славном прошлом украинского народа, данные об известных украинских личностях, отрывки из произведений письменных памятников культуры и фольклора. Дидактический материал, представленный в "Грамматке", призван был воспитывать у детей патриотизм, почтение к родителям, уважение ко всему народу, любовь к родному краю, родному слову. Сохранив народную основу украинского языка, Кулиш стремился показать его красоту и силу, а также стремился закрепить научный стиль украинского литературного языка. Он произвёл реформу украинского правописания, которое стало основой современной орфографии. Этот труд широко распространился по Левобережной и Правобережной Украине, "кулішівка" была признана в Галичине и на Буковине, хотя и вызывала разную реакцию со стороны властей Российской империи. Были и критики, которые справедливо отмечали её фонетические и

лексические недостатки. Однако выход в свет первого украиноязычного учебника в XIX веке свидетельствовал о становлении национального самосознания славянского народа, о начале его культурно-исторического возрождения.

Литература

1. Краткая литературная энциклопедия. – М., 1966.
2. Німчук В. В. "Зизаній Л. "Граматіка словенска (підготовка факсимального видання та дослідження пам'ятки. – К., 1980) / В. В. Німчук // Історія українського правопису XVI–XX століття : [хрестоматія]. – К., 2004.
3. Статєєва В. "Граматка" Пантелеймона Куліша / В. Статєєва, В. Шаркань // Українська культура. – 2008. – № 3.
4. Степанишин Борис. Вивчення творчості Пантелеймона Куліша в школі / Борис Степанишин. – Тернопіль, 2001.

УДК 821.161.2:005.54

В.М.Владимирова

Пантелеймон Куліш – дослідник української літератури

Багатогранна і невтомна діяльність П.Куліша, що тривала більше ніж п'ятдесят років, була безпосередньо пов'язана з етапом становлення української національної свідомості та художнього письменства. П.Куліш на початку 60-х років XIX століття почав активно заявляти про себе як історик літератури та літературний критик. Його доробок як дослідника української літератури не втратив своєї актуальності й до сьогодні.

Ключові слова: критик, літературно-критична концепція, літературна полеміка, літературознавчі критерії, історіософська концепція.

Многогранная деятельность П.Кулиша, которая длилась пятьдесят лет, была непосредственно связана с этапом становления национального сознания и художественной литературы. П.Кулиш в начале 60-х годов XIX ст. активно проявлял себя как историк литературы и литературный критик. Его наследие не потеряло своего значения и сегодня.

Ключевые слова: критик, литературно-критическая концепция, литературная полемика, историософская концепция.

Multiaspected and untired activity of P.Kulish which continued more than fifty years was connected with the period of establishment of Ukrainian national consciousness and art literacy. At the beginning of the sixties of the 19-th century P.Kulish started to state actively about himself as a historian

of literature and literature critic. His contribution as a researcher of Ukrainian literature has not lost its actuality nowadays.

Key words: *critic, literary-critical concept, literary polimic, historiosofic concept.*

Діяльність П.Куліша – дослідника української літератури – має, на нашу думку, три органічно взаємопов'язані аспекти: історико-літературний, літературно-критичний та теоретичний (теоретичне обґрунтування проблем літературного розвитку в Україні). Особливий синкретизм цих аспектів (і, відповідно, іпостасей літературознавчої діяльності) зумовлювався самим періодом становлення нового українського письменства, боротьбою за його утвердження. У 1894 році, аналізуючи ситуацію в українській філології, що склалася на кінець 60-х років XIX століття, І.Франко констатує, що на той час "для історії української літератури існувало хіба те, що писав Куліш в "Основі" [5, с. 128].

Кулішева історико-літературна та літературно-критична концепція починає складатися у 40-х роках XIX століття, а трохи пізніше у ній викристалізуються такі критеріальні поняття, як *народний дух, історична та етнографічна істина*. Не раз зустрічаємо такі формули, як "висліджуванне духу народного", "наш дух український", "творящий дух народу" тощо [2, с. 131]. У Кулішевій теорії *народний дух* – поняття значною мірою метафізичне, й цілком очевидно, що дослідник розуміє під цим певну нематеріальну субстанцію, що інтегрує в собі вищі духовні цінності й характеристики народу та нації, містячи водночас ідею їхнього історичного розвитку. Роблячи поняття *народний дух* критеріальним у розгляді українського літературного процесу, дослідник тісно пов'язує його з народною мовою, з морально-етичною традицією.

Наприкінці 50-х – у 60-х роках П.Куліш активно виступає як критик на сторінках журналу "Основа", де він вибудовує "Обзор украинской словесности" з чотирьох розділів у послідовності: "I. Климентій", "II. Котляревський", "III. Артемовський-Гулак" та "Гоголь как автор повестей из украинской жизни". У цей час у альманасі "Хата", в російських журналах уже були надруковані його нариси про Г.Квітку-Основ'яненка, Є.Гребінку, Марка Вовчка. Цей науковий доробок складав історико-літературну цілісність й доповнювався іменами інших літераторів у "Взгляде на малороссийскую словесность по случаю выхода в свет книги "Народні оповідання Марка Вовчка". Розглянута в "Обзоре..." творча діяльність чотирьох письменників постає як певний попередній етап щодо творчості Г.Квітки-Основ'яненка, письменника, якого дослідник у 50–60-х роках уважав якщо не "основоположником" (такого поняття він не вживав), то, за цілим рядом характеристик, першою фігурою в

новому періоді української літератури. Побудова "Обзора...", починаючи із Климентія, була покликана обґрунтувати органічність, поступовість переходу від літератури "книжної" (давньої) до нової.

Рукопис віршів Климентія Зіновієва, як відомо, був віднайдений у середині XIX століття чернігівським поетом О.Шишацьким-Іллічем, котрий і передав його П.Кулішу. Останній свою розвідку про Климентія із щедрим цитуванням текстів його творів спочатку друкує на сторінках журналу "Русская беседа" в 1859 році, а далі зі значним доповненням передруковує в "Основах". На початку нарису знаходимо констатацію "мертвенності" схоластичної словесності XVII–XVIII століть, зокрема й панеґіриків Конашевичу-Сагайдачному та Петру Могилі. Нетиповість, незвичайність на тлі відповідної епохи такого явища, як віршова творчість Климентія, дослідник пояснює тим, що, встигнувши набути грамотності й отримавши основи наук, Климентій не пішов по шляху, уготованому в ті часи для особи "освіченого" духовного сану, а в силу якихось обставин зіткнувся не із книжним, а з реальним багатогранним життям.

П.Куліш далекий від ідеалізування Климентія як поета. Уже на початку свого розгляду дослідник вражений відсутністю, на його погляд, істинного демократизму в його творчості, поетовим поклонінням перед знаттю, а також зневажливим ставленням до "мужиків", за якими не визнає жодного права на поліпшення чи зміну свого становища. Далі дослідник звертає увагу на ті Климентієві твори, які виявляють розпливчасте розуміння добра і зла, на непоштиве, а то й цинічне ставлення поета до жінки. Готуючи чималий за обсягом нарис, вміщуючи в нього просторі виписки із творів поета, П.Куліш недвозначно заявляє про перевагу Климентія над багатьма літераторами (академічними схоластами) й надає читачеві можливість "судити о Климентие как о первом украинском стихотворце" [3, с. 166].

Суто літературно-критичних міркувань про Г.Сковороду П.Куліш залишив небагато. Зате у поемі "Грицько Сковорода" (дві чималі за обсягом пісні, третя – не завершена) знаходимо спробу багатобічного, з різних точок культурної ретроспекції змалювання образу цієї феноменальної особистості, обрамленої філософськими, етично-естетичними міркуваннями автора.

Цей твір, написаний у середині 90-х років, уже наприкінці творчого шляху, хоч і не був (як це бажав свого часу С.Єфремов) виявом "синтезу", проте представляв по-своєму виважену й не раз обмірковану точку зору пізнього П.Куліша на сучасне й минуле української культури.

Автор поеми підкреслює насамперед духовну велич і мудрість Г.Сковороди, – риси, що звеличили його, багато в чому відзначили легендарний спосіб життя, філософствування. Цей мислитель постає у спілкуванні з іншими персонажами, представниками різних станів і

верств, є носієм морально-дидактичних та історіософських позицій автора. Проте у творі відсутня ідеалізація головного героя, П.Куліш, критикуючи схоластичну науку XVII–XVIII століть, зауважує: "Но і тебе Петро Могила від Ярославни відлучив. І речі мертвої навчив" [4, с. 117].

Не випадково автор згадує тут образ Петра Могили (йде мова про Могилянську академію, у якій навчався Г.Сковорода та Ярослава (як уособлення праруської культури), бо, на його думку, українське письменство може вповні розвинути тільки тоді, коли базуватиметься на багатовіковій фольклорній традиції, "рідному слові", яке акумулює в собі духовні потенції нації. Саме тому, виділяючи колоритність постаті мислителя на філософа, автор не надає великого значення творам Г.Сковороди, бо той не вийшов на живлющі простори народного слова:

Ти мертвим словом пробавлявся,

Живе і рідне занедбав;

Ти цілий вік мов німував

І до братів не озивався.

В промові ділом був мудрець,

В промові словом мертвий мрець [4, с. 338–339].

Чужа, на думку П.Куліша, "книжна" (давньоруська і староукраїнська) мова віддаляли твори письменника-філософа від народу.

Щодо "Енеїди" І.Котляревського П.Куліш у 50–60-х роках займав полемічну позицію. У великих історико-літературних працях 1857 року ("Об отношении малороссийской словесности к общерусской. Эпilog к "Чёрной раде" та "Взгляд на малороссийскую словесность...") П.Куліш разом із іменами П.Гулака-Артемовського та Є.Гребінки відносить і І.Котляревського до письменників "второго плану", хоча й зазначає, що "как начинатели новой литературы, они далеко художественнее гремевших начинателей других литератур; а главное – что они грелись у родного очага, вокруг которого сидят чумаки и пахари, ведя свои простые, скажу по-малороссийски, щирые беседы; и как ни мало они написали, но всё ими написанное говорит нам о нас и говорит нашим, а не чужим складом речи" [3, с. 479–480].

Уважаючи головною позитивною якістю те, що "Енеїда" була написана "рідним складом", дослідник згадує про І.Котляревського і у 1860 році, проте "похвала" звучить уже досить двозначно: "Охотніше почали наші хлоп'ята слухати бурлацьке юродство Котляревського, аніж чепуркувату карамзинщину" [3, с. 504] (йдеться про сентиментальні повісті російського письменника М.Карамзіна). У післямові до збірки "Хуторна поезія" (1882 рік), підсумовуючи кількадесятилітній своєю тривалістю період становлення нової української літератури та культури, дослідник заявляє: "Велике се діло розпочав простодушно, без особливого задуму, Котляревський, і розпочав так радикально, мов соціальний

реформатор... З уподобою прийняли письменні люде "перелицьовану Енеїду" величного римлянина – то побачили в ній своє поспільство, побачили хоть з вивороту, та все ж таки не сліпуючи так, як сліпували, захилившись за чужоземні книжки" [3, с. 404]. У цьому міркуванні, як бачимо, враховано ту потужну рецептивну дію, яку відіграла "Енеїда" для українського культурного розвитку в цілому й літератури зокрема.

Найвищі досягнення української літератури нового періоду дослідник пов'язує із творчістю Г.Квітки-Основ'яненка та Т.Шевченка. "Удвох вони, – пише П.Куліш, – заправили нашу словесність віковичною силою і назнаменували їй правий і далекий путь" [3, с. 505]. Їхню творчість дослідник вважає найповнішою мірою відповідною критерієві *народного духу*, такою, що внесла в літературу нове розуміння життя народу, при цьому неодноразово підкреслюючи фундаментальну основу їхнього здобутку – зростання з народного слова ("Квітка... перейняв поезію щоденної сільської мови, як Шевченко – поезію народної пісні" [3, с. 505]).

Розглядаючи "Марусю" Г.Квітки-Основ'яненка, дослідник літератури не тільки бачить тут яскравий прояв вірності автора духові народного життя, а й віднаходить, на наш погляд, трансцендентні ознаки зв'язку літературного твору з глибинами цього духу.

У концепції П.Куліша Т.Шевченко був вершиною всієї дотеперішньої літератури ("... уся сила і вся краса нашої мови тільки йому одному відкрилася" [2, с. 512]). Можна констатувати, що для розуміння величчя Шевченкової творчості, її роз'яснення й популяризації із сучасників поета ніхто не зробив так багато, як П.Куліш. Незважаючи на наявні в історико-літературній концепції П.Куліша елементи полемічної односторонності, спірних із тогочасної чи із сьогоденної точки зору суджень, важливим є постійний акцент на духовному підґрунті творчості Кобзаря, її національному значенні. Крім цього, творчість Т.Шевченка мала для П.Куліша значення не просто об'єкта літературознавчого осмислення, а й стала тим феноменом, що значною мірою вплинув на визначення його власного світорозуміння, літературної діяльності та людської долі.

На думку сучасного літературознавця М.Бондаря, при спробі художнього самовираження П.Куліша поезія Т.Шевченка послужила могутнім взірцем і своєрідним "каталізатором". Водночас цей вплив був настільки інтенсивним, що письменник порівнював поезію генія з "сонцем серед ясної ночі" [1, с. 142]. Поети тієї доби "багаторазово "фіксували" естетичний тип художньої творчості, втілений у поезії Шевченка, закріпили вироблений геніальним поетом спосіб відношення поезії до реальної дійсності. Художній вплив великого Шевченка був нелегким випробуванням оригінальності таланту" [1, с. 156].

Ставлення до Кобзаря є одним із визначальних домінантів у літературознавчій концепції дослідника, в його уявленні про розвиток української літератури. Поезію Т.Шевченка П.Куліш бачив найяскравішим і найповнішим виявом українського народного духу, ставив знак рівності між феноменом його поезії і духовним самовиявом української нації серед інших націй. Цю тезу він відстоював завжди, починаючи від 40-х років і закінчуючи 90-ми, в усіх писаннях, до складу яких у різний час входило листування, наукові та публіцистичні праці, художні твори, літературно-критичні статті. "Його устами, – писав П.Куліш у 1861 році відразу по смерті поета, – весь наш народ заспівав про свою долю: тим його слово голосною луною розляглося усюди, де лились наша кров, де лежать наші кості, – усяке серце од його співу стрепенулося...", "Шевченко нам явив поезію нашої жизні народної" [3, с. 258].

У "Слові над гробом Шевченка" П.Куліш виділяє як основні заслуги поета перед нацією проповідь чесної людяності, християнського братолюбства. Власне, він поклав, на наш погляд, початок культу Т.Шевченка, хоча згодом сам почав його руйнувати. Вагомою причиною, джерелом одного з основних "непорозумінь" стала радикальна Кулішева історіософська еволюція в бік рішучого неприйняття масових історичних рухів, уповання на польсько-шляхетських та російсько-імперських "культурників" і "цивілізаторів". Палка натура П.Куліша, схильна до полярних суджень та гостроти формулювань, позначилась на його історіософській концепції й зокрема на питання про роль козацтва в історії України.

Не увесь доробок поета П.Куліш вшанував високою оцінкою, наприклад, лірику періоду заслання, ряд соціально-побутових і філософських поем, не "прийняв" у свою систему естетичних поглядів гостроту психологічного та соціального конфлікту, вираження в них глибин геніальної індивідуальності. Однак дослідник слушно і послідовно підкреслював духовну основу його творчості, те, завдяки чому вона взагалі могла постати в системі української словесності як найяскравіша явище.

Відзначаючи роль Шевченкової поезії в національній духовній історії, П.Куліш неодмінно вказує на субстанційну основу цього явища, а саме: зумовленість глибинами народного духу та зв'язок з його первісною художньою формою – народною пісенною творчістю. Дослідник літератури прямим спадкоємцем живої народної словесності, творчого начала народного духу вбачає саме Т.Шевченка. Тому й з'являється у його працях ще за життя Т.Шевченка таке закономірне твердження: "Нема нам закону над його слово, тільки одна народна поезія для нього і для всіх нас стоїть за віковичний взір, да й народної поезії ніхто не заперечував так глибоко, як Шевченко" [3, с. 505].

Незважаючи на всю складність погляду П.Куліша на такий грандіозний і складний об'єкт, як творчість Т.Шевченка, він зумів проникливо розкрити українському і слов'янському світові її невмируще значення, запропонував масштабні критерії її осмислення, критерії, зі встановленням яких зростав і сам як критик і дослідник літератури.

Українська література як наявний факт і якісно еволюційний процес постає у висловлюваннях П.Куліша про ті чи інші твори Є.Гребінки, В.Забіли, Л.Глібова, Я.Щоголева, Ганни Барвінок, О.Стороженка.

Література

1. Бондар М. Поезія пошевченківської епохи. Система жанрів / М. Бондар. – К. : Наукова думка, 1986. – 327 с.
2. Куліш П. Твори : у 6 т. / П. Куліш. – Львів : Просвіта, 1908–1910. Т. 6. – 1910. – 394 с.
3. Куліш П. Твори : у 2 т./ П. Куліш. – К. : Дніпро, 1989. Т. 2. – 1989. – 654 с.
4. Куліш П. Грицько Сковорода: староруська поема / П. Куліш // Сочинения и письма П.Кулиша / [изд. А. М. Кулиш]. – К. : М. Каманин, 1909. Т. 3. – 1909.
5. Франко І. Професор Омелян Огоновський / І. Франко // Зібр. творів : у 50 т. – К. : Наукова думка, 1986. Т. 43. – 1986. – 596 с.

УДК 811.161.2'37:821.161.2

Н.М.Пасік

Народнорозмовні елементи в художньому мовленні П.Куліша

У статті проаналізовано фонетичні, лексичні, словотвірні, морфологічні та синтаксичні засоби, що реалізують народнорозмовну основу художнього мовлення П.Куліша.

Ключові слова: народнорозмовні елементи, літературна мова, ідіостиль, просторіччя, побутовізми, діалектизми, фольклоризми, експресема.

В статье проанализированы фонетические, лексические, словообразовательные, морфологические и синтаксические средства, которые реализуют народноразговорную основу художественной речи П.Кулиша.

Ключевые слова: народноразговорные элементы, литературный язык, идиостиль, просторечье, бытовизмы, диалектизмы, фольклоризмы, экспрессема.

The present article is concerned with analysis of phonetic, lexical, word-formation, morphological and syntactic resources, that realized the colloquialist basis in artistic discourse of Pantheleimon Kulish stories.

Key words: colloquialist elements, literaru language, idiomatic style, vernacular, household vocabulary, vernacular words, folk-lore vocabulary, expression seme.

Особливості ідіостилю П.Куліша – видатного письменника, перекладача, етнографа, фольклориста, мовознавця, літературного критика, видавця – неодноразово потрапляли в поле зору багатьох лінгвістів. Мову його творів у стилістичному, функціональному та когнітивному аспектах досліджували І.Огієнко, Ю.Шевельов, Л.Скрипник, В.Чапленко, Т.Должикова, О.Лучук, Н.Слободянюк та інші. Проте проблема взаємозв'язку між мовою етносу та його культурою, мовною особистістю та її ідіолектом не може бути вичерпаною, тому дослідження вияву народнорозмовної стихії в індивідуально-мовному стилі П.Куліша вважаємо актуальним.

Для П.Куліша мовне питання мало ключовий характер, оскільки він уважав мову мірилом духовності, способом прилучення до культури нації, засобом пізнання етнічних цінностей, ментальності та історії народу. Ці переконання поглиблювалися внаслідок спілкування з провідними культурними й громадськими діячами 2-ї пол. XIX ст., ознайомлення з творами М.Максимовича, М.Костомарова, Т.Шевченка, захоплення українським фольклором та етнографією, що позначилося на стилі П.Куліша [2]. Індивідуально-авторська манера письменника заслуговує на увагу переважно в плані літературного опрацювання українських розмовно-побутових і фольклорних елементів, адже народна мова "завсіди править для літературної за найперше джерело", є для неї найміцнішою основою, найважливішим ґрунтом [4, с. 75]. Формування літературної мови української нації здійснювалося шляхом відбору, унормування й естетичної обробки народнорозмовної фонетики, лексики й граматики. Майстри слова традиційно зверталися до живої мови як основного джерела мовотворчості, тому значна частина народнорозмовних ресурсів, засвоївшись художньою літературою, стала набутком літературної мови.

Естетизація живого усного мовлення, національні філософсько-світоглядні переконання, історико-культурний контекст, духовні традиції, індивідуальні психологічні особливості – усі ці чинники сприяли виробленню неповторного Кулішевого ідіостилю з виразним акцентуванням розмовного та народнопоетичного компонентів. Ця манера письма не тільки маніфестує мовний контекст усієї епохи, а й визначає стан нормування літературної мови та динаміку її стилістичної диференціації.

Для дослідження народнорозмовної основи художнього мовлення П.Куліша ми обрали шість оповідань: "Циган", "Орися", "Сіра кобила", "Півпівника", "Гордовита пара", "Дівоче серце" [3]. Цей матеріал підтверджує думку про те, що розмовне мовлення корелює з почуттєвим, емоційним станом людини, способом її світосприйняття, тому відзначається невимушеністю, свободою в доборі мовних засобів, чіткою градацією оцінок, традиційною образністю. Відсутність кодифікації суттєво розширює межі вибору мовних засобів, комунікації властива довільність, що вмотивовує функціонування просторічних, діалектних, знижених форм, росіянізмів тощо. Живомовна стихія позначилася на різнорівневих мовних одиницях Кулішевого ідіолекту: фонетичних, словотвірних, лексичних, морфологічних, синтаксичних, на будові та ритміці всього тексту.

Виразні ознаки близької письменникові східнополіської говірки, зміщуючись із просторічними виявами, створюють невимушений, розмовний колорит ідіостилію [2]. Так, у дослідженому масиві мовлення фіксуємо низку діалектних фонетичних рис: рефлекс [e] з попереднім подовженим м'яким приголосним або епентетичним [j] в іменниках середнього роду: *платте* (с. 160), *проханнє* (с. 162), *каміннє* (с. 163), *гайвороннє* (с. 175), *гіллє* (с. 176), *безголов'є* (с. 176), *перед весіллєм* (с. 166), *на прощаннє* (с. 177), з *залицяннєм* (с. 159); неприкритість першого складу, відсутність протетичних приголосних перед голосними (часто в поєднанні з відсутністю чергування [o] з [i]) або ж протетичний [й] замість [н] чи [в]: *узенький* (с. 162), *огник* (с. 181), *огнище* (с. 189), *одвик* (с. 161), не дождеться *од* неї *одвіту* (с.165), *одрубав* (с. 177), *під єї* (с. 175), що в *її* на мислі (с. 165), з *юлиці* (с.184); наявність у словах протетичного [і]: *іскинути* (с. 177), *ісходити* (с.178), *ізробитись* (с. 184); уживання [o] на місці [y] в дієслівному суфіксі -ува-: *пораховав* (с. 165), *здивовавсь* (с. 163), *глузовати* (с.157), *доміzkовались* (с. 190), кохавсь він у *польованні* (с. 162); збереження давніх голосних [o], [e] в новозакритих складах: *головку схилила* (с. 165), ні одного *перця* (пірця. – Н.П.) (с. 181), *постой* (с.181); ненаголошений [e] з попереднім твердим приголосним на місці давнього Ъ: *постреляю* (с. 162). Ці показові для поліського діалекту вияви доповнює просторічне гіперистичне вживання [y] на місці [a]: *знахурка* (с. 175); [i] на місці [o], [a]: *вірівка* (с.177), *хіп* (хап. – Н.П.) (с. 181), *пакість* (с. 181); [o] на місці [y], [a]: з *паробками* (с.189), *підпаробочим* (с. 189), *копітан* (с. 196), *полом'я* (с. 202); [e] на місці [a]: *гледі* (с.180); а також форми з відсутньою дієрезою: *тогді* (с. 177), *пійдеш* (с.179); з епентетичним [л]: *ламли* (с. 181), *значевля* (с. 190) тощо.

Просторічний статус мають одиниці, що відрізняються від сучасних літературних форм дериваційними особливостями. Простежуємо від-

мінності у виборі словотвірних формантів та моделей, у деяких випадках – вплив територіально близької російської мови, скажімо: *знакомий* (с. 161), *багацько* (с. 176), якраз *протиw* дверей (с. 180), чоловік *якийся* (с. 181), одійшли *дальше* од кручі (с. 163), *наузкрай* ниви (с. 180), з *оружиною* (с. 181), в *одвіт* (с. 181), *скільки, стільки* (с. 161), *нащо, нащось* (с. 162). Розмовний колорит лексем-побутовизмів інтенсифікується демінутивними суфіксами, як-от: *кобильчина* (с. 176), *кобилка, хомутець* (с. 177), *солімка* (с. 180) тощо.

Своєрідність ідіолекту письменника значною мірою виявляється на лексичному рівні. Опираючись на багату народнорозмовну скарбницю, керуючись особистим естетичним ідеалом, П.Куліш вибудував свою мовну картину світу й реалізував її в літературі. Лексика його творів зорієнтована на розмовні та фольклорні зразки й щедро позначена архаїчними або локально обмеженими одиницями. Нейтральне ситуативне тло художнього мовлення П.Куліша створює загальноповивана лексика, а також побутовизми, репрезентовані назвами предметів хатнього вжитку, страв і напоїв, одягу та взуття, знарядь праці, виробничих процесів тощо.

Привертають увагу розмовні номінації осіб, що мають меліоративно-, рідше – пейоративнооцінний характер, мотивований семантикою основ або словотвірними формантами: *крутиус* (с. 159), *сердешенька* (с. 165), *бідолоха* (с. 179), *кришечка* (с. 195), *одинчик* (с. 189), *дідуган* (с. 160). Парадигму доповнюють активізовані в ужитку етикетні формули з фольклорними алюзіями: *водице, моя сестрице* (с. 181); *Ой огнику, мій братику!* (с. 181); *Ой вітре, вітроньку!* (с. 181); *паньматусю* (с. 194). Частина предикативно-оцінних назв має метафоричне походження, деривація їхніх вторинних значень зумовлена асоціативними зв'язками денотатів. Так, в експресивах *голуб'ята* (с. 162), *голубе мій* (с. 193), моє *сонце* (с. 193) залучено механізм метафоричного перенесення на осіб назв птахів або явищ природи. Завдяки розмовним демінутивним формам оповідь набуває інтимізованого, емоційно-зворушливого колориту, нагадує народнописенну манеру.

Аугментативні одиниці поряд з іншими розмовно-просторічними словами реалістично відтворюють особливості усного мовлення персонажів, часто створюють іронічний чи гумористичний ефект, виражають предикативні та атрибутивні оцінки об'єктів, суб'єктивно характеризують мовця, його вчинки: *гемонські тварі* (про гайвороння. – Н.П.) (с. 176), що воно за *упиряка* (с. 179), *усяка судова погань* (с. 195), *окаєнні* (с. 193), *харцизяки* (с. 193) тощо. Показово, що активніше використовуються розмовні емоційно-оцінні одиниці з меліоративною семантикою, ніж із пейоративною, – це зумовлено як тематичним спрямуванням досліджених текстів, так і авторським естетичним ідеалом, орієнтацією на фольклорне, романтичне мовлення.

Ступінь вияву емотивності й оцінності в розмовних лексемах різний, але переважна більшість їх не має додаткових яскраво виражених експресивних конотацій, це просторічні, часто зросійщені форми: *дурно, не зуздриш* (с. 175), *кабака* (тютюн), *нюкну на сіру* (с. 176), *врем'я* (с. 163), *лучче* (с. 177), *завсегда* (с. 178), *не любить здорово* (с. 179), *хвіст куйовдиш* (с. 180), *пошкандибало* (с. 180), *напужилось* та *й кукурікнуло* (с. 180), *наче щось путне* (с. 180), *чимчикує* (с. 180), *оговталась* (с. 199), *А кете сюди кип'ячу! Ось я його обпатрошу!* (с. 181). Вони потужно виявляють національний колорит, беруть участь у моделюванні комунікативної ситуації, передають живу, уснорозмовну стихію, тому вмотивовані й природні.

Ідіостиль письменника, як і розмовне мовлення, позначений розлогими синонімічними парадигмами, елементи яких диференціюються семантичними та емоційними нюансами. Один тільки синонімічний ряд на позначення процесів мовлення включає десятки одиниць: *казати, говорити* (с. 188), *розказувати* (с. 158), *заговорити* (с. 183), *промовити* (с. 164), *балакати* (с. 179), *крикнути* (с. 165), *лементувати* (с. 188), *спитати* (с. 158), *питатися* (с. 157), *відповідати* (с. 192), *одвітувати* (с. 164), *одказати* (с. 180), *одрізати* (с. 178), *гукнути* (с. 158), *загукати* (с. 158), *гвалтувати* (с. 158), *квилити* (с. 181), *скелкувати* (с. 184), *замимрити* (с. 179), *словом перекинутись* (с. 183), *хвалити* (с. 189), *плескати* (с. 193), *закидати* (с. 193), *глузовати* (с. 157), *тюкати* (с. 158), *варнякати* (с. 199), *наговоритись, нарадитись* (с. 191) тощо.

Тенденція до поетизації художнього мовлення зумовила активізацію у вжитку тавтологічних структур: *квітка квіткою* (с. 184), *дивом дивувати* (с. 186), *підбігцем бігти* (с. 191), *криком кричати* (с. 193), *чужа чужина* (с. 195), *пісня піснею* (с. 198), *рідна родина* (с. 200), *вік звікувати* (с. 204); порівнянь: *впав, як сніп* (с. 158), *вода наче срібло плється* (с. 183), *високий та рівенький, мов ясенюк* (с. 189), *хата як віночок* (с. 193); гіпербол: *захріп на усе поле* (с. 157), *наша краля хоче весілля весіллям заломити, місяця сонцем загасити* (с. 185); перифрастичних конструкцій та фразеологізмів із виразним розмовним колоритом: *Нехай уже тепер годує раків та возить тих, що під кручею живуть* (с. 177), *зла личина* (с. 175), *зуздрити на око* (с. 162), *вхопити за серце* (с. 162), *ноги відкинути* (с. 175), *іти на лихо та на безголове* (с. 176), *розуму не стало* (с. 177), *на сміх підіймати* (с. 178), *прікладка прикладати* (с. 178), *у добру годининьку* (с. 180) тощо. Емоційність, оцінна зниженість, ослабленість етичних та естетичних норм, фамільярність, наявні в усталених зворотах на зразок *гей його кату!* (с. 176), *біс його батькові* (с. 176), *матері його чорт* (с. 176), а також включення в тексти приказок та прислів'їв (*чорт його й бачив* (с. 175), *гріх і казати* (с. 175); *Судженої й конем не об'їдеш!* (с. 164); *на віку, як на довгій ниві*

(с. 180); *Не плюй, кажуть, у воду; може, згодиться напиться* (с. 180)), свідчать про невимушеність мовлення, його безпосередність та суб'єктивну оцінність. Фразеологія в ідіостилі письменника дуже багата й заслуговує на окреме дослідження.

Специфіка художнього мовлення П.Куліша виявляється і в морфології. Зафіксовані словоформи відбили багатство тогочасної живої української мови, включаючи залишки старих і паростки нових її елементів. В основному вони відповідають сучасним нормам, однак ідіолект рясніє і прикладами стилістично маркованої словозміни, діахронічно, локально або соціально зумовленої. До виразно розмовного зараховуємо уживання іменників середнього роду однини у формі множини: видно ... кручу з *тими кудлатими коріннями* (с. 163), вода рине *по камінням* (с. 160); залучення в мовлення діалектних форм називного відмінка множини з флексією -е від іменників чоловічого роду із сингулятивним суфіксом -ин-: *люде* (с. 187), *селяне* (с. 189), *баяре* (с. 191); функціонування флексії -ові в назвах неістот у місцевому відмінку: *полюбили на дубові сідати* (с. 176), *пустив по зрубові пастись* (с. 176), на святому *небові* (с. 182); уведення в текст просторічних форм іменників: *в матірок* (с. 178), *сто верстов* (с. 178); залучення повних нестягнених форм прикметників та займенників: *золоторогії* тури (с. 162), *кучеряві в'язи* (с. 163), *старії* кості (с. 164), *тая чудовная краса* (с. 162); уживання коротких форм прикметників та прислівників: *будь ласкає* (с. 164), чи *люб* він тобі (с. 165), сама не знає *чом* (с. 164); діалектну словозміну числівника: *стома* голосами (с. 194); стягнення числівникових та займенникових форм: *однії* ногі (с. 178), з *усії* України (с. 199), після *сії* розмови (с. 204); усічення флексій в особових формах дієслів I дієвідміни в 3-ій особі однини теперішнього часу, що показово для південно-східних діалектів [1, с. 232]: як *понасіда* на дуба (с. 175), *пада* в кручу (с. 175), а також в інших формах – *толоч* лучче житá (с. 181); використання форми майбутнього часу в значенні теперішнього, а минулого – у значенні майбутнього: *Задививсь* козак і собі стоїть нерухомо; коли ж *зукне* на його старий Грива (с. 164); *Спочине* трохи вітер, і воно спочине; а скоро *прокинуєсь*, зараз і *почає* вертити то сюди, то туди Півпівника (с. 181).

Синтаксичний лад української прози, включаючи й Кулішеву, сягає корінням фольклору та живого усного некодифікованого мовлення. За переконанням Івана Огієнка, "складня – це та ділянка, де вплив народної мови на літературну найсильніший і найкорисніший" [4, с. 79]. Художнє мовлення П.Куліша побудоване на залученні типових розмовних синтаксичних структур простого й складного речення. Інтонаційний малюнок мінливий, проте повторює відомі у фольклорі моделі. Звичайно, чимало побудов на сьогодні видаються стилістично марко-

ваними, відмінними від сучасних літературних, але вони тонко відбивають особливості розвою загальнонародної мови в середині ХІХ ст. Специфіка української мови виявляється у формах керування, наслідуваних П.Кулішем, наприклад: *питаються в старого Гриви* (с. 162); ... недовго *шукала Гриви*, зараз повела його *перед панотця* (с. 160); *почав стрілять золоторогії тури* (с. 162); *прибігли над Трубайло* (с. 162); повстають тури і підуть *шукати* собі диких *пуц* (с. 163); *старости* присилати (с. 184). Виразальні можливості українського синтаксису репрезентовані порядком слів, зміна якого комунікативно членує речення та виявляє суб'єктивну оцінку мовця. В аналізованих текстах лад слів ще й сприяє реалізації оповідної тональності: *Старий уже був дуже дідуган той Грива* (с. 160).

Для розмовного мовлення загалом показове введення в речення вставних слів із семантикою вказівки на джерело повідомлення, активізації слухача, упорядкування думки, що яскраво проілюстровано й у мовленні П.Куліша: *Отже*, й *блукає*, *кажуть*, той князь до сього часу по *пуці*... (с. 163); *Жінка*, *бач*, *подума-скаже*, що я дурний (с. 177). В останньому реченні живомовність підкреслюється фольклорним поєднанням однотипих у семантичному плані лексем та експресивним забарвленням слів. Подібну роль виконує синтаксичне дублювання присудка з приєднувальним сполучником: *А він не знайде його та й не знайде* (с. 163).

Не менш важливі для розуміння народнорозмовної основи синтаксису художнього мовлення П.Куліша еліптичні конструкції, а також речення з вигуками в ролі предикатів: ... а сам, понюхавши *кабаки*, за *сокиру* та й до *дуба*. Коли до нього, аж мій *дуб* зовсім *похилився* на *воду*... (с. 176); ... тільки, *вилупивши баньки*, *дивлюсь* та "*кóсю, кóсю!*", та *полою трушу*, *мов, бач, вівса даю* (с. 177); Коли се – *разом, мов з неба, шубовсть* у *Сулу*, у *кручу*, і *дуб*, і *кобила!* (с. 177); ... а *кухар хіп* його за *крило!* Та *зараз чик!* (с. 181). Згадані прийоми забезпечують експресію, динамізм передачі інформації, мовну економію, що є показовими рисами розмовного некодифікованого мовлення.

У досліджуваному художньому мовленні спостерігаємо втрачений сучасною літературною мовою, але ще показовий для поліського діалектного масиву давній прийменник *к* (*ік*), який формує архаїчний колорит оповіді: *виїхать ік* Війтовцям (с. 164). Натрапляємо на подібне застаріле вживання прийменників як з погляду лексичного, так і синтаксичного: *середу дня* (с. 184), *лоуз беріг* (с. 194), [оковиту] *спустив у льох про* весілля *любої доні* (с. 185), *нема над* його *паробка* (с. 200). Зафіксовані в текстах прийменникові конструкції є своєрідним відбитком мовних уподобань українців, традиції у вживанні синтаксичних моделей.

Синтаксичною особливістю стилю письменника є послідовне діалектне уживання давнього єднального сполучника *да* (і його

варіантів, підсилених частками, – *да й, да аж, да тільки*) між однорідними членами або між частинами складносурядного речення: усі в стьожках *да* в квітках (с. 161); вода рине *да* рине (с. 162); вода ... пливе тиха *да* чиста (с. 163); Виглянув *да аж* руками сплеснув (с. 165); Слухають дівчата, *да аж* сумно їм стало (с. 163); систематична актуалізація вказаного сполучника природно поєднана з використанням частки *да* (*де вже да не*): *Де вже* такий козак *да* люб *не* буде! Обніміться ж *да* поцілуйтесь, *да й* боже вас благослови! (с. 165). Наближає художнє мовлення до розмовного та фольклорного й використання інших підсилювальних часток, особливо їх повторення: *І ото* зараз іде, бере двох хлопців... (с. 161); Гляне, аж чоловік якийся в білій шапці (с. 181); Бачить бідолашна мати, що *воно* за упиряка... (с. 179); *знай* сухим листочком очі втирала (с. 179); *Що* то вже була за кобила добра, *що* за прудка, *що* за баска, *що* за працювита, то чорт його й бачив під єї! (с. 175).

Ритміка й інтонація розмовності впізнається у використанні сполучних комплексів у складнопідрядному реченні, підсиленому інверсією, скажімо: Викочує старий Грива той віз тепер на іншу потребу; запрягає пару коней, *що* вже літа погасили давно *в них* той огонь, що кипить у серці... (с. 161). Переймання автором народної манери в побудові ампліфікованих конструкцій, часто з уточнювальними та приєднувальними компонентами, створює ефект безпосередності, спонтанності висловлювання: То таки лісок мій, батьківський. Та як би ти його й не знав, що там дуб стояв, як дзвіниця, високий-високий, що й сказати не можна; а товстий-товстий, то, сучий син, що, мабуть, удвоє товщий од Ярошанського отамана. Та де? Певно, кажи, що, мабуть, обіймищів двоє або троє (с. 175). Розмовний і народнопісенний характер синтаксису П.Куліша виявляється і в інших засобах та прийомах, залучених автором до художнього мовлення і майстерно естетично оброблених, наприклад, у неповних та односкладних структурах, у синтаксичному паралелізмі, в асиндетоні та полісиндетоні тощо.

Отже, індивідуально-авторська мовно-естетична система П.Куліша становить собою художньо оброблене живе мовлення українського народу 2-ї пол. XIX ст., включаючи просторічні, окремі діалектні та архаїчні явища, і фіксує важливий момент формування української літературної мови.

Література

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К., 1980.
2. Должикова Т. І. Мовна особистість Пантелеймона Куліша : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Должикова Т. І. – К., 2003.
3. Куліш Пантелеймон. Твори : у 2 т. / Пантелеймон Куліш. – К., 1989.

Т. 2 : Чорна рада. Оповідання. Драматичні твори. Статті та рецензії. – 1989. – С. 156–204.

4. Огієнко Іван. Історія української літературної мови / Іван Огієнко. – К., 1995.

5. Усне побутове літературне мовлення / [ред. колегія: А. П. Грищенко (відп. секретар) та ін.]. – К., 1970.

УДК 811.161.2'37:821.161.2

Л.О.Симоненко

Термінологічна лексика у мовотворчості П.Куліша

У статті проаналізовано використання термінологіки у романі П.Куліша "Чорна рада". Проведено тематичну класифікацію використаної в романі спеціальної лексики, схарактеризовано її з погляду походження та функціонування в сучасній українській мові.

Ключові слова: літературна мова, термінологіка, тематичні групи, козаччина.

В статье проанализировано использование терминологической лексики, использованной в романе П.Кулиша "Чорна рада". Проведена её тематическая классификация, подана генетическая характеристика и функционирование в современном украинском языке.

Ключевые слова: литературный язык, терминологіка, тематические группы, казачество.

In the article it is analyzed the use of terminological lexis in the novel of Pantelejmon Kulish "Black Council". It is conducted the thematic classification of terminological lexis, used in the novel, and made its description from point of origin and functioning in modern Ukrainian language.

Key words: literary language, terminolexis, thematic groups, the cossacks.

Істотним елементом духовної культури народу є мова – акумулятор знань і соціального досвіду, обміну інформацією у всіх сферах творчості. На думку П.Мирного, – це "жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя і свої сподівання, розум, досвід, почуття" [1, с. 9]. Вищим породженням людської думки є термінологія, в якій закодована історія і культура народу. Українська термінологічна лексика формувалася впродовж століть. Значний внесок у її формування зробили визначні громадські діячі,

письменники, серед яких – письменник, фольклорист, етнограф, історик, мовознавець, перекладач – Пантелеймон Куліш, якого Іван Огієнко називав ідеологом і будівничим української літературної мови. "Глибоко освічений, він добре знав істоту кожної літературної мови, добре бачив, що науково вона в нас зароджується, а тому все своє довге й трудове життя віддав на створення рідної літературної мови" [2, с. 148]. "Своїми перекладами на українську з Шекспіра, Байрона і др., – як зазначав М. Драгоманов, – розширя українську за границі простонародности, а своїми оригінальними українськими творами, теж не простонародними по сюжетах, зручно збагача нашу літературну мову" [3, с. 77].

Місце П. Куліша в розвитку української термінологіки особливе, оскільки він першим почав писати по-українському критичні й історичні статті. Він добре розумів суть мови, її специфіку, потенційні можливості її інтелектуалізації, а також роль народної мови для розвитку науки [4, с. 23].

У своїх творах, зокрема і в романі "Чорна рада", П. Куліш використовував багату лексичну палітру: фольклорні матеріали, архівні документи й літописи, прагнучи до максимальної точності у викладі історичних фактів, описів народних звичаїв і побуту [5, с. 13]. Чільне місце в романі посідає термінологічна лексика, яку умовно можна згрупувати за кількома тематичними розрядами: військова, суспільно-політична, сакральна, біологічна, будівельна лексика. Серед них найвагомніше місце відведено військовій лексиці, яка належить до найдавнішого словника нашої мови. У використанні П. Кулішем військової лексики простежується зв'язок з політичною історією України (розподіл українських земель упродовж кількох століть між різними державами, різне законодавство цих країн тощо), яка вплинула на формування військової термінології на наддніпрянських та наддністрянських землях. Окремою сторінкою в історії становлення військової термінології є доба козаччини, за якої вона формувалася разом з козацьким військом [6, с. 24–25]. "Історичні умови формування козацтва як національної армії упродовж XVI–XV ст. зумовили значну зміну цілої системи української військової термінології: узвичаєні слов'янські спеціалізовані військові терміни витісняються тюркськими та польськими лексичними запозиченнями" [6, с. 60]. У романі "Чорна рада" П. Куліш послуговується розгалуженою військовою термінологією, що обіймає лексику на позначення частин війська в бою за функціональною ознакою (полк, сотня, курінь). *Поїхали генеральній старшини з полковою старшиною по всіх полках, по всіх сотнях шикувати до бою військо*; назви військових угруповань (*військо кварцяне* – збройні сили держави, наймане військо в шляхетській Польщі в XVI–XVIII ст., яке уряд використовував для придушення народних повстань та охорони державних кордонів

[ВТССУМ, с. 179], *січові братчики* – козаки, *комонники* – вершники, *народові* – польська кавалерія, драгуни; *гайдуки* – повстанці, що боролися проти турецького панування [ВТССУМ, с. 171] та ін.); назви на позначення професійного розподілу козацької верхівки (*воєвода, гетьман* – у XVI ст. виборний ватажок козацького війська Запорізької Січі, від XVII ст. до 1764 р. – начальник козацького війська та верховний правитель України [ВТССУМ, с. 179], *кошовий* – отаман козаків на Запорізькій Січі; *ротмістр* – начальник військового загону, роти у польській армії феодального періоду; *полковник, сотник, отаман* тощо). *Поки ж вони до мушкетів, а отаман прицілився та і влучив їх ротмістрові якраз межі очі*; назви звань українського козацтва (*хорунжий, бунчужний* – охоронник бунчука і командир козацького війська); назви зброї (*меч, мушкети, пістолі, лук, гаркебузи* – старовинні рушниці з важким дулом; *келеп* – різновид холодної зброї; *палиця* з металевим руків'ям та ін.) *По стінах висять і їх шаблі, пицалі під сріблом, старосвітські сагайдаки татарські, шиті золотом ронди, німецькі гаркебузи, сталеві сорочки, шапки-мисюрки, що вкриває тебе залізною сіткою – і ніяка шабля не візьме; Кризь царський намет увійшов і Сомко з своєю старшиною – усі в панцирах і мисюрках, з шаблями й келепами, як до бою*; назви військових клейнодів (*булава, бунчук, буздиган, хоругва* та ін.). *У руках Сомко держить золоту булаву Богданову; над ним розпустили хорунжі і бунчукові військовоу корогов і бунчук* [7, с. 150]; назви військового одягу та спорядження (*жупан, жупанок, кармазин, кобеняк, лудан, мисюрка, опанча (епанча), сап'янці, тилиаги, шаровари, шлик*). Іде з печер против їх хтось у дорогах *кармазинах*. ... зверху кирея підбита сободем; підпиравсь срібною булавою; *Дома, у Січі, ходять [козаки] у семряжках да в катанках...*, а тут *жупани* на їх будуть *лудани, штани* із дорогої *саєсти*; Інші... знімали з себе *жупани-лудани, блаватаси* й *єдмашки*.

Помітне місце в мовотворчості П.Куліша посідає суспільно-політична лексика, яку умовно можна поділити на назви адміністративних установ: *ратуша, магістрат, розправа* (сільська адміністративна установа); назви посадових адміністративних органів (*осавула* – виборна службова особа, що обіймає одну з адміністративно-військових посад в Україні в XVII–XVIII ст.), *каштеляни* (начальники, коменданти міст, фортець у феодальній Польщі), *бурмістр, вїйт, ісправник, писар, суддя, райця* (член магістрату). *Засівши в їх магістрати в ратуші, старшина козацька орудує їх вїйтами, бурмістрами і райцями, як чортяка грішними душами*; назви розпорядчих документів (*універсал* – розпорядчий акт адміністративно-політичного характеру польських королів та українських гетьманів (іноді представників генеральної

старшини (ВТССУМ). *Мусив Тетеря присилати Шрамові універсал на полковництво.*

Описуючи помешкання панських, селянських та культових споруд, П.Куліш використовує архітектурно-будівельну термінологію. *Гонтова криша височенна, у два п'ятра* (поверхи – Л.О.), *а в криші вікна повироблювані, і різаною мережкою скрізь гарно облямовані. Зверху криші по ріжках шпилі, а наверх комина вертиться по вітру залізний півень.* Панський будинок був. *А вже хто був [у Києві], то знає ту високу з дзигарками дзвіницю, муровану кругом ограду, ту п'ятиголову пишно, з переднього лиця, розмальовану церкву, тії високії камяниці по боках.*

Широко представлена в романі біологічна термінологіка (назви рослин, тварин птахів тощо). Її автор використовує здебільшого у порівняннях, описуючи дійових осіб. *П'ятеро їх стояло, як п'ятеро сивих волохатих голубів, похиливши тяжкі від дум голови; Люд убиравсь пишно та красно, як мак у городі; Тільки княгиня як та плакуча береза, що клонить і в дощ, і в погоду зелені віти додолу; Поглядали на Лесю, як вовки на ягницю; Запорожці перекликалися через дорогу, як хижії орли; Леся почервоніла, да аж нахилилась, як повна квітка в траві.*

Термінологічна лексика козацької доби, використана в романі, неоднорідна за походженням. Поряд зі слов'янською лексикою (*плуг, пивовар, кравець, швец, коваль* та ін.) широко представлені запозичення з європейських і тюркських мов. XVI – середина XVII ст. відзначається помітним польським впливом на українську мову. Крім прямих запозичень, польська мова стає мовою-посередником для запозичення з інших європейських мов. Особливо це помітно після Кревської унії, коли Україна потрапляє під владу польських феодалів та поширенням у XV–XVI ст. на українських землях їхнього військового устрою [6, с. 60]. До польських запозичень відносимо лексеми: *лицар* (польське *husarz*), *ротмістр* (польське *rotmistrz*) – офіцерський чин у кавалерії, *бурмістр* (польське *burmistrz*) – найвищий міський урядник у містах з магдебурзьким правом [ЕСУМ, т. I, с. 303] та ін. Через посередництво польської до української мови ввійшли лексеми: *війт* – голова міського суду з середньовісньонімецької мови [ЕСУМ, т. I, с. 397]; лексема *гетьман* (виборний ватажок козацького війська Запорізької Січі, від XVII ст. до 1764 р. – начальник козацького війська та верховний правитель України) потрапила в українську мову через польську *hetman* з німецької *Hauptmann* – начальник, у XVI ст. – ватажок козацького війська [ЕСУМ, т. I, с. 502]. З італійської за польським посередництвом запозичено лексему *жулан* – старовинний верхній чоловічий одяг, оздоблений хутром і позументом, що був поширений серед заможного

козацтва та польської шляхти [ВТССУМ]; *кармазин* – червоне сукно, одяг з такого сукна.

Чимало термінологічної лексики до української мови в різні історичні періоди потрапило з тюркських мов: *джура*, *чура* – військовий слуга; зброєносець у козацької старшини в Україні у XVI–XVIII ст.; *бунчук* (в перекладі означає "турецький прапорець"), спис із кінським хвостом, в українській мові вживалася зі значенням "булава з металевою кулькою на кінці та прикрасою-китицею з кінського волосу"; в Україні – ознака влади гетьманів. Термін *бунчук* засвідчений у всіх слов'янських мовах, порівняй: біл., болг. бунчук, п. buńczuk), ч. buncuk – турецька військова емблема [ЕСУМ, т. I, с. 296]; *осаул* – офіцерський чин у козацях військах дореволюційної Росії; виборна службова особа [ЕСУМ, т. IV, с. 217]; *отаман* – ватажок козацького війська, запозичене з кримсько-татарської мови, що в перекладі означає "великий батько, найстарший" [ЕСУМ, т. IV, с. 231].

За даними "Енциклопедії українознавства" [т. III, с. 1067] слово *козак* уперше зустрічається в словниках половецької мови з середини XIII ст. на позначення поняття "озброєні люди, які займалися охоронною службою в пограничних місцевостях". В Україні в XV–XVIII ст. – "вільна людина з кріпосних селян або міської бідноти, що втекла на південні землі України й брала участь у визвольній боротьбі проти татаро-турецьких і польських загарбників. Це давнє запозичення з тюркських мов, яке з різними значеннями прижилося у всіх слов'янських мовах [ЕСУМ, т. II, с. 495-496]. На українському мовному ґрунті від запозичених термінів утворилася низка похідних слів, напр., *козацтво*, *козарлюга*, *козацьке* військо тощо; *гетьман* – *гетьманство*, *гетьманування*, *гетьманувати* та ін.

Використання різноманітної термінологічної лексики свідчить про високий інтелект автора, його добру обізнаність з історичними матеріалами козаччини, побутом козаків, знання європейських мов. Значна кількість термінів, використаних у романі, перебуває у пасивному лексичному складі української мови, серед них: *гайдуки*, *кварцяне* військо, *ридван*, *мисюрка* та ін. Художній світ "Чорної ради" відбиває Кулішеве розуміння історії України і його погляди на перспективу. Через мовні засоби письменник виражає своє ставлення до козацької доби. "Запорожжє перше було гніздом лицарства козацького, а тепер виводить хижих вовків та лисиць".

Література

1. Симоненко Л. О. Біологічна термінологія: формування та функціонування / Л. О. Симоненко. – Умань, 2006. – 104 с.

2. Огієнко І. Історія української літературної мови / І. Огієнко. – К., 1995. – 293 с.
3. Драгоманов Д. Листи на Наддніпрянську Україну / Д. Драгоманов. – К., 1917. – 123 с.
4. Панько П. І. Українське термінознавство / П. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Львів, 1994. – 214 с.
5. Нахлік Є. К. Передмова / Є. К. Нахлік // Куліш Пантелеймон. Твори : в 2 т. / П. Куліш. – [2-ге вид.]. – К., 1998. Т. I. – 1998.
6. Туровська Л. В. Військові звання та посади в Україні. Історико-генетичний аспект вивчення української військової термінології / Л. В. Туровська. – К., 2005. – 158 с.
7. Куліш П. Чорна рада / П. Куліш. – К., 1990. – 254 с.

Умовні скорочення

ВУТСУМ – Великий тлумачний словник української мови. – К. ; Ірпінь, 2001.
 ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : в 6 т. – К., 1982. – 2006.

УДК 811.161.2'373.2

А.М.Кайдаш

Доробок П.Куліша в контексті вчення про міфоніми

У статті досліджено систему поглядів українських письменників XIX ст. щодо міфологічних уявлень і вірувань давніх слов'ян, простежено еволюцію наукового вивчення міфологічних образів давньоукраїнського язичництва, з'ясовано місце та значення етнолінгвістичного доробку Пантелеймона Куліша в контексті ґрунтовних студій слов'янського міфосвітогляду.

Ключові слова: міфонім, міфологічна номінація, міфосвітогляд, міфообраз, міфологічна концепція.

В статье исследуется система взглядов украинских писателей XIX в., касающихся мифологических представлений и верований древних славян, анализируется эволюция научного изучения мифологических образов древнеукраинского язычества, определяется место и значение этнолингвистических работ Пантелеймона Кулиша в контексте глубоких студий славянского мифологического мировоззрения.

Ключевые слова: мифоним, мифологическая номинация, мифологическое мировоззрение, мифообраз, мифологическая концепция.

The system of the XIXth century Ukrainian writers points of view on mythological ideas and beliefs of ancient Slavonic people is overviewed

in the article, the evolution of scientific studying of mythological images of the old Ukrainian heathenism is observed, the place and the role of ethnic and linguistic works of Panteleymon Kulish in the context of basic studios of Slavonic myth outlook are proved.

Key words: *mythonim, mythological nomination, myth outlook, myth images, mythological conception.*

Постулюючи етноміфологему як поетичну домінанту романтичного тексту, українські письменники-романтики намагалися теоретично інтерпретувати міфологічний континуум слов'янського язичництва. В епоху романтизму, як указує Ганс-Георг Гадамер, дослідженням міфів займаються заради "мудрості, яка закладена в цих феноменальних структурах" [2, с. 94]. Тому метою статті є аналіз системи поглядів митців XIX ст., які вивчали світоглядні та ментальні особливості психотипу нашого народу, аби розкрити ту мудрість, яку ми можемо почерпнути з давніх міфологічних уявлень і вірувань. Структурування основних положень етнографів-мовознавців допоможе чіткіше уявити глибинний фундамент сприйняття світу нашими предками, а вивчення концептуальних етноментальних основ є надзвичайно актуальним для розуміння духовних витоків нації. Праць, присвячених ґрунтовному аналізу системи поглядів українських письменників XIX ст. щодо міфологічного світогляду давніх слов'ян, дуже мало. Узагалі в українській етнолінгвістиці етнологічний аспект проаналізовано на матеріалі досліджень І.Вагилевича, М.Шашкевича, Я.Головацького (Кирчів Р. Етнографічно-фольклористична діяльність "Руської трійці" / Р. Кирчів. – К. : Наук. думка, 1990. – 344 с.). Обстеження етнографічних набутків українських учених представлено в праці М.Зерова (Зеров М. К. Етнографічні вивчення на українському ґрунті / К. М. Зеров // Зеров М. К. Твори : в 2 т. – К. : Дніпро, 1990. – Т. 2. – С. 70–73), у якій він визначає першим діячем на полі української етнографії М.А.Цертелева, після нього працював М.О.Максимович, а за ним з'явилася ціла низка дослідників – Срезневський, Костомаров, Лукашевич, Метлинський. У праці М.Зерова в основному звернено увагу на аналіз біографії та діяльності збирачів народних пісень. Отже, в українському мовознавстві ґрунтовних досліджень, присвячених вивченню концептуальних положень письменників щодо язичницького світогляду, мало. Світоглядна парадигма романтичного текстового простору спиралася на глибоке розуміння та вдале трактування архетипно-міфологічної моделі буття письменниками, що сприяло системному естетичному відображенню міфодійності. Вербальне відтворення дійсності митці слова вбачали в тісному взаємозв'язку з народністю, національно-культурним елементом. "Слово, – зазначає Амвросій Метлинський, – як не багато в ньому і

загальнолюдського, і особистого, але власне створюється діяльністю народу, через слух і серце якого повинна пройти будь-яка поезія, щоб особиста сила поета отримала вплив і на інші народи людства" [7, с. 51]. Український письменник романтичного напрямку стверджує, що "слово й народність особливо близькі й у взаємозв'язку між собою і тому, що вони – середина між природою та духом, поетом і людством" [7, с. 51].

Розглянемо основні концептуальні положення українських письменників XIX ст. щодо міфологічних уявлень, поглядів і вірувань давніх слов'ян.

На думку М.Костомарова, міфосвітогляд формується на основі антропологічного принципу олюднення природи в уяві людини. Явища навколишнього світу давні слов'яни визначали на рівні ототожнення зі своєю людською сутністю. Але, визнаючи своє безсилля перед стихійними явищами природи, людина усвідомлювала вищість і всемогутність сил природи. Таке розуміння переваги дій Природи над людськими можливостями стало основою для обоження навколишнього, оскільки слов'янин усвідомив розділення "людиноподібності явищ від самих явищ і творив собі божества, які мали владу над тією чи іншою категорією явищ..." [6, с. 259]. Таким чином формується слов'янський язичницький світогляд, домінантним принципом якого фольклорист визначає *світлопоклоніння*, оскільки "найближчим до бога витіканням є світло..." [6, с. 202].

Корінним принципом давньослов'янської міфології дослідник визначає *еманацію* в її фізичному та духовно-моральному проявах.

М.Костомаров концептуально виокремлює пантеїстичний і пандемонологічний рівні давньослов'янського міфосвітогляду. Язичницький пантеон позначений ідеєю *монотеїзму*. Божественне начало, за поглядами дослідника, утілювало світлоносну силу [6, с. 208]. Монотеїстичний принцип у наукових розвідках ученого став основою положення креативного процесу. На думку фольклориста, "... слов'яни визнавали єдиного бога-вседержителя, творця й отця творення, який своєю всетворною любов'ю – Ладою – створив першопочаткове буття" [6, с. 221]. Первісне буття, за М.Костомаровим, містило в собі дві полярні сили – чоловічу й жіночу, через взаємодію і поєднання яких утворилася гармонія Всесвіту.

Важливим принципом міфосвітогляду давніх слов'ян М.Костомаров визначає *антиномічність*. Бінарна опозиція *чоловіче/жіноче начало*, що протиставляються як у фізичному (чоловіча сутність – це дух, світло, а жіноча – матерія, вода), так і в морально-духовному розумінні (жіноча природа репрезентує "пасивну першопочаткову матерію" [6, с. 217], а чоловіча природа – активна сила, плідотворним дотиком якої виник світ), позитивно маркована в креативній концепції дослідника.

Антиномічність виявляється і на пантеїстичному, і на пандемоніологічному рівні слов'янського язичницького континууму й містить конотативну зумовленість. Конотація номінацій міфологічного пантеону репрезентована позитивною та негативною маркованістю. Диференціація на добрих і злих міфоістот визначається як функціонально спрямованістю денотатів міфосвіту імпліцитно, так і номінативно-семантичною матрицею міфологічних назв експліцитно: *Білобогу* як утіленню світла, добра, життєдайності протиставляється *Чорнобог* – носій темряви, зла, шкоди; експліцитно на лінгвістичному рівні опозиція виявляється на основі колористичної семної поляризації міфологічних імен.

Специфіка функціонування антиномічності пандемоніуму виявляється в тому, що чіткого розподілу на добрих і злих міфоістот не було. Тому пандемоніологічний рівень слов'янського язичництва позначений ідеєю амбівалентності, а позитивна чи негативна конотативність виокреслюється залежно від міфологічного контексту.

Серед духів міфологічного світогляду давніх слов'ян М.Костомаров визначає вітряних, водяних, лісових, польових і земляних.

Міфологічна концепція М.Костомарова ґрунтується на широкому культурологічному матеріалі й розгортається на основі філологічного принципу, оскільки, аналізуючи об'єкти міфосвіту, дослідник характеризує і їх семантичну організацію, мовне вираження, етимологічну природу.

Подібної думки про давньослов'янську міфологію дотримується Я.Головацький. У "Викладах давньослов'янських легенд, або Міфології" (К., 1994) дослідник зазначає, що "... слов'яни руські мали поняття про найвищу істоту, що звалась переважно богом чи богом Вседержителем, і відрізняли його від бога Перуна та інших другорядних богів" [1, с. 14]. На думку вченого, бог Вседержитель створив буття премудрою любов'ю – Ладюю. Згодом увесь світ був "оживотворений вогнесвітом, духом краси, гармонії та розуму" [1, с. 44], утіленням чого був син Лади – Лад.

Дуалістична ідея творення Всесвіту в поглядах Я.Головацького передбачає основою креації взаємодію двох протилежних начал – чоловічого (є втіленням світла – Святювитом) і жіночого (репрезентованого водною стихією). Дослідник вважає, що в процесі створення первісного буття опозитивності не було, а ці дві різні сутності гармонійно поєднувалися в одній двостатевій істоті [1, с. 33]. Пізніше диференціація *чоловіче/жіноче начало* почала виокреслюватися чіткіше. Системи маскулізованих і фемінізованих міфообразів слов'янського язичництва різні і за функціональною спрямованістю денотатів міфосвіту, і за їх концептуальною значущістю. Найголовнішим богом для давніх слов'ян був Вседержитель. Його вшановували як "батька природи і владку світу,

воля якого править долею світу, сила якого утримує все" [1, с. 14]. Маскулінізована система слов'янського язичницького континууму, на думку Я.Головацького, позначена ідеєю світлосайності, оскільки всі боги (наприклад, Вседержитель, Перун, Лад) уособлювали світлоносне начало. Концептуально важливе значення мали й фемінізовані образи слов'янського міфосвіту, тому що мати, утіленням якої виступає богиня Лада (чи Жива), є "живителькою світу, подателькою благ" [1, с. 32].

Давньослов'янський язичницький пантеон об'єднувала ідея ества світла, оскільки боги виконували світлоносну функцію, а найголовніша богиня "була матір'ю сонця в його втіленні" [1, с. 32]. Тому "... істотна частина язичництва слов'янського відноситься до світлопоклоніння..." [1, с. 16].

Погляди фольклориста на слов'янську міфологію репрезентують думку про морально-духовний вимір язичницького континууму. Божественне начало, за Я.Головацьким, є носієм великих почуттів і високих духовних якостей. Більшість богів – представників пантеїстичного рівня міфосвітогляду слов'ян – у трактуванні вченого виступає втіленням усесвітньої гармонії, любові та краси.

Лінгвістичні розвідки дослідника позначені увагою до парадигматичної характеристики міфономінацій, зокрема, визначення їх семемної структури (наприклад, фауністична міфоназва *сонечко*, на думку вченого, експліцитно вказує на "приналежність якомусь божеству" [1, с. 52], оскільки більшість давньослов'янських богів кваліфікується як сонячні) чи встановлення синонімічних відношень лексичної парадигми міфоназв (так, дослідник розгортає синонімічний ряд *Великий бог, Старий бог, Прабог* до міфономінації *Вседержитель*).

Концептосистема поглядів І.Нечуя-Левицького на давню слов'янську міфологію розкрита в дослідженні "Світогляд українського народу. Ескіз української міфології" (К., 1992).

Першотворінням буття в первісній водній стихії (оскільки до початку творення світу було лише синє море з двома дубами [8, с. 74]) були атмосферні, солярно-лунарні та геоморфні образи. Медіаторами первісного та створеного світів виступають орнітологічні міфообрази двох голубів, які "оснували небо з сонцем, місяцем і зорями з синього або золотого камінця, а землю з дрібного піску" [8, с. 77]. На думку дослідника, основою давньої української міфології були небесні явища, "котрі більш од усього вразили фантазію і мисль народу" [8, с. 3]. Могутність атмосферних образів (неба, сонця, місяця, зір, блискавки, хмар) слов'яни втілювали в геоморфічній чи зооморфічній формі, наділяючи їх ознаками й рисами землі або того, що на ній розташовано (наприклад, небо здавалося давній людині полем, хмари – лісами,

дїбровами чи скелями), або тварин (сонце як сокіл, хмари як вівці) [8, с. 3].

У міфологічних поглядах І.Нечуя-Левицького наявна думка про порядкоорганізованість міфосистеми давніх українців. Паралельно до людського життя слов'яни визначали феогоністичний характер небесних явищ: Пан Господар (Місяць), богиня Сонце та діти – богиня Зоря, бог Громовик, богиня Хмара й богиня Весна [8, с. 8]. Міфолог указує на родову амбівалентність образу Сонця, зазначаючи, що Сонце виступає то жіночим образом, то чоловічим, який у Давній Русі звали Дажбогом [8, с. 13].

І.Нечуй-Левицький визначає два традиційні рівні слов'янського язичницького континууму: пантеон і пандемоніум – із подальшою диференціацією їх на міфологічні типи. У вищому рівні української міфології дослідник виокреслює міфотипи *бог Громовик – Іван-Громовик – пастух-вівчар; богиня Хмара – німфа небесної води – русалка*.

Нижчий міфологічний рівень репрезентований такими міфотипами: 1) духи й півдухи: русалки, нічки, мавки, польовики, полісуни, домовики, нечиста водяна сила, або дідьки; 2) доля й напівміфічні істоти: *відьми, відьмаки, упирі, вовкулаки* [8, с. 47].

Вагомим принципом язичницького світогляду дослідник називає *пантеїзм*. На думку міфолога, у макрокосмі божественне начало взаємодіє з людським, що корелюють з усіма проявами сил Природи.

Етнокультурний доробок Б.Грінченка становлять дослідження в галузі української міфології. На основі зразків фольклорної спадщини українського народу (казок, оповідань, прикмет, повір'їв, замовлянь), письменник аналізує уявлення давніх українців про об'єкти міфобуття, класифікує міфічні істоти в праці "Изъ усть народа. Малорусскіе рассказы, сказки и пр." (Черниговъ, 1901). Як і більшість дослідників давньоукраїнської міфології XIX ст., Б.Грінченко невід'ємною частиною давніх вірувань вважає уявлення про явища й стихії природи, тому передусім аналізує народні оповідання про об'єкти природи. Етнографічний матеріал подано письменником у параграфі про прикмети й різноманітні повір'я давніх українців. Значну частину етнографічного дослідження фольклорист присвячує інтерпретації вербальної магії давніх українців, аналізуючи знахарство та замовляння. Серед представників міфологічного буття дослідник виділяє кілька груп: надприродні істоти (*чорт, русалки, водяник, домовик* і персоніфіковані образи – *смерть, моровиця, чудо*); небіжчики; люди з чудесною силою (*відьми, відьмаки, ворожки, чарівники, знахарі*). Міфологічна концепція Бориса Грінченка підтверджена наведеними прикладами – зразками фольклору, дїбраними автором із доступних на той час періодичних видань або записаними самостійно зі слів інформаторів. Ґрунтовне дослідження

письменника становить певну частину загальної міфологічної концепції в контексті української романтичної доби і є важливим для "справи народовивчення" [3, с. VIII].

До проблеми вивчення етноментальних особливостей давніх слов'ян у контексті їх міфосвітогляду звертався також і П.Куліш.

У двох томах етнографічної праці "Записки о Южной Руси" (Санкт-Петербург, 1856) П.Куліш досліджує етнокультурну спадщину українців. Перший том містить частини, які обґрунтовують важливість вивчення народної словесності й аналізують усну творчість (частина 1 – "Изслѣдованія"), досліджують специфіку національних переказів, легенд і повір'їв (частина 2 – "Преданія, легенды и повѣрья"), подають зразки народної пісенної творчості (частина 3 – "Думы и пѣсни"). У другому томі увага дослідника зосереджена на фольклорних текстах (зокрема, казках, легендах і повір'ях), а також тут містяться зразки народних пісень та художніх творів (поема "Наймичка", ідилія "Орися"), історичні та лінгвістичні статті й народознавчі розвідки (зокрема, опис поховального обряду). Етнологічні розробки П.Куліша позначені пильною увагою фольклориста до міфопоетики національних культурних традицій. Цілісна концепція дослідника містить глибокий аналіз народних вірувань та повір'їв. Письменник детально описує метаморфічну систему язичницького світогляду, пов'язуючи пандемонологічний (перетворення на вовкулаку, сирен (морських людей)) і фауністичний (метаморфози в зозулю, дятла, вовка, солов'я) рівні міфологічного континууму. Досліджуючи міфологічних персонажів, П.Куліш подає родову диференціацію *відьма/відьмач*, аналізує лексико-семантичну підгрупу на позначення померлих людей, які приходять до живих. Пандемонологічний рівень давньої української міфології в лінгвоміфопоетичній концепції фольклориста репрезентований узуально-ключовою міфonomінацією *чорт* і її множинним варіантом. Отже, П.Куліш, досліджуючи загальні проблеми української етнології, народної поетики, традиційної культури, торкається питань, пов'язаних з особливостями давнього міфологічного мислення, народного світогляду, національного світобачення, приділяючи значну увагу лінгвістичній інтерпретації етнокультурних феноменів, оскільки, як зазначає вчений, "важливу роль у народо-описуванні відіграє мова народу, який описується, і все, що передається з покоління до покоління цією мовою" [5, с. 1].

У монографічному дослідженні "Малорусские народные предания" (К., 1876) М.Драгоманов на прикладі прозових пам'яток української народної словесності розкриває особливості національного міфовідчуття, специфіку архаїчного мислення, окреслює основи міфологічного світогляду. Народознавчий матеріал дослідник класифікує "відповідно звичайному розділенню світосприйняття, життя людського й уживання слова" [4, с. XIX]. Ним виділено такі рубрики: І. Представленія и

розкази о явленіяхъ природы и изобрѣтеніяхъ. Фольклорист аналізує міфологічні образи *собак, морських людей, песиголовців, коней, волів, свиней, мишей, вовка, ведмеда, півня, курки, павича, синиці, жайворонка, сойки, дятла*; з'ясовує повір'я, пов'язані із зооморфними міфостотами, зокрема, указує, що птиця ходить боса, бо безгрішна [4, с. 6]; розглядає метаморфози, пов'язані з генезисом міфообразів (наприклад, *ластівки*, за народною легендою, – це любляче подружжя, яке перетворилося на птахів, коли дружина приголубила чоловіка, що порізав палець; він назвав її ластівкою та поцілував, і полетіли вони вдвох ластівками; а на підборідді в неї залишилася червона пляма від його крові) [4, с. 7]; інша легенда пояснює виникнення *зозулі*, народне тлумачення подає два варіанти, які й наводить фольклорист, – за першим – на зозулю перетворилася жінка, що вбила свого чоловіка, за другим – це дівчина, що одружилася з вужем [4, с. 8]. Дослідник також указує на прогностичні функції птахів як ознаку міфологічності на лінгвосоціотичному рівні (скажімо, "сорока пророкує прибуття гостей" [4, с. 7], "сова й пугач (філін) криком пророкують смерть" [4, с. 7]). II. Примѣты и повѣрья. III. Знахарство, молитвы. IV. Вѣрованія и разказы о чертяхъ. Народознавець указує на здатність нечистиків перетілюватися як одну з ознак демонічних істот; зокрема, дослідник наводить розповіді про те, як *чорт* перетворювався на *хмару, собаку, kota* тощо. V. Разказы о мертвецахъ. М. Драгоманов розглядає міфообраз *упиря* як померлої жінки [4, с. 63]. VI. Вѣрованія и разказы о людяхъ съ чудесною цѣлью (вѣдьмы, ворожки, волшебники). VII. Окладахъ. Фольклористичний доробок Михайла Драгоманова розкриває етнологічний, культурологічний і частково лінгвістичний аспекти національного ментального простору.

Таким чином, наукове вивчення міфологічних образів давньоукраїнського світогляду еволюціонувало від виділення двох рівнів язичницького континууму – пантеїстичного та пандемоніологічного (у концепціях М. Костомарова, Я. Головацького) до розширення міфологічної системи за рахунок солярно-лунарних, атмосферних, геоморфних і зооморфних істот (І. Нечуй-Левицький), персоніфікованих образів і об'єктів природи (Б. Грінченко), фауністичних і метаморфічних образів (П. Куліш). Орієнтуючись на етнокультурну традицію інтерпретації міфосвіту, українські письменники романтичного напрямку постулюють креацію власного міфологічного універсуму слов'янського язичництва. Система кодифікованих міфологічних значень, в основі якої лінгвоментальна народнопоетична парадигма, набуває особливого висвітлення в міфопросторі українського романтичного тексту, де розкривається ментально-вербальне буття міфологічних концептів, ґрунтовне вивчення яких є перспективним напрямком наступних етнолінгвістичних досліджень.

Література

1. Виклади давньослов'янських легенд, або Міфологія / [укладена Я. Ф. Головацьким]. – К. : Довіра, 1991. – 92 с.
2. Гадамер Г.-Г. Актуальность прекрасного / Г.-Г. Гадамер. – М. : Искусство, 1991. – 367 с.
3. Гринченко Б. Д. Изъ усть народа. Малорусские рассказы, сказки и пр. / Б. Д. Гринченко. – Черниговъ : Земская Типографія, 1901. – 488 с.
4. Драгоманов М. П. Малорусские народные предания / М. П. Драгоманов. – К., 1876.
5. Записки о Южной Руси / [издалъ П. Кулишъ]. – С.-Петербургъ : Въ Типографіи Александра Якобсона, 1856. – 354 с.
6. Костомаров М. І. Слов'янська міфологія / М. І. Костомаров. – К. : Либідь, 1994. – 383 с.
7. Метлинский А. Объ истинномъ значеніи поэзіи / А. Метлинский. – Х., 1843. – 62 с.
8. Нечуй-Левицький І. С. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології / І. С. Нечуй-Левицький. – К. : Обереги, 1992. – 87 с.

УДК 81'367.52:164.2:[81'367.332.7]:821.161.2

Р.Г.Шрамко

Ієрархія морфологічної реалізації предикатів стану сучасної української мови на формально-граматичному рівні (на матеріалі мовної практики П.Куліша)

У статті розглянуто проблему ієрархічності морфологічних варіантів реалізації предикатів фізичного та емоційно-психічного стану суб'єкта на формально-граматичному рівні речення зі структурними схемами $N_{nom} + V_f$, $N_{nom} + Adj$ та $N_{dat} + Adv$.

Ключові слова: предикат стану, формально-граматичний рівень, дієслово, прикметник, прислівник, морфологічний варіант, ієрархія.

В предложенной статье рассматривается проблема иерархии морфологической реализации предикатов физического и эмоционально-психического состояния субъекта на формально-грамматическом уровне предложения со структурными схемами $N_{nom} + V_f$, $N_{nom} + Adj$ и $N_{dat} + Adv$.

Ключевые слова: предикат состояния, формально-грамматический уровень, глагол, прилагательное, наречие, морфологический вариант, иерархия.

The article deals with the problem of morphological variants' hierarchy of physical and emotional state predicates in the formally-grammatical structure of sentences with $N_{nom} + V_f$, $N_{nom} + Adj$, and $N_{dat} + Adv$ structural schemes.

Key words: state predicate, formally-grammatical structure, verb, adjective, adverb, morphological variant, hierarchy.

Елементарне речення як складний знак, за визнанням більшості мовознавців, утворено знаками нижчого рангу – предикатним у поєднанні з непередикатним. Природа предиката регламентує, зокрема, кількість та якість аргументів, відношення між ними [1, с. 25, 32–33], а отже, предикат виступає домінантою речення як смислової і структурної одиниці синтаксису.

Проблему семантичної й морфологічної природи предикатів стану української мови на сучасному етапі функціонування лінгвістичної науки остаточно не розв'язано [3, с. 3]. Цей факт зумовлений значними розбіжностями в поглядах лінгвістів на суть і граматичні особливості лексем зі значенням стану, відсутністю чітких критеріїв їхнього виокремлення. Загальну характеристику семантичного класу предикатів стану знаходимо в роботах І.Р.Вихованця, М.В.Мірченка, К.Ф.Шульжука, Н.Б.Іваницької, Т.Б.Алісової, Н.М.Арват, Т.В.Булигіної, Ю.С.Степанова, Т.М.Смирнової, А.О.Камалової тощо. Окремі дослідження, присвячені морфологічним різновидам предикатів стану, виконано О.І.Леутою, П.П.Дрогомирецьким, З.Є.Ключниковою (дієслівні предикати стану), О.А.Семенюк (відприслівникові деривати стану), В.А.Тимковою, І.А.Пасічник (предикати стану – якісні прикметники) і т.д. Питання ієрархічності відношень у межах морфологічних варіантів предикатів стану дотепер чітко не окреслено, оскільки з-поміж дослідників немає загальноприйнятої думки щодо первісності граматичної реалізації таких предикатів на власне-синтаксичному рівні речення, тому виникає необхідність систематизації чинних концепцій. Цим зумовлений вибір теми дослідження та його актуальність.

Мета пропонованої роботи – вибудувати ієрархію відношень у системі морфологічних реалізацій предикатів стану української мови на формально-граматичному рівні. Для досягнення поставленої мети потрібно вирішити такі завдання:

- з'ясувати варіанти частиномовного вираження предикатів зі значенням стану сучасної української мови;
- схарактеризувати особливості морфологічних різновидів таких предикатів на власне-синтаксичному рівні їхнього функціонування;
- висвітлити ієрархічність у системі морфологічних реалізацій предикатів стану на граматичному рівні.

У системі мови предикатні знаки виступають компонентами зі значенням ознаки [1, с. 26]. "У кожній мові, – зауважує О.І.Леута, – де чітко і послідовно виявляється поділ на частини мови, поняття ознаки

виражається дієсловом (чи його формами), прикметником і прислівником. Дієслівні, ад'єктивні та інші ознакові імена в сучасній лінгвістиці з її гіпертрофованим інтересом до логічних аспектів функціональної мови і мовотворчості не розмежовуються, а вивчаються разом як семантичні предикати. У значенні ознакових частин мови переплітаються два ряди категорій: у прикметників – ознака і якість, властивість; у дієслів – ознака дії, стану; ... у прислівників – ознака другого ступеня. Таким чином, у природних мовах виділяється три різних категорії "ознаковості": ознака предмета, ознака події і ознака ознаки" [5, с. 23–24].

Протиставлення ієрархізують на граматичній осі "центральне ознакове слово – периферійне ознакове слово". Такий факт визначено загальним поділом частин української мови на центральні (іменник, дієслово) та периферійні (прикметник, прислівник, числівник). "Дієслово, займаючи в реченні центральну позицію і виражаючи ... стан, вказує тим самим на первинну функцію ознакових слів, а прикметник ... і прислівник, поширюючись на периферійні позиції речення і виражаючи відповідно ознаку предмета ... і ознаку ознаки, стосуються вторинних функцій ознакових слів" [2, с. 121–122]. Функціонування периферійних ознакових частин мови пов'язане з основними частинами мови і є наслідком нейтралізації в останніх їхніх семантичних, синтаксичних і морфологічних ознак [Там само].

В українському мовознавстві узвичаївся підхід до предикатів стану як семантичного класу, репрезентованого морфологічними одиницями із семантикою власне-стану (дієслівними та відприслівниковими дериватами-предикатами). Такий підхід відомий як вузький. Щодо іншого – широкого – підходу, то до предикатів стану зараховують також одиниці якісного й кількісного стану, що дає змогу створити загальну типологію предикатних лексем [3, с. 3–4].

На власне-семантичному рівні речення предикат фізичного й емоційно-психічного стану суб'єкта, експонуючи ознаку перебування (переживання) істотою-носієм певного стану, формує структурну схему $EP \rightarrow P$ (стану) + A (експерієнсив), де EP – елементарне речення, P – логічний предикат, A – аргумент-носій стану [1, с. 46]. На формально-граматичному рівні такий предикат зреалізований за допомогою морфологічних категорій дієслова, прикметника та прислівника. Ідеться про схеми на взірць $N_{nom} + V_f$, $N_{nom} + Adj$ та $N_{dat} + Adv$. Наприклад: *Збоку дивляться люде, дивуються, що блищить, сіяє, а в серце ніхто не загляне* [4, с. 139] – *Череваневі було якось дивно, що Гвинтовка наче іншим чоловіком зробився* [4, с. 140]; *Сумує та й сумує козак, бо чи статечна пак річ – ісповнити козацьку душу жінкою-квочкою та дітьми-писклятами?* [4, с. 82] – *Аж сумно стало Петрові, як розібрав, що-то воно єсть отся купа голоти* [4, с. 120];

Усі засмутились; не знали, що се з нею сталося [4, с. 105] – *А подорожні були якось смутнії* [4, с. 38] – *Смутно мені, – каже Божому Чоловікові, – що в світі ледащо панує, а добре за працю й за горе не має жодної нагороди!* [4, с. 173]; *Не жалували пани грошей для своєї пихи і потіхи* [4, с. 50] – *Може, старому й жаль стало сина, тільки не такий Шрам був батько, щоб дав кому догадатися* [4, с. 72]; – *Я радуюсь, що Господь послав мені таких гостей, а ви тільки охаєте та стогнете* [4, с. 48] – *Як почали по дворах поратись військова голота з запорожцями, то рад був інший, що з душею з міста вихопивсь* [4, с. 153] – *Усі злились у одно серце і в одну душу; і тяжко було всім, і якось радісно* [4, с. 171].

Традиційно виразниками стану вважають дієслова, хоча семантика стану для них є периферійнішою, ніж семантика дії. Ядром предикатів стану, як справедливо зауважує Н.В.Кавера, деякі мовознавці схильні вважати відприслівникові деривати зі значенням стану, дієслівним лексемам відводиться периферійна позиція [3, с. 4]. У процесі аналізу предикативних підкатегорій, зокрема категорії предиката стану, М.В.Мірченко доходить висновку, що "незаперечним фактом є визнання дієслівного предиката як основного носія активної валентності. Всі інші морфологічні різновиди орієнтовані щодо дієслівних" [7, с. 96]. Значення стану, на його думку, передає порівняно невелика група дієслівних предикатів (на зразок *бентежити, відкохати, мріяти, відмріяти, любити, розлюбити, ревнувати* і т.д.), а до центральної ланки предикатів стану він зараховує, услід за І.Р.Вихованцем, незмінні форми, які називають словами категорії стану, предикативними прислівниками, або ж відприслівниковими дериватами [7, с. 120].

У системі частиномовних реалізацій предиката на власне-синтаксичному рівні саме дієслівні предикати є найпоказовішим типом. Дієслово – це центральний клас ознакових слів, що виражають, окрім іншого, й стани, мають активну семантико-синтаксичну категорію валентності та виступають організаційним ядром елементарного простого речення [2, с. 217–218]. Стан належить до периферії семантики дієслова, але предикати стану набувають динамічних (процесуальних) характеристик. Наприклад: *Тіло потішається, як чоловік заїє, а душа помирає; от і все* [4, с. 51]; – *Васюта старий дурень, з його химери сміються козаки; а Іванець гетьманує тільки над п'яницями* [4, с. 71]; *Дивується князь, поглядаючи на таку компанію, і питається в гетьмана: – Чи в вас у Січі знай так бушують на бенкетах?* [4, с. 157]; *По полю не один віз з покаліченими кіньми валяється, не одна вдова плаче по мужові, не один бідаха, конуючи в крові, тужить, що не поліг під Берестечком* [4, с. 154]; *Дивиться Череваниха на брата і не йме очам своїм віри: що звідусюди надіходять непотішні вісті,*

усяке **тривожиться, сумує**, а йому про все байдуже, йому мов у казці кажуть про тих зрадливих запорожців да про тії чвари [4, с. 143]; А Василь Невольник, стоячи коло них, собі **радується**, похитуючи головою [4, с. 44]; Вернувся на подвір'є, аж там усі **веселяться** [4, с. 81]; **Не жалували** пани грошей для своєї пихи і потіхи [4, с. 50]; Василь Невольник голосно **журився**, на нього глядючи [4, с. 48]. Факти на підтвердження центральності вербатива в ієрархії предикатів стану знаходимо в роботах О.І.Леути: "Валентнісна специфіка дієслівного значення дала змогу лінгвістам надати йому особливого синтаксичного статусу, тобто дорівняти до значення згорнутого речення і поставити дієслово-предикат на ієрархічну вершину реченнєвої структури. Одновалентні абсолютивні лексеми фізичного (фізіологічного) й психічного стану суб'єкта складають ядро дієслів стану" [5, с. 38, 49, 123]. На основі аналізу структури і семантики дієслівних речень в українській мові цей учений говорить про значний вплив теорії вербоцентризму на побудову наукових концепцій синтаксистів XVIII–XX ст., у рамках якої дієслівне речення визначено як основний граматичний тип простого речення в синтаксичній системі української мови, а найтиповішою його репрезентацією виступає конструкція N – V_f [6, с. 30, 32]. Факти самої мови свідчать про той факт, що речення саме дієслівного типу займають у ній домінуювальне місце [6, с. 57].

Периферійні ознакові слова (прикметники, прислівники) функціонують у структурі речення внаслідок зниження рангу предиката. Периферійність прикметника та прислівника виявляється в різних площинах мовної структури і має своєрідність стосовно кожної з цих частин мови. Визначальною семантичною особливістю прикметника є вираження ним статичної ознаки предмета [2, с. 122–124]. Предикати якісного стану слід кваліфікувати як семантико-морфологічний різновид предикатів стану, що реалізують семантику стану як постійну, у певному сприйнятті невід'ємну від предмета ознаку (на відміну від процесуальності дієслівних лексем стану). На основі аналізу предикатів якісного стану української мови вибудовано їхню детальну типологію, зокрема виокремлено й предикати на позначення фізичних (фізіологічних) якостей істот та одиниці, що передають внутрішні особливості суб'єкта, зумовлені емоційно-психічною сферою [3, с. 13–15]. Наприклад: – **Рад** я йому з щирого серця, – каже Шрам, – пошли йому, Господи, щастє й долю; тільки ж не пора тепер, щоб гуляти напідпитку [4, с. 59]; Вірний мій слуго! Ти ж чого **сумен**? [4, с. 554]; Не вважай, що вона така **смутна** сьогодні: скажу тільки слово, так зараз розвеселиться, да ще й через шаблю покаче [4, с. 108]. Виконуючи предикативну роль, прикметник стоїть у функції присудка, яка є дієслівною позицією. Отже, можна говорити про синтаксичний ступінь

переходу прикметника в дієслово, оскільки предикативне вживання прикметникових форм є невласне-прикметниковим уживанням [2, с. 125–126]. Іншої думки дотримується М.В.Мірченко, який вважає, що "... якісні прикметники функціонально також наближені до дієслів. Фактично прикметник є мовним стереотипом, формою для вираження здійсненої колись і не актуалізованої тепер, уже застиглої предикації. На функціональну близькість форм дієслова і прикметника неодноразово вказували ще О.М.Пешковський, В.Виноградов, О.Шахматов, Дж.Лайонз та ін., які відзначали, що поряд з атрибутивною предикативна функція прикметників є такою ж основною, однак лише іноді це пов'язували з виникненням аналітичного дієслова" [7, с. 85–86].

Відприслівникові деривати, на думку багатьох лінгвістів, формують змістове ядро предикатів із семантикою стану. Такі концепції ґрунтуються на самій природі морфологічних одиниць, оскільки вони є типовими виразниками власне-стану. Між тим, слова категорії стану (за іншими поглядами, предикативні прислівники, безособово-предикативні слова, присудкові слова) відтворюють статичну, неконтрольовану, позбавлену динаміки та розвитку ситуацію, у якій хто- або що-небудь перебуває, переживає певний стан. Цю ситуацію зумовлюють якісь обставини, вона є наслідком певних дій і спрямована на істоту, здебільшого людину [3, с. 6].

І.Р.Вихованець аналізує такі утворення в контексті проблеми слів категорії стану і вказує на те, що предикативні прислівникові слова за своєю семантикою є частиною дієслова. Виступаючи у функції головного члена односкладних безособових речень, вони утворюють аналітичну синтаксичну морфему, оскільки мають знівельовану парадигму словозміни. Прислівник є найпериферійнішим типом предикатів, його специфіка як предикатного знака полягає в тому, що він виступає синтагматичним класом слів, який виконує функцію ознаки щодо іншої ознаки (див.: [2, с. 217]). У сфері семантики аналітичних дієслів стану І.Р.Вихованець, К.Г.Городенська вичленовують групу лексем психічного й фізичного стану людини (наприклад, *радісно, лячно, легко, сумно, важко, смішно, соромно, досадно, нудно, завидно* та ін.) [2, с. 296–297]. Обстеживши все різномаття лексичної семантики відприслівникових дериватів стану, Н.В.Кавера вирізняє предикати внутрішнього й зовнішнього стану. У складі одиниць внутрішнього стану вона розмежовує предикати фізичного (фізіологічного), емоційно-психічного та інтелектуального стану людини [3, с. 6–10]. Наприклад: – *Правда, тепер тобі ніщо не страшно, коли не побоявся покинути батька* [4, с. 226]; *Усі злились у одно серце і в одну душу; і тяжко було всім, і радісно* [4, с. 171]; – *Мені більш їх жаль, ніж досадно; більш досадно, ніж страшно* [4, с. 136]; – *Не те мені шкода, що три полки одпало, а*

те, що честь, правда поламана [4, с. 136]; / Осауленкові було якось **ніяково** [4, с. 196]; Аж **сумно** йому стало [4, с. 87]; Та **байдуже** мені було про його: я думав про стару матір, про молоду пару [4, с. 222]; Аж **дивно** стало моему козакові, що то чоловік зможе, як захоче! [4, с. 124]; **Завидно**, мабуть, стало проклятим сіромахам, що в городового козака повно в господі [4, с. 99]; Себто, бач, що Сомко має в Переяславі свої крамні комори в ринку, так васютинцям і **звадливо** [4, с. 45]. За своїми семантико-синтаксичними властивостями такі предикати відкривають одну чітку суб'єктну позицію, найважливішою формою реалізації якої виступає давальний безприменниковий відмінок [7, с. 121], на відміну від дієслівної та прикметникової предикативних лексем, котрі прогнозують функціонування суб'єкта лише у формі номінатива. Це дає підстави кваліфікувати давальний відмінок як спеціалізований морфологічний засіб вираження суб'єкта стану [3, с. 6–10]. Отже, відприслівникові деривати перебувають на абсолютній периферії реалізації предикатів стану на формально-граматичному рівні.

Як підсумок виділимо таке: на формально-граматичному рівні логічний предикат стану може отримувати реалізацію за допомогою морфологічних форм дієслова, прикметника та прислівника. Вершинним елементом ієрархічної системи реалізацій предиката виступає особова форма дієслова зі значенням стану, що є центральною частиною мови та центральним ознаковим словом. Другу позицію ієрархії займає предикативний прикметник, для якого ознака предмета набуває форм статичності. Ад'єктив якісно характеризує предмет. Периферійну, найнижчу ділянку системи частиномовних реалізацій предиката стану сучасної української мови обіймає предикативний прислівник, що вказує на статичну, неконтрольовану, позбавлену динаміки ситуацію й виконує "функцію ознаки щодо іншої ознаки" (див.: [2, с. 217]).

Питання ієрархічності відношень у системі частиномовних реалізацій предиката стану потребує подальшого аналізу як на семантико-синтаксичному, так і на формально-граматичному рівнях.

Література

1. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення [Текст] / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1983. – 219 с.
2. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики укр. мови [Текст] / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська ; за ред. І. Р. Вихованця. – К. : Унів. вид-во "Пульсари", 2004. – 400 с.
3. Кавера Н. В. Семантична типологія предикатів стану [Електронний ресурс] : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / Кавера Наталя Вікторівна ; Національна академія наук України. Ін-т укр. мови. – К., 2008. – 25 с.

4. Куліш П. О. Твори [Текст] : в 2 т. / вступ. ст., упоряд. і приміт. Є. К. Нахліка ; ред. тому М. Д. Бернштейн. – [2-ге вид.]. – К. : Наук. думка, 1998.

Т. 1 : Прозові твори. Поетичні твори. Переспіви та переклади. – 752 с. – (Б-ка укр. літ. Укр. нова літ.).

5. Леута О. І. Семантико-синтаксичні параметри українського дієслова: [Текст] / О. І. Леута. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – 404 с.

6. Леута О. І. Структура і семантика дієслівних речень в українській літературній мові [Текст] / О. І. Леута. – К. : Такі справи, 2008. – 208 с.

7. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій [Текст] / М. В. Мірченко. – [2-ге вид., переробл.]. – Луцьк : РВВ "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 393 с.

УДК 821.161.2.09

В.М.Пашенко

Порівняння як стилістичний засіб актуалізації художніх образів (на матеріалі прозових творів П.Куліша)

У статті досліджуються особливості актуалізації художніх образів за допомогою порівняння. Аналізується роль цього стилістичного засобу в індивідуальному когнітивному стилі.

Ключові слова: індивідуальний когнітивний стиль, художній образ, порівняння, мовна особистість.

В статье исследуются особенности актуализации художественных образов с помощью сравнения. Анализируется роль этого стилистического приёма в индивидуальном когнитивном стиле.

Ключевые слова: индивидуальный когнитивный стиль, художественный образ, сравнение, языковая личность.

The article is mainly dedicated to the question of actualization of images with the help of simile. Special attention is paid to the analysis of this stylistic device through individual cognitive style.

Key words: individual cognitive style, image, simile, language personality.

Мова є універсальним засобом спілкування, збереження історичної пам'яті, надбавь духовності, самоусвідомлення та ідентифікації народу. А звернення лінгвістів до поняття "мовна особистість" підкреслює виняткову роль мови в житті окремої людини і суспільства в цілому.

Дослідження мовної особистості П.О.Куліша – видатного культурного і громадського діяча, прозаїка, поета, драматурга, перекладача, мовознавця, видавця і редактора, є актуальним у сучасному українському мовознавстві.

Життя і творчість П.Куліша вивчали Б.Грінченко, Д.Дорошенко, В.Петров, Я.Гординський, Ю.Шевельов, А.Гуляк, І.Девдюк, Т.Дзюба, Т.Должикова, О.Лучук, Н.Слободянюк.

Мовна особистість П.Куліша формувалася під впливом етнонаціональних, соціальних, історико-культурних умов, філософсько-світоглядних орієнтацій, що в поєднанні з індивідуальними психологічними особливостями дали поштовх до виокремлення в історії української літературної мови характерного ідіолекту.

Художній образ – багатоаспектне явище, що означає відображення реальності у свідомості людини. Наш інтерес до образного компонента значення мовних одиниць викликаний новими можливостями, які відкривають шлях до аналізу індивідуального когнітивного стилю. Це поняття включає в себе підхід до вирішення проблем, притаманний певній мовній особистості, який характеризує її поведінку стосовно цілого ряду ситуацій [4, с. 27].

У лінгвістиці є значна кількість наукових робіт, присвячених вивченню способів актуалізації художніх образів за допомогою стилістичних засобів та прийомів. На думку Л.І.Белехової, основними тропами, які беруть участь у побудові словесного образу, були метафора, метаморфоза, парафраза, антитеза, метонімія тощо [3, с. 8–9]. Н.А.Мостова виділяє такі засоби актуалізації образного компонента значення мовних одиниць: деталь, повтор, непряме висловлювання, гіпербола, топоніми, контекст, синоніми, стилістичний ефект мовних одиниць, антитеза, нейтральна лексика тощо [11, с. 4]. О.М.Лефтерова розглядає результати створення своєрідної образної системи на основі певного комплексу порівнянь [8, с. 7].

Метою нашої статті є спроба поповнити низку досліджень порівняння як стилістичного засобу актуалізації художніх образів у прозі Пантелеймона Куліша.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

- розкрити зміст поняття "порівняння" у контексті лінгвостилістики;
- здійснити аналіз порівнянь мовностилістичної системи П.Куліша;
- виявити функціональне навантаження порівнянь у прозових текстах;
- простежити роль порівнянь в актуалізації художніх образів.

Матеріалом дослідження обрано художні твори П.Куліша "Орися" (Ідилія), "Про злодія у селі Гаківниці", "Гордовита пара" (Бабусине оповідання), "Дівоче серце" (Ідилія), опубліковані у виданні: Куліш П. О.

Твори : в 2 т. / П. О. Куліш. – К. : Наук. думка, 1994. Вибір було здійснено на основі аналізу тропеїчної системи зазначених творів, який виявив інтенсивність використання автором художніх порівнянь.

У статті визначено особливості ідіостилю на тлі тенденцій розвитку української мови другої половини XIX ст.

Аналізуючи особливості актуалізації художнього образу за допомогою порівняння, ми керуємося положенням, сформульованим професором І.В.Арнольд: "... будь-який образ будується на використанні подібності між двома далекими один від одного предметами" [2, с. 140].

Мовна тканина прозових творів П.Куліша ґрунтується на українській мові всього народу. А порівняння, активно функціонуючи як у мові персонажів, так і в мові автора, виступають природним компонентом народнорозмовної стихії в ідіостилі письменника.

Порівнянням називається словесний вираз, у якому уявлення про зображуваний предмет конкретизується шляхом зіставлення його з іншим предметом, таким, що містить у собі необхідні для конкретизації уявлення ознаки в більш концентрованому вияві, тобто порівняння – це тропеїчна фігура, у якій мовне зображення особи, предмета, явища чи дії передається через найхарактерніші ознаки, що є органічно властивими для інших [9, с. 359]. Наприклад, в уривку з твору П.Куліша: "Виглянув у вікно із світлиці молодий козак: їде в двір віз старими кіньми, із старим сивим погоничем; зелена трава волочиться по боках і б'ється по колесах; а із-за сивої бороди старого Гриви, із-за білої зими червоніє літо – повен віз дівчат у квітках да в намисті, – Оріся як сонце поміж ними!" [1, с. 179] уявлення про старість і молодість конкретизується шляхом порівняння цих понять із білою зимою та червоним літом, у яких ознака старості виявлена у кольорі білий – посивілий, сивий, сивоволосий, тобто старість асоціюється із сивиною, а молодість виявлена у концентрованій формі – червоне літо – краса, тепло, рум'янець дівочий. Тепло – це сонце, а Оріся і є душею гурту дівчат.

Про місце порівнянь і важливість їх у стилістичній системі мови можна судити зі слів Олександра Потебні "Самий процес пізнання є процес порівняння" [12, с. 255].

Структуру мовної моделі порівняння, на наш погляд, становить поєднання чотирьох компонентів:

- предмета порівняння – тобто предмета чи явища, ознаки якого ми пізнаємо, розкриваємо за допомогою іншого;
- образу порівняння – того, з чим порівнюється суб'єкт, тобто предмета чи явища, що має яскраво виражені й добре відомі мовцеві ознаки й унаслідок цього використовується ним для характеристики пізнаваного;
- основи порівняння – ознака (або ряду ознак), за допомогою якої здійснюється процес порівняння;

- показника порівняльних відношень – засобу мовного оформлення порівняльної семантики.

Отже, це є чотиричленна структура "суб'єкт – об'єкт – основа – показник" – одна з фундаментальних понять лінгвістики. Усе це виникає лише у свідомості письменника, який прагне відтворити певну ситуацію дійсності. Так, у конструкції "... Оріся поміж ними, – і як мак у городі всі квітки закриває, так вона сиділа поміж своїми дівчатами [1, с. 176] наявні суб'єкти – "Оріся", "дівчата", об'єкти – "мак", "квітки" і показник порівняння сполучник "як", без якого семантика об'єкта не реалізується, тобто поняття "Оріся" й "мак" мисляться не як компоненти порівняльної конструкції, а як окремі факти дійсності. Компаративна ж конструкція функціонує за умови специфічних семантичних відношень між суб'єктом і об'єктом порівняння, які не дозволяють ототожнювати суб'єкт і об'єкт і водночас не позбавляють мовця можливості сприймати їх як співвідносні одиниці. Обидва типи відношень зумовлюються показником порівняльної семантики.

Тому доцільно припустити, що найбільш інтенсивно актуалізація образного компонента значення за допомогою порівняння відбувається тоді, коли суб'єкт та об'єкт порівняння належать до різних категоріальних областей та вербально презентовані словами різних лексико-семантичних груп (наприклад, назва істоти/назва неістоти, абстрактне/конкретне).

У прикладах, відібраних із творів П.Куліша, спостерігаємо явище перекатегоризації, тобто зміни вихідного системного значення і реалізації прототипних характеристик іншої категорії. Так, у порівняннях: "А Оріся росла собі, як та квітка в городі" [1, с. 175]; "Доспіла еси, моя ясочко, як повний колос на ниві" [1, с. 175]; "...і дитина в неї, як Божа зірочка" [1, с. 180]; "Покохала Маруся Прохора і – мов та хмелина коло його в'ється" [1, с. 193]; "Маруся мов зоря красна..." [1, с. 194]; "Сама ходить, як кукла" [1, с. 201] – відбувається взаємодія між категоріями жива/нежива істота. Напряму переходу зумовлений людським досвідом, вибірковістю сприйняття письменника, принципом ясності та релевантності.

Такий підхід може відбуватися й у зворотному напрямку, тобто назва неістоти/назва істоти: червоне літо – дівчата, біла зима – сивий дід, "Рушили, надблизились: двір гарний, зелений, на узгір'ї; у дворі хата чепурна, висока, білим причілком на улицю з-під верби, мов молодиця світлоока, дивиться" [1, с. 185]; "Що страшно, то страшно було слухати, а серце линуло голубом у ту старовину невпокійну" [1, с. 192]. Порівняння доповнюють, розширюють розуміння, прозову образність мови у творах П.Куліша. Його порівняння базуються на конкретному, реальному ґрунті. І ця реальність особлива яскрава, безпосередня.

Особливості людського сприйняття зумовлюють найбільш частотне вираження абстрактних категорій через конкретні. Порівняння у П.Куліша в основному прості, зближуються з народними. Найбільш активним об'єктом порівняння є тематична група символічних образів рослин, які є постійними метафорами на означення дівчат, жінок та змалювання їх переживань, почуттів, зовнішніх та внутрішніх якостей. Рослинні образи вільно персоніфікуються, набувають певного значення і стають носіями певних думок, ідей письменника, сприймаються читачем. Найчастіше на позначення жіночих образів вживаються такі рослини, як тополя, колос, квітка, мак, хмелина, калина. Наприклад: "Бачив я Орися саме перед весіллям; хороша була, як квіточка" [1, с. 180]; "Покохала Маруся Прохора – і мов та хмелина коло його в'ється" [1, с. 193]; "Сяє Маруся – квітка квіткою" [1, с. 195]; "А Орися росла собі, як та квітка в городі" [1, с. 175]; "Встала Орися ні смутна, ні весела, іде до панотця в світлицю, зачервонілась, як та квіточка" [1, с. 175]. Усі ці порівняння вдалі тим, що зразу привертають увагу читача, освіжають щось часто вживане, звичне; кожне з них підпорядковане якнайкращому виразові почуттів, конкретизації факту, вказівці на радість, захоплення.

В українському фольклорі тополя виступає канонізованим символом засмученої дівчини, молодиці; символом туги, суму, нещастя, самотності, а у П.Куліша у творі "Орися" об'єкт порівняння біла тополя асоціюється із молодістю, красою, щастям ("А Орися була вже не дитина, вирівнялась і викохалась, як біла тополя в леваді" [1, с. 174]). Близьким до образу тополі у творах П.Куліша виступає калина – символ дівчини, зокрема, молоді. Наприклад, "Ввійшла в світлицю, червона, як калина" [1, с. 180]. Це порівняння відтворює дівоче кохання, щасливе, чисте. П.Куліш у порівняннях дуже влучно дає оцінні характеристики своїм героям, які стають своєрідними оцінними еталонами української лінгвокультурної спільноти. Серед еталонів можемо виділити ще п'ять тематичних груп об'єктів порівняння. Це назви явищ природи, птахів, тварин, комах, міфологічних істот. Наприклад: "Повна да хороша на виду, маяла то сям, то там по господі в старого сотника, походжала, як по меду бджілка, і всю господу звеселяла" [1, с. 175]; "Попрала дівчата сорочки, зложили на віз, зеленою пахучою травою прикрили, посідали й поїхали додому, свіжі та веселі; щебечуть, як ластівки" [1, с. 189]; "... біле віття, як ангели білими крильми обвівають; се вони на землю попускалися і садовину, мов лебеді, всю вкрили" [1, с. 182]; "Стрепенувсь я, мов той птах, і степом на Кримський шлях двинув" [1, с. 188]; "Сотник верхи, сивий, як голуб, у золотому жупані..." [1, с. 195]; "Справді, каже бабуся, як сонце погасить місяця на небі, так Маруся погасила і красою, і пихою багатою нелюбу їй пару" [1, с. 195];

"Очі сяють, як зорі" [1, с. 196]; "От з того хатнього зілля вона, бідолашна, вінок собі сплела і біжить, як та рибонька в'ється, до Осауленкової хати" [1, с. 196].

Є група порівнянь, яка сконцентрована навколо слів дитина, діти. Саме із цими словами пов'язуються у письменника чисті, непорочні, ніжні людські почуття. Милування людською гідністю, високими моральними якостями людей, подвигами й звичайними повсякденними діями – все це пережите письменником, зворушливо змальовано в порівняннях, зв'язаних з образом людини.

Порівняння із міфологічними особами і героями засвідчені переважно з позитивною характеристикою. Проаналізувавши цю групу об'єктів порівнянь, можна виділити найчастіше вживані лексеми: підводний цар, русалки. Наприклад: "Унизу рине вода через каміння, а над водою сидить нерухомо сивий дід на камені, а там стоять нерухомі дівчата, з мокрими полотнищами в руках. Чи дівчата, чи, може, русалки повиходили прать сорочки підводному цареві, що живе в кришталевому будинку під водою" [1, с. 178].

Порівняння у П.Куліша характеризують такі ознаки, як форму, колір, якість, розмір. Яскраво і повно письменник описує красу зовнішності людини, що зафіксовано найбільшою кількістю порівнянь. Серед інших ознак, а саме колірну, частіше містить порівняння з назвами тварин, птахів, рослин, явищ природи. У творах П.Куліша більше позитивних порівнянь. Погодні явища та природні об'єкти асоціюються у порівняннях із зовнішністю людини, що свідчить про любов до навколишнього світу, просторову уяву людини, яка придумала такі порівняння. Наприклад: "... да не хотілось би мені оддати тебе в руки сивому дідові: зв'ялить тебе, ревнючи, як вітер билину в полі" [1, с. 175]; "... там вода чиста, як скло, рине по камінням" [1, с. 176]; "І так як ясна зоря вночі покотиться, палаючи, по небу, так тая Оріся проїжджала широким лугом з своїми дівчатами" [1, с. 176]; "Дві сльози, мов кришталеві іскорки, викотились та й зупинились під очима" [1, с. 209]; "Вітражки на горбах понасторожували крила і сяють проти сонця, мов башти золоті" [1, с. 200]; "Люблю свого Ігнатка, як свою душу" [1, с. 202].

Розглянуті приклади свідчать про відображення певних рис мовної особистості П.Куліша. Ю.М.Караулов під терміном "мовна особистість" розумів сукупність здібностей та характеристик людини, які обумовлюють створення й сприйняття продуктів мовлення (текстів) [7, с. 3].

Гіпотезою нашого дослідження є припущення, що особливості актуалізації художнього образу можуть стати важливою характеристикою індивідуального когнітивного стилю П.Куліша.

Отже, проведений аналіз свідчить про ефективність порівняння як стилістичного засобу вираження художніх образів. Найбільш інтен-

сивно така актуалізація відбувається шляхом уживання гетерогенних порівнянь. Наше спостереження над засобами актуалізації художніх образів виявило широкі можливості для вивчення засобів вербальної репрезентації мовної картини світу П.О.Куліша як організуючого центру твору. Порівняння поглиблюють розуміння художнього образу. Кожний компонент семантичної структури порівнянь є носієм образності, під якою розуміють властивість художньої мови передавати не лише логічну інформацію, а й таку, що підлягає чуттєвому сприйняттю за допомогою словесних образів [10, с. 39].

Порівняння П.О.Куліша відіграють провідну роль у створенні системи художніх образів і тим самим дають можливість передати читачам те особливе бачення світу, яке притаманне авторові чи його персонажам.

Література

1. Куліш П. О. Твори : в 2 т. / П. О. Куліш. – К. : Наук. думка, 1994. Т. 1. – 1994. – С. 174–234.
2. Арнольд И. В. Стилистика современного английского языка (стилистика декодирования) : [учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по специальности № 2103 "Иностранные языки"] / И. В. Арнольд. – [3-е изд.]. – М. : Просвещение, 1990. – 300 с.
3. Белехова Л. І. Образний простір американської поезії: лінгвокогнітивний аспект : автореф. дис. доктора філол. наук : спец. 10.02.04 / Белехова Л. І. ; Київський національний лінгвістичний університет. – Київ, 2002. – 34 с.
4. Демьянков В. З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода / В. З. Демьянков // Вопросы языкознания. – 1994. – № 4. – С. 17–33.
5. Должикова Т. І. Мовна особистість Пантелеймона Куліша і українська мова / Т. І. Должикова // Культура слова. – К., 2001. Вип. 57–58. – 2001. – С. 60–64.
6. Должикова Т. І. Роль П.Куліша в розширенні функціонально-стильових обріїв української мови / Т. І. Должикова // Наук. вісник Чернівецького ун-ту: Слов'янська філологія. – Чернівці : Рута, 2001. Вип. 119. – 2001. – С. 123–129.
7. Караулов Ю. Н. Русская языковая личность и задачи её изучения / Ю. Н. Караулов // Язык и личность. – Москва : Наука, 1989. – С. 3–8.
8. Лефтерова О. М. Типи імплікативності і способи її реалізації в тексті / О. М. Лефтерова // Мовні і концептуальні картини світу : зб. наукових праць. – Київ : Проім-М, 2002. – № 6. – С. 5–10.
9. Мацько Л. І. Стилїстика української мови : [підручник] / Л. І. Мацько та ін. ; за ред. Л. І. Мацько. – К. : Вища шк., 2003. – 462 с.

10. Мороховский А. Н. Стилистика английского языка / А. Н. Мороховский, О. П. Воробьева, Н. И. Лихошерст. – К. : Вища школа, 1991. – 272 с.

11. Мостова Н. А. Лінгвостилістичні засоби створення художнього образу в драматургічному тексті першої половини ХХ століття (на матеріалі п'єс Марселя Паньоля "Marius", "Fanny", "Cisar") : дис. канд. філол. наук : спец. 10.02.05 – романські мови / Мостова Н. А. – Київ, 2002. – 196 с.

12. Потебня О. О. Естетика і поетика слова / О. О. Потебня. – К., 1985. – С. 255.

УДК 81'28

О.П.Кумеда

Форми іменників II відміни в мові першодруків П.Куліша

У статті розглянуто форми іменників II відміни в мові П.Куліша; з'ясовано особливості вживання флексій -е та -и в іменниках II відміни середнього роду однини, а також у називному відмінкові множини іменників, які в однині мають суфікс -ин-.

Ключові слова: відміна, відмінок, діалект, іменник, рід, текст, флексія.

В статье рассмотрены формы имён существительных II склонения в языке произведений П.Кулиша; выяснены особенности использования флексий -е и -и в существительных II склонения среднего рода единственного числа, а также в именительном падеже множественного числа существительных, которые в единственном числе имеют суффикс -ин-.

Ключевые слова: склонение, падеж, диалект, имя существительное, род, текст, флексия.

The forms of nouns of second declension in the Kulish's language are looked at the article; the peculiarities of using flexions -e and -u at the nouns of II declension of singular middle gender and also at the nominative case of the plural which has suffix -in-.

Key words: declination, a case, a dialect, a noun, a sort, the text, an inflection.

П.Куліш увійшов в історію української літературної мови як її "правдивий свідомий творець" [14, с. 148], "неперевершений досі ніким знавець її законів, її духа, її складні, знавець тих шляхів, якими вона має йти у своєму розвитку" [16, с. 404]; "реформатором української літературної мови" [17, с. 99, 100], "найлучшим стилістом малорусским", філологом навіть у своїй поезії [14, с. 152–153]. Творчість П.Куліша вже була об'єктом літературознавчого та мовознавчого вивчення. Так, у 20-х роках ХХ ст. робилися спроби проникнення в доробок "одного з

найбільших трударів на ниві українства" (В.Петров, П.Чубський, Олександр та Михайло Грушевські, С.Єфремов, М.Зеров) [19, с. 2]. В останні роки – після тривалої перерви – у кулішознавстві є відчутні зрушення, однак з відомих праць тільки студії І.Г.Матвіяса [11; 12] проливають світло на діалектну основу мови автора "Чорної ради", "Орисі", "До-світок" та багатьох творів, які, за висновком В.І.Сімовича, читати "треба для їх мови" [16, с. 404].

П.Куліш народився в 1819 р. на хуторі поблизу містечка Вороніж колишнього Глухівського пов. на Чернігівщині (тепер Шосткинський р-н Сумської обл.). Його дитинство та юність проходили в ареалі східнополіського діалекту. Важливо простежити, як у творах письменника відбито чи не відбито типові для його мовного довілля риси. Це завдання можемо розв'язати, спираючись на рукописи або прижиттєві першодруки; записи діалектного мовлення 2 пол. ХІХ ст. (П.Куліша [9], Б.Грінченка [6]), ХХ ст. (П.Д.Гладкого [4], О.Б.Курило [10], Т.В.Назарової [5]) та власні записи¹ у с.Макове, с.Клишки, с.Чапліївка Шосткинського р-ну, с.Слоут Глухівського р-ну та в х.Мотронівка Борзнянського р-ну; свідчення сучасних діалектологічних джерел [1]. Об'єктом нашого прочитання є першодруки: роман "Чорна рада" (1857), історичний "Хмельнищина" (1861) та автобіографічний "Жизнь Куліша" (1868) нариси, оповідання "Орися" (1882), а також одне неприжиттєве видання 1909 р. – поема "Маруся Богуславка". У зв'язку зі східнополіським діалектом у мові творів П.Куліша виявлено, зокрема, такі риси іменникових форм, як: флексія **-е** в іменниках ІІ відміни сер. роду однини та в наз. відм. множини іменників, які в однині мають суфікс **-ин**.

У низці поліських говорів поширені форми наз. відм. множини з флексією **-е** від іменників чоловічого роду із сингулятивним суфіксом **-ин**: *сел'áne, цигáne, громад'áne, мещáne, л'уде, сус'іде* та ін. [2, с. 103]. Як відзначає В.О.Винник, форми множини іменників ІІ відміни типу *міщане, дворяне, бояре, люде*, у свій час відомі і в частині південно-східних говорів, простежуються у творчості І.Котляревського, Є.Гребінки, П.Гулака-Артемовського, Г.Квітки-Основ'яненка, П.Куліша [3, с. 155]. За свідченням П.Д.Тимошенка, зак. **-е** в іменниках чоловічого роду із суфіксами **-ин-**, **-ар-**, що є спадщиною колишніх відмін з основами на приголосний та, частково, і, й тепер інколи трапляється в давніших зразках усної народної творчості та письменства, а також у білоруській та російській мовах [18, с. 152]. Як дослідив науковець, написання *люде* в "Кобзарі" 1860 р., напевно, завдячує послідовній коректі П.Куліша [18, с. 155].

¹ Записи зберігаються у фонофонді Відділу діалектології Інституту української мови НАН України.

За нашими спостереженнями, П.Куліш у всіх першодруках, за кількома винятками, стабільно відбиває флексію **-е** в іменниках чол. роду із суфіксами **-ин-**, **-ар-**. Зокрема, у текстах П.Куліша зафіксовано 238 словоформ з **-е**, до числа яких віднесено також і ті, де цю флексію, імовірно, вжито за аналогією, оскільки в однині вони не мають суфікси **-ин-**, **-ар-**: *болгаре* (М.Б.86), *баяре* (12)¹, *бушане* (Хм.109), *вірмене* (М.Б.86), *громадяне* (Ж.К.324), *дворяне* (4) (Хм.19, 80, 107; Ж.К.19), *доминикане* (4) (Хм.58), *жиди-орандаре* (Хм.40), *жовніре*, *жолніре* (15), *козаре* (2) (Хм.7, 8), *каштеляне* (Хм.73), *кияне* (Ч.р.72), *корсунщане* (Хм.56), *люде* (84), *миряне* (4) (Ч.р.11, 82, 269; Хм.120), *міщане* (26), *молдаване* (М.Б.86), *мусулмане* (М.Б.36), *паволочане* (Ч.р.188), *підзамчане* (М.Б.161), *погане* (М.Б.36), *прочане* (5) (Ч.р.58, 63, 82, 426), *селяне* (10), *славяне* (М.Б.180), *сусіде* (2) (Ч.р.241, 356), *татаре* (29), *християне* (2) (Ч.р.270; Хм.17), *цигане* (Ч.р.156). Альтернативні словоформи виявлено в текстах 1861 та 1909 рр., причому одиничне *татари* у "Хмельнищині" вжито автором у виносці: *бернардини* (Хм.58), *татари* (4) (Хм.128; М.Б.61, 180, 190).

"Словарь..." Б.Д.Грінченка як тотожні пропонує *татари* і *тата-рове* [7, т. IV, с. 249]; без варіантів – *люде*, *сусіди* [7, т. II, с. 388; т. IV, с. 231]. У фольклорних записах П.Куліша 50-х років XIX ст. (історичні думи від кобзаря Андрія Шута, с.Олександрівка Сосницького пов. Чернігівської губ.) відбито *Полоняне* (3) [9, с. 61, 62]. В етнографічних матеріалах Б.Д.Грінченка, зібраних на цій території дещо пізніше, у 90-х роках XIX ст., зафіксовано *люде* (5) [6, с. 134, 137, 234, 247, 296]. На 20-ті роки XX ст. припадають спостереження П.Д.Гладкого над говіркою с.Блиставиця Гостомельського р-ну Київської обл. та О.Б.Курило над говіркою с. Хоробичі Городнянського р-ну Чернігівської обл. Зокрема, у записах П.Гладкого виявлено 'л'уд[е], але ци'ган[и] [4, с. 126, 135]; в О.Б.Курило² – l'ú□[i], але ba□á[é] [10, с. 76]. За даними карти АУМ №217–218 [1], у говірках Шосткинського р-ну, зокрема в с.Макове та с.Собич (пункти 160³, 161), найближчих до місця народження П.Куліша

¹ Цифра в дужках указує на кількість зафіксованих словоформ.

² За транскрипцією О.Б.Курило, **б**: "задній середнього положення вузький лабіялізований, здебільшого неоднотайної вимови"; **а**: "переднього чи передньо-середнього ряду низького положення звук ... середній між **а** та **е**"; **ь**: "неоднотайної артикуляції звук. Початок його це високий переднього ряду...кінець цього звука це ослаблений переднього ряду ... звуковий елемент"; **□'**, **□**': "напружено платалізовані зубні шелестові"; **g, s, z, c, x, š, ž, č, U, V, V'**: відповідають укр. звукам **г, с, з, ц, х, ш, ж, ч, U, V, V'**; **□**, **□**: "нескладові голосові".

³ Номер відповідає цифровому позначенню населеного пункту на картах АУМ (т. 1).

(Макове – за 6 км від Воронежа), у наз. відм. множини іменники II відміни мають зак. **-u**: се'л'ан[и], громад'ан[и], ци'ган[и], м'ш'чан[и], л'уд[и], су'с'ід[и]; у с.Клишки та с.Смяч Новгород-Сіверського р-ну – зак. **-е**: се'л'ан[е], громад'ан[е], ци'ган[е], м'ш'чан[е], л'уд[е], су'с'ід[е]; су'с'ід[і], са'с'ед[и], са'с'ед[і] (с.Смяч). За нашими спостереженнями, у с.Макове на тлі форм на **-u** поширені форми на **-a** та **-е**: л'уд[а] (4), л'уд[и], л'уд[е] (3).

Імовірно, за часів П.Куліша в східнополіських говірках у формах наз. відм. множини іменників II відміни звичайною була флексія **-е**. До того ж мовні орієнтири автора могла підсилювати книжна традиція, яку культивував свідомо як письменник та редактор.

У поліських говорах у наз.-знах. відм. іменників II відміни сер. роду однини відповідно до східнослов'янського закінчення **-ьје** (**-jō-** основ) широко виступає закінчення **-е**: *жит'':е, к'лоч'':е*; в ор. відм. одн. в іменниках типу *знання, життя* звичайно виступає флексія **-ем**. Унаслідок прогресивної асиміляції приголосні [т], [д], [н], [с], [з], [л], [ш], [ж], [ч] перед **-ьје** після занепаду **ь** подвоїлися, хоча в поліських діалектах можливі форми і без подовженого приголосного: *жит'':е, к'лоч'':е* [2, с. 98; 8, с. 77].

Як дослідив П.Д.Тимошенко, імовірно, написання *життє, зіллє* (замість *жит[ь]тя, зил[ь]ля*, уживаних Т.Шевченком), як і *люде*, у "Кобзарі" 1860 р., зумовлені редакторським втручанням П.Куліша [18, с. 155]. За нашими спостереженнями, у першодруках різних років письменник непослідовно відбиває флексією **-е** в іменниках II відм. сер. роду одн. у наз.-знах. та ор. відм., але регулярно – подовження приголосних. У найбільш ранньому та найпізнішому виданнях 1857 та 1909 рр. майже безвинятково зафіксовано закінчення **-е**, переважає воно і в тексті 1868 р. – 10 (**-а**) : 29 (**-е**), однак тільки нову флексію (**-а**) вжито в текстах 1861 та 1882 рр. До речі, за свідченням Є.К.Нахліка, в авторизованому виданні "Орисі" 1861 р. П.Куліш виправив *весілле, залицяньє, проханньє* на *весілля, залицяння, прохання* [13, с. 625]. Очевидно, ці корективи було враховано в пізнішому тексті "Орисі" 1882 р. Як відзначає Ю.С.Романчук, упорядник львівського видання 1909 р., у різних текстах П.Куліша, а іноді і в тому самому, виявлено численні правописні відмінності, які подекуди редагував, серед них і такі, як: *весільє, весіллє* і *весілля, весілля* [15, с. 670]. У першодруковій 1857 р. закономірність порушують 2 словоформи – *волосся* (Ч.р.67, 300); у тексті 1909 р. це іменник із прикладкою – *поломя-паланья* (М.Б.45). Загалом за всіма досліджуваними першодруками П.Куліша нараховано 286 іменників з **-е** та 80 з **-а**, а серед них 19 пар альтернативних словоформ, наприклад: *безголове, безголове* – *безголівья* (2:1); *безладде* – *бездадья* (2:5); *благословеньє, благословеньєм* –

благословення (2:1); волосьсьєм – волосся (1:2); весіллє – весілля (7:2); виданньєм – видавання (1:1); життьє, життє – життя (13:2); Запорожжє – Запорожжя (17:5); поломьє, поломє, поломєм – поломя, поломьям (9:3); проханньєм – прохання (1:1); спасеньнє – спасіння (4:1) тощо.

Як автор теорії староруської мови П.Куліш нерідко звертався до старослов'янських форм, що надавали змістові (у відповідному контексті) піднесено-урочистого забарвлення. Так, паралельно з *благословеньнє*, *благословеньнєм*, *благословення*, *диханьнє*, *диханьнєм*, *спасеньнє*, *спасіння*, *Успеньнє* в текстах 1857 та 1909 рр. зафіксовано архаїзми із суф. *-enije* – *благословєніє* (2) (Ч.р.45, 48); *диханієм* (М.Б.57); *искушенує* (2) (Ч.р.104, 124); *спасєнієм* (Ч.р.130); *Успеніє* (4) (М.Б.133, 137, 141, 152), а також *Успенія* (2) (М.Б.131, 152), *Успенію* (2) (М.Б.142, 151): "А далі... се вже такъ завжди буває, що скоро чоловікъ зробить добре діло, то сатана... и підсуне *искушенує*..." (Ч.р.124); "*Дивно во очию*, а такъ воно єсть, що вінъ тільки живе души *спасєніємъ*" (Ч.р.130); "Огонь єї *диханієм* поета У темряві омани роздувала..." (М.Б.57); "А Плетенецький Єлисей потужно *Успенія* съвятого "хлібъ духовний" Хранив і боронив" (М.Б.57). Словник Б.Д.Грінченка в іменниках II відміни сер. роду однини фіксує тільки флексію *-а*: *безголовьа*, *безлюдья*, *милосердя* [7, т. I, с. 38, 41; т. II, с. 424] тощо.

У записах Б.Д.Грінченка та П.Д.Гладкого в іменниках II відміни сер. роду відбито зак. *-є*: *вознесєніє* [6, с. 244]; *безголовьє*, *здвигєньнє* [6, с. 244, 293]; *вєс'іл'л[є]*, *жит'т[є]*, *з'іл'л[є]*, *з'іл'л[є]м*, *з'іл'л[є]чко*, *к'лоч'ч[є]*, *к'лоч'ч[є]м*, *кор'ін'н[є]*, *л'ис'ц[є]*, *мужич'ч[є]*, *п'одвир'ї[є]*, *п'олом'ї[є]* [4, с. 103, 116, 120, 127]; в О.Б.Курило – паралельно *-є* та *-а*: *smľ□t[ä]*, *kalós[ä]* і *zbl□ž[є]*, *kíóč[є]*, *kíóč[є]m* [10, с. 77]. Як свідчить карта АУМ №205 [1], у говірках Шосткинського р-ну, зокрема в с.Макове та с.Собич, в іменниках сер. роду на *-ью-* у наз. відм. однини паралельно поширені зак. *-а* та *-є*: *п'ір'ой[а]*, *ш'час'т[а]*, *вє'с'іл'л[а]*, *ка'м'ін'[а]*, *с'м'їт'[а]* і *п'ї(х,є)р'ї[є]*, *ш'час'т[є]*, *вє'с'ї(х,є)л'л[є]*, *ка'м'ї(х,є)н'[є]*, *с'м'ї(х,є)т'[є]*; у с. Клишки – зак. *-а*; у с.Смяч Новгород-Сіверського р-ну – зак. *-є*. У записах Т.В.Назарової здебільшого відбито *-є*: *в'є'с'єл'л[є]* (2), *ж'лукт[є]* (3), *ш'мат'[а]* (с.Вовна, Шостк. р-н) [5, с. 191–192]; *с'н'єдан'[є]* (с.Береза, Глух. р-н) [5, с. 195]. У наших спостереженнях на тлі словоформ на *-а* зафіксовано одиничну на *-є*: *д'іву'ван'[а]*, *п'лат'[а]* (с.Слоут); *полум'ї[є]* (х.Мотронівка).

Поза сумнівами, П.Куліш у відбитті зак. *-є* в ім. сер. роду зазнав впливу питомого діалектного оточення, однак послідовний ужиток *-а* в пізніших текстах 1861 та 1882 рр. може свідчити про спробу письменника дистанціюватися від однієї з рис свого доквілля. Звертає увагу і той факт, що в неприжиттєвому галицькому виданні 1909 р., як і в

ранньому 1857 р., за винятком 4-х іменників, зафіксовано зак. **-е**, яке переважає й у львівському першодрукові 1868 р. Імовірно, у текстах 1868 та 1909 рр. зак. **-е**, відоме в частині південно-західних говорів, було підтримано місцевими редакторами.

Література

1. Атлас української мови : в 3 т. – К. : Наукова думка, 1984.
Т. 1 : Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі. – 1984. – 498 с.
2. Бевзенко С. П. Українська діалектологія : [навч. посібник] / С. П. Бевзенко. – К. : Вища школа, 1980. – 248 с.
3. Винник В. О. Південно-східна основа граматичної системи української літературної мови / В. О. Винник // Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами / М. А. Жовтобрюх. – К. : Наук. думка, 1977. – С. 128–144.
4. Гладкий П. Д. Говірка села Блиставиці Гостомельського району на Київщині / П. Д. Гладкий // Український діалектологічний збірник. – К., 1928.
Кн. 1. – 1928. – С. 93–141.
5. Говори української мови : збірник текстів / [укладачі : С. Ф. Довгопол, А. М. Залеський, Н. П. Прилипка]. – К. : Наукова думка, 1977. – 590 с.
6. Гринченко Б. Д. Этнографические материалы, собранные въ Черниговской и соседних съ ней губернияхъ. – Черниговъ, 1895.
Вып. 1. – 1895. – С. 80–296.
7. Гринченко Б. Д. Словарь української мови : у 4 т. / Б. Д. Гринченко. – К. : Видавництво Академії наук УРСР, 1958.
8. Жилко Ф. Т. Говори української мови : [підручник] / Ф. Т. Жилко. – К. : Рад. школа, 1958. – 172 с.
9. Кулиш П. А. Записки о Южной Руси : в 2 т. / П. А. Кулиш. – К., 1994.
Т. 1. – 1994. – С. 43–63.
10. Курило О. Б. Фонетичні та деякі морфологічні особливості села Хоробричів / О. Б. Курило // Збірник історико-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук (Праці етнографічної комісії). – К., 1924. – № 21. – 111 с.
11. Матвіяс І. Г. Діалектна основа вокалізму в українській літературній мові / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 2004. – № 4. – С. 15–24.
12. Матвіяс І. Г. Діалектна основа мови в творах Пантелеймона Куліша / І. Г. Матвіяс // Українська мова. – 2008. – № 1. – С. 95–99.
13. Куліш П. О. Твори : в 2 т. – К.: Наук. думка, 1994.
Т. 1 : Прозові твори. Поетичні твори. Переспіви та переклади. – 1994. – С. 584–737.
14. Огієнко І. І. (Митрополит Іларіон). Куліш як ідеолог і творець української літературної мови / І. І. Огієнко // Історія української літературної мови. – К. : Либідь, 1995. – С. 148–153.
15. Романчук Ю. Посліслово / Твори Пантелеймона Куліша : у 6 т. – Львів : Просвіта, 1909.

Т. 6. – 1909. – С. 669–670.

16. Сімович В. І. Куліш. З нагоди сорокаліття смерті / В. І. Сімович // Сімович В. І. Праці : у 2 т. – Чернівці : Книги-XXI, 2005.

Т. 2 : Літературознавство. Культура. – Чернівці : Книги-XXI, 2005. – С. 402–404.

17. Сімович В. Кулішева мова й "кулішівка" / В. Сімович // Українське мовознавство: Розвідки й статті 2 / [упор. Ю. Шевельов]. – Ottawa, – С. 99–103.

18. Тимошенко П. Д. Морфологічні риси мови творів Шевченка (Іменник) // Збірник праць XV наукової шевченківської конференції. – К. : Наук. думка, 1968. – С. 133–162.

19. Яцюк В. Пантелеймон Куліш: Здобутки та проблеми осягнення / В. Яцюк // Українська мова та література. – 1999. – № 29 (141). – С. 2.

Література

1. Жизнь Куліша // Правда. – 1868. – № 2. – С. 19–21 ; № 3. – С. 32–34; № 4. – С. 45–46 ; № 24. – С. 283–286 ; № 25. – С. 296–300 ; № 26. – С. 311–312 ; № 27. – С. 322–324 ; № 28. – С. 335–336.

2. Куліш П. Маруся Богуславка / Твори Пантелеймона Куліша : у 6 т. / П. Куліш. – Львів : Просвіта, 1909.

Т. 2. – 1909. – С. 5–192.

3. Куліш П. Орыся / П. Куліш. – К., 1882.

4. Куліш П. Хмельницина / П. Куліш. – СПб., 1861.

5. Куліш П. Чорна рада / П. Куліш. – СПб., 1857.

Умовні скорочення

Ж.К. – "Жизнь Куліша"

ЗОЮР – "Записки о Южной Руси"

М.Б. – "Маруся Богуславка"

Хм. – "Хмельницина"

Ч.р. – "Чорна рада"

УДК 81'367.52:821.161.2

Г.М.Вакулєнко, Н.І.Клипа

Прикметникова синоніміка в художньому мовленні П.Куліша

У статті розглядається використання прикметникових синонімів у художньому мовленні П.Куліша. Досліджуються синонімічні ряди з домінантами "давній", "гарний", "щирий", "злий", "святий"; лексичними та контекстуальними синонімами, які допомагають якнайточніше передати усі варіанти авторської думки.

Ключові слова: ідіостиль, синонім, контекст, домінанта, синонімічний ряд.

В статье рассматривается использование синонимов – имен прилагательных в художественной речи П.Кулиша. Исследуются синонимические ряды с доминантами "древний", "красивый", "искренний", "злой", "святой"; лексические и контекстуальные синонимы, которые помогают наиболее точно передать все варианты авторской мысли.

Ключевые слова: идиостиль, синоним, контекст, доминанта, синонимический ряд.

The usage of adjective synonyms in P.Kulish's artistic speech is considered in this article. It contains a research of synonymic rows with such dominants as "ancient", "nice", "franc", "wicked", "saint"; lexical and contextual synonyms, which help to show all variants of author's thought the most exactly.

Key words: idiostyle, synonym, context, dominant, synonymic row.

Проблеми синонімії, незважаючи на значний доробок у галузі синхронної та діахронної лексикології, на сучасному етапі вивчення мови справедливо вважаються "вічними": у будь-якій живій мові постійно виникають нові синонімічні відношення.

Синонімія як розділ лексичної і, ширше, семантичної семантики хоч і має багаті традиції, а синонімічним проблемам присвячено чимало праць, але семантична природа синонімів лишається предметом дискусій.

Питання теорії та практики лексичної синонімії широко висвітлені в працях Л.А.Булаховського, В.С.Ващенко, Л.А.Лисиченко, О.І.Нечитайло, В.М.Русанівського, О.О.Тараненка та ін. [3; 4].

Надзвичайно цікавим є вивчення синонімів у мові художньої літератури. Синоніми серед інших мовних засобів у художньому творі посідають особливе місце. І не лише тому, що вони дають для письменника можливість вибору, оскільки кожний синонім має свою смислову і стилістичну своєрідність, тонкі специфічні смислові відтінки, а й тому, що саме синоніми урізноманітнюють і збагачують словесно-художнє зображення, поліпшують стиль викладу, сприяють змалюванню яскравих картин та створенню колоритних образів. "Синоніміка – це сфера безконечних можливостей мовної творчості..." – зауважує О.І.Єфімов. Робота над добром синонімів розкриває творчі здібності письменника, даючи йому можливість внести свій вклад у збагачення лексичного складу мови [6].

Проблеми дієслівної та іменникової синонімії досліджували багато мовознавців, але значно менше праць, присвячених прикметниковій синоніміці, тому вивчення цієї проблеми є актуальним.

Мета нашої роботи полягає у з'ясуванні особливостей використання прикметникових синонімів у творах Пантелеймона Куліша.

Синоніми (від гр. *synonymia* – однойменний) – слова, що означають назву одного й того ж поняття, спільні за основним лексичним значенням, але відрізняються значеннєвими відтінками або емоційно-експресивним забарвленням (чи тим і тим водночас), або сферою стилістичного використання чи можливостями поєднання з іншими словами. Слова-синоніми, як правило, належать до однієї частини мови і допускають взаємну заміну. Синоніми об'єднуються в синонімічні ряди, або гнізда. У синонімічному ряді виділяється стрижневе слово, або домінанта. Це слово найбільш чітко визначає основний зміст, властивий синонімічному ряду, воно є носієм головних прикмет, спільних усім носіям синонімічного ряду, і здебільшого належить до нейтральної лексики, а в синонімічному словнику його використовують як реєстрове слово.

Синоніми контекстуальні – слова, які зближуються своїм значенням і вступають у синонімічні зв'язки лише в межах певного контексту. Поза контекстом слова *повний* і *мертвий*, *глибокий* і *німий* не усвідомлюються як слова-синоніми, але вони синонімізуються, коли вживаються як означення до іменника *тиша*. В умовах контексту прикметники *сумний*, *тихий*, *мертвий* уживаються як синоніми: "І вся древніх богів світозарна громада покидає сумний, тихий, мертвий сей дом" ("Корінховська молода княгиня", т. 1, с. 313)¹.

Дослідимо синонімічний ряд на позначення тривалості в часі. Прикметник *давній* означає "такий, який існує багато часу, давно виник, з'явився, довго триває". Лексичними прямими синонімами до нього будуть ад'єктиви *древній*, *старий*. Контекстуальним синонімом до слова *давній* у художньому мовленні П.Куліша виступають прикметники *козацький*, *козачий*. Вони вказують не лише на давність, але і на славність, сміливість, порівнюючи з відповідною історичною реалією:

"Давнього була роду, козацького Маруся Ковбанівна, – то ніхто не вбереться краще її між люде" ("Гордовита пара", т. 2, с. 182). Або: "Прислухайтеся по хатах і по всіх оселях, а найбільш шукайте в давніх, у козачих селах" ("Іродова морока", т. 2, с. 308).

Прикметник *дідизний*, хоч і не є прямим синонімом до даного, але логічно з ним пов'язаний. *Дідизний* означає належність до діда, пращура, а отже, трактується як досить старий, такий, що почав своє існування давно: "А той Грива був старий, дідизний чоловік" ("Орися", т. 2, с. 160).

¹ Ілюстрації наводяться за виданням: Куліш П. О. Твори : в 2 т. / П. О. Куліш. – К. : Дніпро, 1989. Надалі вказується назва твору і сторінка.

Іншим синонімом до слова *давній* є прикметник *предковічний*, який *відрізняється смисловим відтінком значення – той, що існує з найдавніших часів*: "Дақ подаваймо ж перед Богом руки серед сих *древніх предковічних* стін, що ми на подвиги готові й муки, що в нас єдина думка й дух один!" ("Петро Сагайдачний", т. 2, с. 544).

Прикметник *предковічний* є прямим синонімом до слова *давній*, проте П.Куліш використовує ще й власний словотвірний синонім *святопам'ятний*, підкреслюючи цим самим святість, чистоту пам'яті про церкви та їх належність до духовної спадщини: "Дақ от яку тут волю ви взяли, що душите вдовицю й сиротину, а *древні святопам'ятні* церкви пообертали в гидотну руїну" ("Петро Сагайдачний", т. 2, с. 507).

Отже, виявилось, що синонімами до слова *давній* є прикметники *старий, дідизний, древній, святопам'ятний, предковічний, козацький*.

У наступному синонімічному ряді стрижневим словом є прикметник *гарний* в одному з його значень – "який має привабливу зовнішність, привабливі риси обличчя". Прямим синонімом є слово *хороший*: "*Гарна* ти, дівчино, *гарна*, мов преславний город Терса, мов Єрусалим, *хороша*, та страшна, мов горде військо" ("Хуторянка", т. 2, с. 260) або "Хоть би ж він не такий *хороший* та *вродливий* здався..." ("Дівоче серце", т. 2, с. 191).

Прикметник *милий* зі значенням "симпатичний" є лексичним синонімом до лексики *гарний*. Прикметник *білорум'яний* є власним словотвором автора із вузьким значенням однієї із характеристик вроди: "Милий мій *білорум'яний*, він між тисячами знаний" ("Хуторянка", т. 2, с. 258). Також вузьку характеристику із суб'єктивним значенням має прикметник *смуглявий*: "Я *смуглява* та *вродлива*, доле моя нещаслива!" ("Хуторянка", т. 2, с. 249).

Ад'єктив *принадний* із значенням "такий, що викликає замилювання" теж виступає синонімом до слова *гарний*: "І проявилась баба-чарівниця, вночі стара та сива, як зима, а вдень *принадна, гарна* молодиця, – вродливої й у Києві нема" ("Петро Сагайдачний", т. 2, с. 530).

Контекстуальними синонімами до прикметника *гарний* є слова *гордий, пишний, свіжий*. Прикметники *гордий* та *пишний* фольклорного походження і мають відтінок вищої, ідеальної, філігранної краси: "А ти, траво, хвилюйся! А ти, око, любуйся! Золота моя коса, *горда, пишная* краса" ("Степова сіножать", т. 1, с. 339). "Травою вітер не колише, і в *пишний, свіжий* красоті земля, як мати, легко дише, голубить кволе серце сироті" ("Ніч у степу", т. 1, с. 336). У цьому випадку прикметник *свіжий* характеризує молоду, буяючу красу.

Таким чином, ми маємо синонімічний ряд *гарний, вродливий, хороший, смуглявий, свіжий, милий, білорум'яний, пишний, гордий, принадний*.

Прикметник *щирий* є домінантою в наступному синонімічному ряді, який містить як лексичні, так і контекстуальні синоніми. Прикметник *добрий* із значенням "який виражає доброту, щирість" є одним із елементів цього ряду і належить до лексичних синонімів: "Се були *добрі* діти своїх отців і матірок, *добрі* брати своїх братів та сестер, *добрі щирі* друзі своїх друзів, незлобливі терпеливі ворогів своїх і вельми прихильні приятелі темного народу" ("Історичне оповідання", т. 1, с. 360).

Ад'єктиви *чистий*, *високий*, *ясний*, *простий* є контекстуальними синонімами до даного, оскільки поза контекстом вони мають зовсім різні значення. Але в даному випадку прикметник *чистий* розглядається як "чистий помислами, нелукавий". Слово *високий* вжито у переносному значенні – "високий думками" тобто, спрямований на здійснення благородної мети і не здатний тому на зраду: "У дзвона дзвоню я, до церкви скликаю, до церкви вселенської правди... У щирих душ, *чистих*, *високих* шукаю проти гайдамацтва поради" ("Заспів", т. 1, с. 20) або "Не знаєш, синку, до кого лицятись ти хочеш із *великим*, *щирим* серцем" ("Байда, князь Вишневецький", т. 2, с. 339). Прикметник *простий* із значенням "відвертий, щирий, позбавлений двоєдушності" продовжує даний синонімічний ряд: "Не панська в мене – *проста*, *щира* правда" ("Байда, князь Вишневецький", т. 2, с. 370). Слово *ясний* у художній мові Куліша має значення "сповнений відвертості" і ним подібний до прикметника *щирий*, стаючи його контекстуальним синонімом: "Хіба в небесному царстві було б мені так добре, як було коло сього теплого, *чистого*, *ясного*, коло сього *високого* і *простого* серця" ("Історичне оповідання", т. 1, с. 361).

Прикметник *чесний* близький до слова *щирий* одним із відтінків значення. Словник подає одне із його значень як "такий, що виражає правдивість, прямоту характеру, відвертість". Прикметник *благородний*, використаний автором як синонім до слова *щирий*, характеризує людину як таку, що відзначається високими моральними якостями, *чесний*, порядний, тому він є прямим синонімом до прикметника *чесний* і опосередковано контекстуальним синонімом до ад'єктива *щирий*: "І як усе *чесне*, усе *благородне* і *високе* умом в Росії іде слідом за Пушкіним, так усе, що єсть істинно людського на Україні, іде за стягом Шевченка" ("Історичне оповідання", т. 1, с. 379).

Синонім *праведний* має релігійний відтінок: "Ім же вірада, вища награда, – *чисті*, да *щирі*, да *праведні* сльози" ("Квітки з сльозами", т. 1, с. 244).

Отже, проаналізований синонімічний ряд із домінантою *щирий* вміщує такі прикметники: *добрий*, *чистий*, *високий*, *ясний*, *простий*, *чесний*, *благородний*, *праведний*.

Одним із найширших синонімічних рядів можна вважати ряд із стрижневим словом *злий*. П.Куліш репрезентує у своїй творчості багатство синоніміки з даним значенням та пропонує безліч його відтінків. Пов'язане це насамперед з намаганням автора викрити якомога більше втілень зла для боротьби з ним.

Синонім *лихий* є загальномовним, додаючи лише відтінок підсилення зла, страждання: "Усе те *зле* й *лихе*, що заподіяла нам колись нещаслива ляхва, а тепер останніми часами необачна Москва, сталось через політичну темряву, – через те, що політика не питала дороги в науки, а наука не опиралась на єдину філософію, достойну свого імені, – на філософію природовідання" ("Зазивний лист до української інтелігенції", т. 1, с. 411).

Прикметник *злочестивий* – це архаїзм церковнослов'янського походження, який вказує на зло у релігійному значенні. А прикметник *пакосний* доповнює попереднє значення, вказуючи на сутність дій цього зла: "Оце ж, душе, такі твої святії, котрих ти чествуєш і любиш, а чорти пекельні, – о світе *злочестивий!* О світе *пакосний!* їх повен ти" ("На сповіді", т. 1, с. 387).

Продовжуємо аналіз синонімів у цьому напрямку. Наступним синонімом з релігійним змістом маємо слово *нечистий*, який є розмовним варіантом іменника чорт, диявол (нечиста сила), що втілює собою зло: "О Хамова кров, кров *нечиста*, *лиха!*" ("Балада про князя-старця", т. 1, с. 273).

Безбожний – прикметник із суб'єктивним забарвленням. До прямого значення слова додається оцінно-емоційний відтінок із негативним смислом. Це відчуття підсилюється синонімами *хижий*, *дикий*, які набувають аналогічного значення: "Співай нам, дідусю, про славне лицарство, що водить, бувало, хоробрі полки на *хиже*, на *дику*, *безбожне* поганство..." (Там само, с. 271).

Слово *мерзенний* має початково негативне забарвлення. Проте в контексті у П.Куліша воно набуває й додаткового відтінку – підлий, негідний своїми вчинками: "Чи се миша, чи жидівське кошеня *мерзенне?*" ("Продова морока", т. 2, с. 328).

Більш нейтральним, хоча й подібним за своїм значенням до попереднього є прикметник *зрадливий*. У даному контексті воно трактується, як такий, що здатний на зло, підступний: "Ви ж, ехиди *зрадливі*, пагуба вам, *злочестиві!*" ("До радості", т. 1, с. 277).

Прикметники *ниций*, *підлий*, *лукавий* є контекстуальними синонімами. Їхнє значення має негативне забарвлення, проте ці прикметники не означають конкретне зло, тобто можуть трактуватись як віддалені синоніми через розмитість їх значень: "Тепер конає *ниций*, *підлий* пес,

душа лукава, здобиччю несита, шукає в грецькій сліпоті небес і сповідається в митрополита..." ("Петро Сагайдачний", т. 2, с. 607).

Синонім *окаянний* має значення "гріховний, нечестивий". А гріх за своєю суттю є злом. Прикметник *клятий* є аналогічним, оскільки за релігійними віруваннями, людину, яка вчинила зло і не покаялась, проклинали: "Ти геть, невіро *клятий, окаянний!*" (Там само, с. 536).

Ще одну сторону зла характеризують прикметники *таємничий, темний, дикий*. Вони мають невеликі розбіжності в значеннях. *Таємничий* – такий, що містить таємницю, невідоме, нерозгадане. *Темний* – такий, який спричиняє лихо, приносить зло. *Дикий* – можна трактувати як нестримний, керований інстинктами чи жадливий. Проте всі ці значення прочитуються лише в контексті: "Я первий між Замойськими вчинив учинок *таємничий, темний, дикий...*" (Там само, с. 523).

Таким чином, синонімічний ряд містить стрижневе слово *злий* та такі елементи ряду: *лихий, злочестивий, нечистий, безбожний, дикий, хижий, мерзенний, зрадливий, нищий, підлий, лукавий, окаянний, клятий, таємничий, темний, дикий*.

Отже, проаналізувавши синонімічний ряд з домінантою *злий*, ми прийшли до висновку, що їх можна класифікувати не лише як контекстуальні і лексичні, а й за семантичними відтінками можна поділити на прикметники з релігійним стилістичним забарвленням та світським. Можливо, для автора теж існував такий поділ, що й зумовило використання синонімів даного значення.

Релігійна тема не вичерпується у творчості П.Куліша одним синонімічним рядом. Вона представлена досить широким синонімічним рядом із стрижневим словом *святий*. Цей ряд вміщує більшість слів – лексичних синонімів церковнослов'янського походження: *благий – добрий, добросердний, всеблагий, праведний – безгрішний, побожний – благовірний*: "Коли папи хоть в тім не помилились, що всі *святі та праведні* душі на небесах рядочками осілись і простягли до нас носи і уші..." ("Гімн єдиному цареві", т. 1, с. 390); або "Доволі з вас, що і дочка, і мати знайшли в *побожних, праведних* черниць притулок..." ("Петро Сагайдачний", т. 2, с. 553); або "Не бич в руках його про наготу, єлей на рани совісті, мій пане; хились під владу його *благу, святу*, і тихий рай про тебе знов настане" (Там само, с. 527).

Прикметник *небесний* не є прямим синонімом до даного, проте в контексті він отримує значення релігійності – такий, що має відношення до неба – місця перебування Бога: "Мов олень на істочники жадає, до тебе лине, розуму царице. Любові й чистоти *свята, небесна* жрице!" ("Одвідини", т. 1, с. 233).

Святий означає "такий, що заходитьсь понад мирським", тому цей прикметник вступає у синонімічні відношення зі словом *вищий*: "Див-

люсь оддалеки... Так від земного земля бере своє, бере байдужно. Вона не знає *вищого, святого*, і нівечить лілію благодужно" ("Лілія", т. 1, с. 245).

Прикметники *лагідний, богобоязливий* теж близькі за значенням до ад'єктива *святий*: "Мовляла ці слова і в городі Хадизи душа *лагідна, богобоязлива*" ("Магомет і Хадида", т. 2, с. 370).

Отже, ми вибудували синонімічний ряд з домінантою *святий* та синонімами *благий, всеблагий, праведний, побожний, небесний, вищий, лагідний, богобоязливий*.

Настрійний колорит творів П.Куліша передає також синонімічний ряд із домінантою *сумний*. Для підсилення сприйняття такого настрою автор використовує низку контекстуальних синонімів. Прикметник *гіркий* у контексті сприймається як "такий, що сповнений горя, біди": "Я проклинаю ту *сумну, гірку* годину" ("Земляцтво", т. 1, с. 213). Інші додаткові відтінки вносять абсолютні синоніми *тяжкий* та *важкий*. Вони вказують на непосильність, тягар, пригніченість"; "Узявся попелом і цар олживий, що видумали ви ляхам на стид, а москалям на віковичну помсту за довгий ряд *гірких, тяжких* обид..." ("Петро Сагайдачний", т. 2, с. 496). *Великотрудна* – абсолютний синонім до прикметника *важка* і в контексті теж є елементом створення песимістичного настрою: "Моя ти втіхо, кобзо тихострунна! Одна ти в мене із усіх зісталась, як життя *важка, гірка, великотрудна*, до вічного спочивища добралась" ("До кобзи та до музи", т. 1, с. 234); "*Гірка, гірка* серцю зрада дома на Україні, а ще *гірша*, а ще *тяжча* на чужій чужині" ("До Землячки", т. 1, с. 167).

Як видно із наведених вище прикладів, використання прикметникових синонімів у великому обсязі і значній різноманітності характерне для художнього мовлення П.Куліша. Лексична синоніміка допомагає якнайточніше передати усі варіанти авторської думки.

Так само і контекстуальна синоніміка, яка є належністю індивідуального мовлення, вживаючись для передачі широкого й різноманітного кола асоціацій, відіграє надзвичайно важливу роль в ідіостилі П.Куліша, беручи активну участь у створенні художнього образу. Проте від загальнономовних контекстуальних синонімів відрізняються ще й тим, що їх місце майже завжди обмежується рамками одного-двох художніх творів. Здатність називати реалію не прямо, а в потрібних випадках завуальовано, алегорично, надає контекстуальній синоніміці широких прав у поезії, зокрема в громадянській ліриці. Така алегорична контекстуальна синоніміка криє в собі необхідність приховати справжню думку з метою реабілітації автора твору і має бути зрозумілою лише для однодумців.

Література

1. Алефіренко Л. Б. Лексико-словотвірна синоніміка прикметників / Л. Б. Алефіренко // Мовознавство. – 1980. – № 5. – С. 13–18.
2. Буткова Г. В. Структура синонімічного ряду і його семантичний простір / Г. В. Буткова // Стилистика української мови : зб. наук. праць. – К., 1990. – С. 46–53.
3. Ващенко В. С. Словник синонімів української мови і деякі питання теорії синонімії / В. С. Ващенко // Мовознавство. – 1968. – № 3. – С. 9–15.
4. Ващенко В. С. Проект словника синонімів української мови / В. С. Ващенко. – Дніпропетровськ, 1969.
5. Деркач П. М. Короткий словник синонімів української мови / П. М. Деркач. – К., 1960.
6. Ефимов А. И. Стилистика художественной речи / А. И. Ефимов. – М., 1957.
7. Караванський С. Практичний словник синонімів української мови / С. Караванський. – К., 1993.
8. Словник синонімів української мови : в 2 т. – К., 1999–2000.
9. Словник української мови : в 11 т. – К., 1970–1980.

УДК 811.161.2'373.611

Т.М.Сидоренко, В.І.Хомич

Семантична взаємодія префіксально-суфіксальної конструкції роз-...-ся з дієслівними основами на позначення мовленнєвих актів (на матеріалі творів П.Куліша)

У статті описано семантичну граматику сполучуваності конфікса роз-...-ся та дієслівних основ на позначення мовних дій, створено й проаналізовано модель лексико-семантичного поля дієслів мовлення з формантом роз-...-ся.

Ключові слова: префіксально-суфіксальна сполучуваність лексико-семантичне поле, словотвірна модель, архісема, мовно-поведінкові звуки.

В статье описана семантическая парадигма сочетаемости конфикса рас-...-ся и глаголов речи, создана и проанализирована модель лексико-семантического поля глаголов вещания с формантом рас-...-ся.

Ключевые слова: приставочно-суффиксальная сочетаемость, лексико-семантическое поле, словообразовательная модель, архисема, языково-поведенческие звуки.

The semantic paradigm of compatibility of construction roz-...-sya and verbs of speech is described in the article. The model of the lexico-semantic

field of verbs of speech with prefix roz- and suffix -sya is created and analysed.

Key words: detachable-suffix compatibility, lexico-semantic field, word-formation model, sounds of language and conduct.

Прозова, драматична спадщина та літературно-критичні виступи П.Куліша – це документи минулого століття в художньому чи публіцистичному обрамленні. Зі сторінок творів постають численні історичні особи, письменники та літературні критики. До їхньої діяльності прикута увага П.Куліша, філософа, історика, громадського й політичного діяча, який уболівав за мовні питання. Він писав: "Радіючи серцем рідній словесності нашій, огласив я друком не одно вже своє і чуже компонування" [4, с. 512].

Образи героїв автор розкриває через діалоги та монологи головних осіб, тому його тексти містять значну кількість дієслівних лексем на позначення мовленнєвих актів, зокрема з темпоральним конфіксом *роз-...-ся*, що слугують благодатним матеріалом для дослідження лексико-семантичних варіантів префіксально-суфіксальної аглютинації та особливостей її семантичної взаємодії з основами-мотиваторами.

Питання класифікації дієслівних значень здавна привертало увагу представників різних лінгвістичних шкіл. У російському мовознавстві аналізу цієї проблеми присвячено праці О.Востокова, Л.Щерби, О.Пешковського. У вітчизняній науці семантичну класифікацію дієслів здійснив В.Русанівський, який виділив 41 функціонально-семантичну групу предикативних одиниць [7, с. 157]. Досліджували це питання й зарубіжні лінгвісти – З.Лендлер, В.Хьотл, Д.Грубор. Сучасні розвідки (М.Кронгауза, О.Падучевої, В.Ільїна, С.Соколової, Н.Мединської) описують дифузність контекстних префіксальних, префіксально-суфіксальних відтінків, механізм утворення нових словотвірних моделей, тобто функціонування префікса в мові та мовленні.

"Вичерпна характеристика, – зазначає В.Ільїн, – найрізноманітніших відтінків, створюваних префіксами в значенні дієслова, навряд чи можлива, зважаючи на безмежні можливості в комбінуванні різних префіксів з численними коренями слів з відмінними значеннями, у супроводі суфіксів і без суфіксів, зважаючи на досить часту залежність від контексту, на вживання префіксів як словотворчого форманта і слова в цілому не тільки в прямому, а й у переносному значенні" [2, с. 18]. Однак аналіз за семантичними групами є плідним, оскільки дає змогу, з одного боку, простежити еволюцію префіксально-суфіксального значення залежно від семантики основи-мотиватора, а з іншого – порівняти семантичні відтінки близьких за значенням префіксів.

В українській мові різноманітні й продуктивні прийоми творення нових лексем на -ся від неперехідних/перехідних дієслів шляхом одночасної – префіксальної та суфіксальної аглютинації: *розвоюватися, доходить, начитатися, облитися, заслухатися, вдуматися* тощо.

Мета статті – створити семантичну граматику сполучуваності конфікса *роз- ... -ся* та дієслівних основ на позначення мовних дій. Такий опис дозволить укласти реєстр значень форманта *роз-...-ся*, пояснити виникнення нових дієслів у рамках однієї словотвірної моделі.

Для вивчення системних відношень у лексиці в наш час широко застосовується метод конструювання лексико-семантичних полів (далі – ЛСП), який дає можливість представити словниковий склад мови у вигляді цілісно організованих груп і підтвердити думку про те, що "словник мови не хаотична сукупність, а певним чином упорядкована множина одиниць" [5, с. 149]. Дієслова мовлення становлять значне ЛСП в українській мові – понад 300 твірних основ.

Інтегральним для дієслів на позначення мовленнєвих актів є спосіб концептуалізації ними тексту та наявність комунікантів для його відтворення. Усім одиницям лексико-семантичного поля дієслів мовленнєвої дії властива категорійно-лексична сема "говорити" і ядерна сема "говоріння як соціальний феномен", що передбачає, у свою чергу, певний набір диференційних сем.

Інваріантна ознака всього ЛСП представлена однією архісемою – дієсловом "говорити". Це слово-ідентифікатор найбільш нейтральне, оскільки може приєднуватися до різних за своїми семантичними характеристиками класів дієслів (*наговорити* на кого-небудь, *обговорити* кого-небудь, *відговорити*, *розговоритися*, *розговорити*, *уговорити*, *виговорити* комусь за щось, *підговорити*, *наговоритися* тощо).

Кожна безпрефіксна (твірна) дієслівна одиниця може мати первинне і вторинні значення. Багатозначне префіксальне дієслово – це лексична єдність, у межах якої перебувають у складних семантичних відношеннях окремі лексико-семантичні варіанти [8, с. 61]. Зоною найбільшої сполучуваності є перше значення.

Префікс *роз-* і афікс *-ся* поєднуються з перехідними та неперехідними дієсловами мовленнєвих дій автономно (пор.: *розпитувати* або *питатися*) і можуть виступати одним словотвірним формантом (*розпитатися*). У змішаному префіксально-суфіксальному словотворі дієслів беруть участь основи іменників, прикметників та службових слів.

Префіксальний формант *роз-* обов'язково вносить інтенсивний відтінок до загального значення основи-мотиватора. Загальна функція *-ся* – нейтралізація перехідності дієслова або підсилення його неперехідності [1, с. 501]. Ці значення префікс *роз-* і суфікс *-ся* реалізують у новому слові. Лексичне значення *роз-...-ся* обов'язково виражає граничну межу вияву дії з семантичним відтінком кратної інтенсивності,

досягнення найвищого ступеня її реалізації, при цьому акцентується увага на виконавці (інтенсивність захоплення суб'єкта дією). Дієслова цього типу співвідносяться як із перехідними, так і з неперехідними основами-мотиваторами без префікса *роз-* і частки *-ся*. Показово, що аспектуальна характеристика міри вияву ознаки з'ясовується лише в консітуації (розрізняється значення дієслів-омонімів), напр.: "Прийшов, *розписався* в документі в пана Івана" [4, с. 204] (у значеннєвому плані дієслово виражає смислову ознаку результативного завершення дії без будь-яких указівок на інтенсивність у процесі її перебігу) і "мій знайомий поет *розписався*: щомісяця читаю його вірші в місцевій пресі" (актуалізується підсилювально-інтенсивне значення дії).

Модель лексико-семантичного поля дієслів мовлення з формантом *роз-...-ся*

Ядро лексико-семантичного поля дієслів мовлення становлять лексеми на позначення звуків, які створюються мовним апаратом людини: *балакати – розбалакатися, горланити – розгорланитися; кричати – розкричатися, говорити – розговоритися*; або ж модифіковані – спотворені в результаті артикуляційних дефектів: *сюсюкати – розсюсюкатися, картавити – розкартавитися, гуґнявити – розгуґнявитися*; чи змінені з певних причин – суб'єкт не дуже впевнений у тому, що повідомляє, або хоче, щоб його не впізнали тощо: *бурчати – розбурчатися, мямлити – розмямлитися, бубніти – розбубнітися, бурмотіти – розбурмотітися*. Конфікс *роз-...-ся* вказує, що суб'єкт дійшов найвищої міри розвитку в повідомленні інформації, детальному поясненні яких-небудь фактів. У таких випадках афікс *-ся* вносить відтінок зосередженості дії у сфері суб'єкта.

Семантичні відтінки структуруються:

а) за гучністю:

- дієслова, що виражають звуки, які лежать у діапазоні низького порогу чутливості слухового апарату людини (5–10 дБ): *шептати – розшептатися, артикулювати – розартикулюватися, мямлити – розмямлитися, буркотіти – розбуркотітися*, напр.: "Розмямлився, як дівка перед весіллям" [4, с. 78].

- нейтральні за звуковим оформленням (у межах 15–40 дБ) *говорити – розговоритися, балакати – розбалакатися, мовити – розмовитися, баляндрасити – розбаляндраситися, белькотати – розбелькотатися, патякати – розпатякатися; базікати – розбазікатися, гомоніти – розгомонітися, диктувати – роздиктуватися*: "І розговоривсь із нею Петро, як брат із сестрою" [4, с. 18].

- дієслова, які передають звуки вищі за тональністю звичного порогу чутливості слухового аналізатора (як правило, супроводжуються негативними емоціями та агресивними діями мовця (40 дБ і більше)): *кричати – розкричатися, горланити – розгорланитися, верещати –*

розверещатися, голосити – розголоситися, грубіянити – розгрубіянитися, гукати – розгукатися, гвалтувати – розгвалтуватися, зіплати – роззіплатися, лементувати – розлементуватися: "А бідна княгиня, бачучи, як він [Гвинтовка] *розкричався*, аж тремтить уся, що та билина од вітру" [4, с. 86].

б) за способом вимови (рівнем спотворення):

- звукові зміни, пов'язані з фізіологічними дефектами чи травмами носа: *гнушавити – розгнушавитися*;

- недоліками артикуляційного апарату: *сюсюкати – розсюсюкатися, бурмотіти – розбурмотітися, гуґнявити – розгуґнявитися, шепелявити – розшепелявитися, ликати* (не вимовляти звук [р]) – розликатися тощо. "От як *розмямлилась* ледача шляхта! – перехопили тут інші з синьокаптанників" [4, с. 109].

Лексико-семантична група, що межує з ядром, представлена одиницями на позначення мовних чи мовно-поведінкових звуків (термін уведений М.Кронгаузом [3, с. 174]), які характеризують мовний акт як комунікативний культурний феномен. Словотворчий засіб *роз-...-ся* вносить відтінок урочистості, надмірності у вияв дії: *дякувати – роздякуватися, бажати – розбажатися, жартувати – розжартуватися, молити – розмолитися* (увійти в стан апогею), *благати – розблагатися, благословляти – розблагословлятися, брехати – розбрехатися, хвалити – розхвалитися, співати – розспіватися*: "Розжартувався, бенкетуючи з ним [Кирилом Туром] за вечерею" [4, с. 152].

На периферії цього угруповання знаходяться дієслова, які позначають звуки, що можуть супроводжувати мовний процес певного суб'єкта: *кашляти – розкашлятися, ікати – розікатися, визжати – розвизжатися, ахати – розахатися, гикати – розгикатися, гоїкати – розгоїкатися, гейкати – розгейкатися, акати – розакатися, дакати – роздакатися*. Префіксально-суфіксальний афікс *роз-...-ся* вносить відтінок циклічності у виконання дії.

Одиниці, первинне значення яких узагалі не передбачає звукової інтерпретації, становлять периферійну зону. У результаті метафоризації такі лексеми слугують для відтворення звукових сигналів або інформації.

Звуки, які творять представники тваринного світу. Змінюється "мовець", але зберігається тип звучання. Сполучуваність із конфіксом *роз-...-ся* надає дієслівним основам відтінку циклічності, негативного або іронічного ставлення адресата до почутого або й до самого мовця: *мувати – розмуватися, кукувати – розкукуватися, хрюкати – розхрюкатися, бекати – розбекатися, гарикати – розгарикатися, гарчати – розгарчатися, гекати – розгекатися, щebetати – розщebetатися, цвірінкати – розцвірінкатися, квакати – розквака-*

тися, дзижчати – роздзижчатися, дзяволіти – роздзяволітися, фиркати – розфиркатися, цуцукати – розцуцукатися: "Як сховавсь, тоді-то вже *розщобетались* наші дівчата; розписали козака як на папері: які й очі, які й брови, як і говорить, як і всміхається" [4, с. 164].

Звуки неживої природи, які створюються без задіявання мовного апарату, але в результаті метафоричного перенесення набувають комунікативної значущості: *барабанити – розбарабанитися, гриміти – розгримітися, цокотати – розцокотатися, бовкати – розбовкатися, булькати – розбулькатися, гудіти – розгудітися, гуркати – розгуркатися, тризвонити – розтризвонитися, торохтіти – розторохтітися*: "Розгримався ж на Катрю за її слова дуже, аж посинів" [4, с. 193].

На периферії (найвіддаленіша від ядра група) перебувають одиниці з формантом *роз-...-ся*, у яких у процесі історичного розвитку послаблюється або анулюється зв'язок з твірними дієсловами без цього показника. Дієслово з конфіксом *роз-...-ся* набуває нових значень, невластивих твірним основам, – створення звукового ефекту: *дати – роздатися* (про спів, хоча відтінок інтенсивності не виявляється); *ходити – розійтися* (голосно кричати), *сипати – розсипатися*: І як ото рибалка, їздячи човном, кукільван розсипає, так той потайний зрадця Вуяхевич *розсипався* гіркими словами, що міцно западали в козацької душі [4, с. 116]; "Ось обід на столі, а ти *розходився* з не знать якими розмовами" [4, с. 119].

Якщо до низки префіксально-постфіксальних дієслівних лексем, які утворюють певну семантичну групу за рахунок значення основи-мотиватора, додаються префіксальні дієслова з основами, що належать до іншої семантичної групи, то можна твердити про формування нової словотвірної моделі й відповідно нового значення аналізованого форманта.

Варто зауважити, що всі префіксально-суфіксальні ряди з конфіксом *роз-...-ся* відкриті.

Отже, проаналізована модель лексико-семантичного поля дієслів на позначення мовних актів із формантом *роз-...-ся* дає підстави зробити такі висновки: П.Куліш у своїх працях, особливо художніх творах, активно послуговується досліджуваними похідними дієсловами для характеристики образів; префіксально-суфіксальна структура *роз-...-ся* має набір сем, які конкретизують лексичне значення твірної дієслівної основи, сполучаються з вторинним значенням дієслова або стають причиною "семантичного зсуву" в значеннєвому плані дієслівної одиниці.

Література

1. Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов / В. В. Виноградов. – М. : Высшая школа, 1972. – 613 с.

2. Ільїн В. С. Префікси в сучасній українській мові / В. С. Ільїн. – К. : Вид-во АН УРСР, 1953. – 167 с.
3. Кронгауз М. А. Приставки и глаголы в русском языке: семантическая грамматика / М. А. Кронгауз. – М. : Школа "Языки русской культуры", 1998. – 288 с.
4. Куліш П. Твори : в 2 т. / П. Куліш. – К. : Дніпро, 1989. – 586 с.
Т. 1 : Чорна рада: Хроніка 1663 року. Оповідання. Драматичні твори. Статті та рецензії / [упоряд. М. Л. Гончарук]. – 1989. – 586 с.
5. Конєва О. О. Лексико-семантична група дієслів відновлення соціальної та духовної взаємодії / О. О. Конєва // Проблеми граматики і лексикології української мови : збірник наукових праць НПУ імені М. П. Драгоманова. – К. : НПУ, 2004. – С. 149–152.
6. Николаева Н. Г. Лексико-семантична група предикативів мовлення у складі дієслівної лексики української мови / Н. Г. Николаєва // Проблеми граматики і лексикології української мови : збірник наукових праць НПУ імені М. П. Драгоманова. – К. : НПУ, 2002. – С. 159–166.
7. Русанівський В. М. Структура українського дієслова / В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1971. – 315 с.
8. Соколова С. О. Префіксальний словотвір у сучасній українській мові / С. О. Соколова. – К. : Наук. думка, 2003. – 283 с.

УДК 811.161.2'373.611

В.М.Пугач

Граматичні особливості функціонування предикативних форм на -но, -то у творах П.Куліша

*Стаття присвячена граматичним особливостям функціонування предикативних форм на -но, -то як специфічної ознаки творів П.Куліша.
Ключові слова: предикативні форми на -но, -то, об'єктні конструкції, часові відношення.*

*Статья посвящена грамматическим особенностям функционирования предикативных форм на -но, -то как специфической черты в произведениях П.Кулиша.
Ключевые слова: предикативные формы на -но, -то, объектные конструкции, временные отношения.*

*This article is devoted to the grammar specifics of functioning the predicative forms in -no, -to as a specific phenomenon in the stories of P.Kulish.
Key words: predicative forms in -no, -to, objective construction, temporal relations.*

Своєрідним семантико-граматичним явищем української мови є предикативні форми на -но, -то (ПФ) в односкладному реченні. У процесі свого розвитку вони зазнавали значних змін, переосмислення, набуваючи сучасного граматичного статусу.

Проблеми нормативності конструкцій з ПФ в українській мові, закономірності їхнього розвитку розглядали О.Курило, М.Сулима, С.Смеречинський, Є.Тимченко, О.Потебня та інші дослідники. ПФ у контексті слов'янських мов аналізують Ю.Шевельов, О.Мельничук, А.Даниленко, Д.Вечорек та інші вчені.

Ці та інші дослідники, розглядаючи різні аспекти формування конструкцій з ПФ, звертаються до художньої літератури як важливого джерела виявлення шляхів розвитку зазначених структур. Особливу увагу мовознавців завжди привертало питання функціонування об'єктних конструкцій з ПФ, формування їхньої специфіки в українській мові [5, с. 156].

Творчість П.Куліша є важливою ланкою розвитку української літератури, а з погляду мови багатою на типові українські синтаксичні структури, зокрема на односкладні речення з ПФ.

Особливо вагомою є кількість об'єктних конструкцій у творах П.Куліша (113 серед загальної кількості 145). Переважна більшість об'єктів при ПФ виражається формами знахідного відмінка: *Покіль їх з райської не витурено хати* [3, т. I, с. 534]; *Мене за ногу ланцюгом узято* [3, т. II, с. 427]; *коли тобі одчинено настіж двері* [3, т. II, с. 146]; *а серце... надвоє розрізано* [3, II, 134]; *Так і те все там помальовано* [3, т. II, с. 123]. Спостерігаються випадки вживання називного – знахідного відмінка об'єкта на позначення назви істоти: *Розпущено всі слуги* [3, т. I, с. 538]; форми знахідного відмінка в функції давального сучасної мови: *а паскою, що нас з Києва од родичів подано, на морі розговітись* [3, т. II, с. 410], що відповідає староукраїнській конструкції *обослано нас*, відомій у XVIII ст. На місці сучасного прямого об'єкта П.Куліш уживає форму знахідного прийменникового: *і про те ніде не явлено і не записано* [3, т. II, с. 190].

Значною є кількість конструкцій з об'єктами у формі родового відмінка (23 випадки), ужитими закономірно: *скільки-то на твоїх улицах ... пролито крові християнської* [3, т. II, с. 28]; *Меду по сей день понасичувано, горілок понакурювано, пива понаварювано* [3, т. II, с. 428]; *Ой коли б нас не в'язано* [3, т. I, с. 60]. Спостерігаються випадки вживання об'єкта у формі родового відмінка на місці сучасного знахідного: *щоб інде носа не втерто* [3, II, 27]; *з тієї талірки нароблено крейцарів* [3, т. II, с. 233], а також трапляються випадки хитання форм об'єкта: *вже вогню підложено* [3, т. II, с. 30] та *коли огонь уже підложено* [3, т. II, с. 32]. Дослідники конструкцій з ПФ зауважують функціонування в мовленні ПФ

певної семантики: "Народня (мова. – В.П.) знає їх здебільшого з обмеженим асортиментом дієслів певного змісту, пор.: *убито, вкрадено, відведено, взято* та ін." [8, с. 16]. П.Куліш у авторській оповіді вживає ПФ певних семантичних груп. У його творах спостерігаємо граматичні структури старовинного ладу, що виявляється з погляду сучасної української мови в хитанні відмінкових форм (родового – знахідного) на позначення об'єктів.

Погляди мовознавців на функціонування орудного знаряддя в історії української мови та в сучасній українській мові є досить суперечливими: ідеться про його стійкість протягом усього періоду формування мови [6, с. 18]; майже повну відсутність у сучасних слов'янських мовах [11, с. 39–40] або про його значне поширення в слов'янських мовах [7, с. 25]. При формах на -но, -то у творах П.Куліша досить продуктивно (11 випадків) уживаються іменники в орудному відмінку на позначення знаряддя: *сього козака бито недавно киями*: [3, т. II, с. 106]; *... на дикій кобиллиці, що в табуні залигано арканом* [3, т. I, с. 360]; *Одним залізом на поперек його взято і до стіни ланцюгом приковано* [3, т. II, с. 143–144]. На загальному фоні незначної продуктивності конструкцій з орудним знаряддя, що було продовженням традиції староукраїнської мови, творчість П.Куліша вирізняється вищою продуктивністю цих структур.

Дослідники аналізують тенденції вживання допоміжного дієслова **було** при ПФ на різних етапах розвитку української мови, наголошуючи на більш продуктивному вживанні структур зі зв'язкою **було** в староукраїнській мові [10, с. 180; 2, с. 279], підкреслюючи набуття перфектності ПФ та зауважуючи окремі тенденції в сучасній українській мові [4, 10; с. 9, 60; 1, с. 124].

За ознакою темпоральності ПФ у творах П.Куліша переважно мають перфектне значення: *Мов парчами окутано дуброви* [3, т. I, с. 492]; *Увесь світ перелицьовано* [3, т. II, с. 133]; *Що були ми, як жили ми, Як гибли – забуто* [3, т. I, с. 51]. Уживання допоміжного дієслова **було** поодиноке: *якби не було написано...* [3, т. II, с. 144]; *У них, мабуть, давно вже було з Сомком поладжено* [3, т. II, с. 41]. Аористне й імперфектне значення ПФ компенсується граматичними (за рахунок обставин часу) або контекстуальними засобами: *Того ж року ... одтято голову й Сомкові з Васютою* [3, т. II, с. 149]; *уже нам давно до ушей доложено, що ...* [3, т. II, с. 136]; *бо його змалечку на столицю заслано і недавнечко ... випущено* [3, т. II, с. 196]; *Заручено тебе ще малолітком* [3, т. II, с. 335]; *Ще хлопцем Сторчака завезено до Січі* [3, т. I, с. 583]; *На греблі тусклій та предовгій, що сипано ще за татар* [3, т. I, с. 348]; *Бито й нас де за що замолоду* [3, т. II, с. 104]. Опущання допоміжного дієслова **було** автор застосовує як засіб наближення зображуваних подій до читача, що є характерним для його оповідної манери.

Для творів П.Куліша властивим є активне функціонування конструкцій з ПФ, зокрема об'єктних, на загальному фоні занепаду їхнього функціонування у джерелах попереднього періоду; досить продуктивне уживання орудного знаряддя; перфектність допоміжного дієслова **було** у конструкціях з ПФ.

У творах П.Куліша, зокрема в прозі, було поновлено типові граматичні позиції конструкцій з ПФ, що втрачалися з XVIII ст. у джерелах різних стилів, зокрема в художній літературі. Цьому сприяла насамперед специфіка народнорозмовного спрямування ідіостилю наративних жанрів П.Куліша.

Література

1. Даниленко А. Форми на -но, -то в українській мові: спроба типологічної реконструкції / А. Даниленко // 36. Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. – Х. : Око, 1994.
Т. 2. – 1994. – С. 113–126.
2. Історія української мови: Синтаксис. – К. : Наукова думка, 1983. – 503 с.
3. Куліш П. Твори : у 2 т. – К. : Дніпро, 1989.
Т. 1, 2. – 1989.
4. Курило О. Про українські безпідметові конструкції з присудковими дієприслівниками на -но, -то / О. Курило // 36. секції граматики укр. мови. – К., 1930.
Кн. 1. – 1930. – С. 1–39.
5. Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення / О. С. Мельничук. – К. : Наукова думка, 1966. – 324 с.
6. Плющ М. Я. Відмінок у семантико-синтаксичній структурі речення / М. Я. Плющ. – К. : КДПІ, 1978. – 108 с.
7. Слинько І. І. Пардигматика простого речення української мови (односкладне речення) / І. І. Слинько // Мовознавство. – 1980. – № 3. – С. 22–29.
8. Смеречинський С. Нариси з української синтакси у зв'язку з фразеологією та стилістикою / С. Смеречинський. – Харків : Рад школа, 1932. – 283 с.
9. Сулима М. Речення з присудком на -но, -то в мові Лесі Українки (Матеріали та уваги) / М. Сулима // Наук. записки Харківської науково-дослідної катедри мовознавства. – 1929. – № 2. – С. 51–61.
10. Shevelov George Y. The vicissitudes of a Sintactic Construction in Eastern Slavic (Impersonal sentences in -no, -to with the acc sg of object) // Scando-Slavica. – 1969. – Т.15. – P. 171–186.
11. Wiczorek D. Ukrainski pierfiekt na -no, -to na fonie Polskiego pierfiektu / D. Wiczorek // Slavica Wratislaviensia. – LXXXIII. – Acta Universitatis Wratislaviensis. – Nr 1613. – Wrocław : Wyd. UW, 1994. – 115 s.

Паралельне функціонування сполучників і прийменників для вираження тотожних семантико-синтаксичних відношень (на матеріалі поетичних творів П.Куліша)

Автор статті робить спробу порівняльного аналізу можливостей сполучників і прийменників щодо реалізації ними синонімічних семантико-синтаксичних відношень у системі монопредикативна – поліпредикативна конструкція.

Ключові слова: прийменник, сполучник, семантико-синтаксичні відношення, відпредикатні синтаксеми, детермінантні члени речення.

Автор статьи делает попытку сравнительного анализа возможностей предлогов и союзов, рассматривая реализацию ими синонимических семантико-синтаксических отношений в системе монопредикативная – полипредикативная конструкция.

Ключевые слова: предлог, союз, семантико-синтаксические отношения, производные предикатные синтаксеми, детерминантные члены предложения.

The author of the article makes an attempt to give the comparative analysis of the abilities of the conjunctions and prepositions as far as their realizing the semantic-syntactical relations in the system – a monopredicative – polypredicative sentence is concerned.

Key words: the preposition, the conjunction, the semantic-syntactical relations, the determinant parts of a sentence.

У сучасній лінгвістичній науці на перший план виходять складні динамічні процеси, що виступають однією з важливих ознак мови як системи, спостерігається активна семантизація синтаксису, пов'язана з переорієнтацією лінгвістичних досліджень за концептом "від значення до форми". Дослідження основних синтаксичних одиниць – словосполучення й речення – з таких позицій становить одну з важливих проблем сучасного мовознавства. Складність її полягає в тому, що синтаксичний рівень виступає завершальною ланкою мовної структури, він формується внаслідок діалектичної взаємодії, тісного переплетення лексичної й морфологічної семантики з семантикою синтаксичних зв'язків у межах основних синтаксичних одиниць. Це зумовлює різноаспектний підхід до вивчення синтаксичних явищ і, зокрема, актуалізує питання синтаксичної деривації, синтаксичної синонімії, статусу простого ускладненого речення та взаємодії на цьому тлі сполучників і прийменників як виразників тотожних типів семантико-синтаксичних відношень.

Питання лексико-граматичного й семантико-синтаксичного статусу прийменників і сполучників як службових слів, здатних до вираження певних семантичних відношень у системі просте – складне речення, до цього часу залишається не з'ясованим остаточно. Актуальним воно постає і в умовах дослідження семантико-синтаксичних сфер, що виникають унаслідок перетину зон функціонування сполучників і прийменників при предикативних частинах складних речень і при напівпредикативних конструкціях у простих реченнях відповідно.

До проблеми можливих взаємозв'язків у системі просте – складне речення між цими частинами мови зверталися І.Вихованець, К.Городенська, І.Кучеренко, А.Загнітко, О.Бугаков, Ю.Вольська, С.Глазова, Н.Фатхова, І.Щукіна, Н.Куц та інші. Зокрема, дослідження К.Городенської доводять, що підрядні сполучники взаємодіють із прийменниками в межах усіх типів семантико-синтаксичних відношень, тоді як граматична взаємодія сурядних сполучників і прийменників має складніший характер, що відображено в обмеженні типів семантико-синтаксичних відношень: вона можлива тільки в складносурядних реченнях з протиставними відношеннями й темпоральними зі значенням одночасності [4, с. 29–30].

Установлення здатності сполучників і прийменників виражати аналогічні семантико-синтаксичні відношення визначає **актуальність дослідження**.

Мета пропонованої роботи полягає в розгляді можливого паралельного функціонування сполучників і прийменників для вираження тотожних семантико-синтаксичних відношень у системі просте–складне речення на матеріалі поетичної спадщини П.Куліша. Вирішення цієї мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

1. Аналіз основних поглядів мовознавців на частиномовний статус сполучників і прийменників, зокрема в здатності сприяти вираженню семантико-синтаксичних значень.

2. Вияв можливого взаємозаміщення поліпредикативних конструкцій монопредикативними й ролі прийменників у таких трансформах.

3. Установлення через проаналізований поетичний дискурс П.Куліша синонімічних, за здатністю виражати споріднені семантико-синтаксичні відношення, рядів сполучників і прийменників.

Дослідження взаємодії прийменників і сполучників у тексті можливе лише за умови встановлення статусу й відповідно до нього функцій цих частин мови.

У вітчизняному та зарубіжному мовознавстві виділено 4 основних підходи до тлумачення прийменників: **прийменник**, на думку Є.Куриловича, І.Вихованця, К.Городенської, – це **морфема**, яка виконує власне семантичні й службово-конструктивні функції (І.Вихованець); **лексико-**

семантичний підхід, прихильником якого називають І.Кучеренка, котрий вважає, що значення прийменників є таким же матеріалом думки, зафіксованої в реченні, як і значення інших слів, що входять до його складу; **синтаксичний підхід**, запропонований Л.Щербою, відповідно до якого прийменники – це частки, що поєднують два слова або групи слів в одну синтагму (просте синтаксичне ціле) і виражають відношення означувального до означуваного; **функціонально-семантичний підхід** (термін, запропонований А.Загнітком) тлумачить статус прийменника крізь призму вказівок останнім на той чи інший тип відношення і диференціації відповідних конкретних характеристик, які властиві різноманітним підвидам загальних понять [1, с. 34–39]. Більшість сучасних вітчизняних і зарубіжних лінгвістів віддають перевагу останньому підходу, цю ж позицію поділяємо й ми. За М.Леоновою, прийменник є носієм того особливого вияву відношення предмета з іншими фактами, що залежать від семантики прийменника і визначають семантику повідомлення.

Проблема статусу прийменника тісно пов'язана з питанням про його семантичні можливості. Надання цій частині мови статусу слова (службового чи самостійного) означає виділення у нього не тільки граматичного, але й повноправного лексичного значення, оскільки саме слову притаманна єдність лексичного і граматичного значень. Відповідно до цього слід виокремити основні значення прийменників. До основних значень прийменника належать: граматичне і лексичне. Граматичне значення взагалі ("формальне", за О.О.Потебнею) – це таке значення, яке притаманне всім словам морфологічного класу і виражається не словом як таким, а додатковими засобами (змінюю словами, здатністю поєднуватися з іншими словами і т.ін.). О.О.Потебня вважав, що всі слова колись поділялись на два лексико-семантичних типи: слова "якісні", що відображають дійсність у її конкретних ознаках (пойотетичні), і слова "вказівні", що вказують на розташування об'єкта у просторі (дейктичні). Пізніше дейктики виокремились в особливий семантико-синтаксичний клас – службові слова, зокрема, прийменники. Отож граматичне значення прийменника тотожне з дейктичним значенням і полягає у вираженні синтаксичного підрядного зв'язку [1, с. 34–39].

Таке тлумачення цієї частини мови дозволяє об'єктивно оцінювати її можливості щодо участі в реалізації синтаксичної семантики підрядної частини складнопідрядного речення (далі – СПР), модифікованої внаслідок редукції в детермінантний член простого речення.

У характеристиці сполучника як морфологічної категорії та його функціональних особливостей центральне місце посідає проблема значення, що тлумачиться мовознавцями неоднозначно. Однією з ознак сполучника є його неспроможність виконувати номінативну функ-

цію, що дає підстави наполягати на відсутності лексико-семантичної і комунікативної значущості цього розряду слів. Аналіз лінгвістичної літератури, систематизований І.Нагребельною, демонструє такі підходи до визначення функціональної спроможності цієї частини мови:

1. Для сполучників характерним є лише граматичне значення, оскільки вони виражають відношення між предметами і явищами дійсності, але самих предметів і явищ не відображають. Цієї позиції притримуються І.Вихованець, Ю.Скиба, М.Стеблін-Каменський, О.Шахматов.

2. Лексичне значення сполучника, на думку В.Виноградова та Л.Бархударова, збігається з його граматичним і навпаки.

3. Семантичні сполучники мають лексичне значення (*через те що, дарма що, бо та ін.*); асемантичні (синтаксичні) сполучники (*що, щоб, як, коли*) – лексично "спустошені" слова. На цьому наполягали, зокрема, В.Белошапкина, Л.Максимов, О.Пешковський.

4. Сполучники позиціонують як слова, що мають як лексичне, так і граматичне значення (Е.Кротевич, І.Кучеренко, Ю.Леденьов, Р.Рогожникова, О.Смирницький, О.Черкасова). До того ж лексичне значення сполучників пояснюється досить широко: сюди відносяться не лише відображення у вигляді понять у свідомості людини предметів, явищ, дій, але й смислові відношення між самими мовними одиницями, які виражають відношення між предметами і явищами дійсності [9, с. 23–27].

Здійснений аналіз поглядів лінгвістів на семантичні властивості прийменників і сполучників та їх ролі як виразників смислових відношень між мовними компонентами дозволяє виділити такі спільні ознаки цих службових слів:

– Для сполучників і прийменників характерним є наявність граматичного значення.

– Лексичне значення цих класів слів здебільшого збігається з граматичним значенням.

– Сполучники й прийменники сприяють вираженню семантичних відношень між мовними одиницями синтаксичного порядку, під якими розуміємо предикативні частини складних речень (складнопідрядних (далі – СПР) та складносурядних (далі – ССР) та прийменниково-відмінкові конструкції, що мають статус вторинних відпредикатних синтаксем чи детермінантних членів речення. До цих відношень можна зарахувати, зокрема, такі: локативні, темпоральні, каузальні, умови, атрибутивні, порівняльні, способу дії, з'ясувальні тощо.

Для виявлення можливостей паралельного функціонування сполучників і прийменників щодо вираження тотожних семантико-синтаксичних відношень у системі просте–складне речення пропонується поє-

тична спадщина Пантелеймона Куліша, попри те, що найбільшу й найціннішу частину становить художня проза [10, с. 67].

І.Огієнко називав Куліша "мовним Шевченковим учителем". Відомо, що й сам Шевченко цінував критичну думку, глибокі мовні знання Куліша й дослухався до його порад. Інколи Пантелеймон Олександрович самовільно коригував, "підчищував" твори поета, які він же готував до публікації (так ним створено варіанти поем "Невольник" і "Наймичка"). Як високоосвічений філолог Куліш усвідомлював: якою б розвинутою, гарною не була народна мова, її недостатньо для культурного поступу й духовного зростання української нації. Для цього потрібний літературно опрацьований культурний варіант української мови – висока літературна мова, в основі якої він бачив староруську (староукраїнську) книжну мову [5, с. 6].

Прагнення до такого мовного зразка простежується в поемах та драматичних творах митця "Магомет і Хадиза", "Маруся Богуславка", "Байда, князь Вишневецький", "Цар Наливай" та ін. У цих текстах спостерігаємо й паралельне функціонування сполучників і прийменників для вираження тотожно семантичних значень: сполучниками у складних реченнях для відтворення семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами, а в простих семантично неелементарних конструкціях – прийменниками при вторинних синтаксемах, утворених у результаті синтаксичної редукції.

Відносну спорідненість і тяжіння до однакової демонстрації семантико-синтаксичних відношень виявляють сполучники підрядності й усі три основні семантичні типи прийменників: просторові, темпоральні, логічні.

Найчисельніше в обстежених текстах представлено конструкції, що мають значення мети і дозволяють проаналізувати способи реалізації цього відношення засобом прийменників і сполучників. Як відомо, для поєднання предикативних частин СПР з обставинною підрядною частиною мети використовуються сполучники **щоб, для того щоб, з тим щоб** тощо. У поемах П.Куліша таку функцію виконує переважно асемантичний сполучник **щоб**, що пояснюється більш пізнішим упровадженням у дискурс різних стилів аналітичних сполучників: "*Народила мати доню – Мов намалювала; Надала їй щасте-долю, **Щоб** біди не знала*" [7, с. 38]; "*Хочуть наші займанщини у царя просити, **Щоб** козацтва й жидовини в села не впустити*" [7, с. 46]; "*Святі ченці там ходи покопали, Аж до самісінького Русалима, **Щоб** люде від невір туди втікали, Ховались із добутками своїми*" [7, с. 60]; "*А ви, купці, джавури необачні, Платіть за чату добре яничарам, **Щоб** не згубити вам лічби своїм товарам!*" [7, с. 62]. На відміну від сполучників, прийменники цього семантичного типу більш широко представлені в текстах у

складі відпредикатних синтаксем, що побудовані за моделлю прийменниково-відмінкової конструкції й виконують у реченні обставинну функцію: "Озвася був **проти** великого скандалу Святий філософ, Нестор Цареградський, Та оддано його безбожним **на** поталу" [7, с. 9] – ...озвася, **щоб** не сварилися; оддано, **щоб** знущалися; "Не знаєм, як тебе, яким ім'ям назвати, **На** пам'ять між людьми, **на** шану віковичну!" [7, с. 33] – ... назвати, **щоб** пам'ятали, **щоб** шанували; "Кинув **на** поталу езуїтам рід свій і родину..." [7, с. 3–4] – кинув, **щоб** знущалися; "... А з них зброю, срібні кубки, Сукна златоглави Козакам подай у руки **Для** своєї слави!" [7, с. 42] – ... подай, **щоб** прославляли; "Гала! Гала" – кричать, а я **на** горі Нещасній матері, прибіг і "коськи" Прошусь... " [7, с. 50] – ...прибіг, **щоб** мати горювала; "Таких наш суд без милості карає І віддає новим потурнякам **на** муки" [7, с. 92] – ...віддає, **щоб** мучилися; "Хоть потурчилась ти **ради** лакомства й панства, небого, Та пісень по шинках, молитов по церквах буде много" [7, с. 127] – потурчилась, **щоб** лакомствувати й панувати; "Коли б ти в моєму домі Всі скарби забрала І **на** спомин козакові їх подарувала..." [7, с. 134] – подарувала, **щоб** козак споминав (згадував); "Нехай признає в нас героїв правди І **на** борбу святу благословляє!" [7, с. 266] – благословляє, **щоб** боролися.

Аналіз зібраного матеріалу дозволяє вибудувати такий синонімічний ряд сполучників і прийменників, що виражають значення мети: **щоб, для того...щоб – для, проти, на, ради**. У прийменниково-відмінкових конструкціях, які є вторинними відпредикатними синтаксемами, ці прийменники здебільшого пов'язані з відпредикатними іменниками, що перебувають у формі знахідного, рідше родового відмінків. Зважає на себе й той факт, що подібні синтаксичні конструкції зі значенням мети, оформлені як прийменниково-відмінкові моделі, широко представлені у творчості Т.Шевченка й, зокрема, конструкціями з прийменником **на + відпредикатний іменник у 3.в.**: "Добре, сину, ножі будуть **на** святеє діло" [11, с. 99]; "Отакі батьки на світі, Нащо вони дітям? **На** наруу перед Богом" [11, с. 445]; "Уже вбогі ворушились, **На** труд поспішали" [11, с. 211]; "То повертає Той Ігор військо **на** пригоду Тому буй туру Всеволоду" [1, с. 548].

Використання Т.Шевченком та П.Кулішем у поетичних творах вторинних відпредикатних синтаксем, утворених унаслідок синтаксичної редукції, дозволяє говорити про подібність мовного стилю поетів, а також про широкі можливості таких синтаксичних новотворів щодо реалізації авторського задуму, особливо у випадках, коли поетичний текст диктує свої умови конструювання, за яких нагромадження підрядних частин є неможливим. Оскільки і Т.Шевченко, і П.Куліш у своїй творчості спиралися на народну мову, то можна стверджувати,

що ці конструкції, які є ознакою тяжіння до мовної економії, були характерними для живого мовлення українців ХІХ ст.

Здатність до вираження синонімічних відношень демонструють сполучники причини в поліпредикативних конструкціях і відповідні за семантикою логічні прийменники: "А волошина-приблуду з Богославщини прогнати, **Бо** не вмів старий гаразд ні служби править, ні співати" [7, с. 35] – ... **через** невміння; "Ухопіте, розірвіть, **Бо** воно голосить..." [7, с. 56] – ... розірвіть **через** його голосіння; "Так ім'я твоє велике Між людьми святить, **Що** любов пречиста в серці Без кінця таїться" [7, с. 96] – ... святиться **завдяки** любові в серці. У поемах П.Куліша ряд каузальних сполучників представлений словами **бо, що**. На позначення тієї ж семантики в трансформах зі значенням причини виступають такі прийменники (наводимо приклади в контексті): "Ми бачимо, що ти **через** ту сварку З жерцями в капищі зробивсь мов юридивий" [7, с. 15] – зробивсь, бо посварився; "Мабуть же не з добра, а з страху смерті, Воно через степи й терни летіло" [7, с. 61] – летіло, бо боялося померти; "Може, вмерла, як і мати, **від** журби тяжкої" [7, с. 73] – ... вмерла, бо журилася; "Промовив Кантемир, з гніву поблідши..." [7, с. 87] – поблідши, бо розгнівався; "**Від** твого святого світу Дух його сіяє" [7, с. 96] – ... сіяє, бо ти світишся; "Вже **від** нужди облазили в хирних обірванців гирі, І в кулак, як мовляє той кобзар, з голоднечі трубили" [7, с. 121] – ... облазили, бо нуждалися, трубили, бо голодували; "... **Через** п'янство своє у неволю погибельну впали" [7, с. 124] – ... впали, бо п'янствували, "... **Через** зраду гультайську втеряв корогов золотую" [7, с. 124] – ... втеряв, бо зрадили. Досліджений матеріал ілюструє такий синонімічний ряд, сконструйований зі сполучників та прийменників каузального значення: **бо – з, від, через**. Виявляється й закономірність сполучування прийменників цієї семантики з відповідними відмінковими формами: **від**, з поєднуються з відпредикатними іменниками у родовому відмінку, а прийменник **через** – з іменником у знахідному відмінку.

Широкі можливості для дослідження у сполучниково-прийменниковій системі синтаксичної синонімії виявляють поетичні твори П.Куліша, зокрема й щодо з'ясувальних семантико-синтаксичних відношень. У СПР такі відношення репрезентуються переважно сполучниками та сполучними словами **що, як, рідше – щоб, коли, де, тощо**: "О святії чудотворці! Умоліте Бога, **щоб** ся кров не покропила Нашого порога!" [7, с. 47]; "І по-нашому говорять, Хвалячи Аллаха, **Що** ясир сей їм дарує Лицар-сіромаха" [7, с. 47]; "Не мені, матусю, дякуй, Богові святому, **Що** привів тебе в нещасті До тихого дому" [7, с. 78], "Проспись, п'янице, й розумом мізерним, Урозумій, **кому** ти поклоняєся!" [7, с. 83]; "Споглянь: у нас батьки із матірками, Прибувши з Лехистану, з

України, Розпитують собі між козаками, **Де** їм шукать у полоні дитини" [7, с. 84]. Здатність до вираження цих же відношень виявляють логічні прийменники, представлені в тексті такою групою первинних прийменників: **у, в, про, за, на**. У складі вторинних синтаксем, які в простому семантично неелементарному реченні виконують роль додатка, ці прийменники сполучаються з відпредикатними іменниками, утворюючи такі моделі: Р (і далі – прийменники) + іменник у **З.в.**: "Він **гримів про** воюваннє, **Віав про** коханнє, **Про** щасливе пануваннє і розкошуваннє" [7, с. 76] – ...*гримів, як воював, віав, як кохатиме, як пануватиме...*; "Налітає – турка боре, Здобич здобуває **І про** наше люте горе, **Про** біду не знає" [7, с. 76] – ...*не знає, як бідуємо, горюємо;* "Співай же, Музо, **про** ту лжу велику, **Що** вагонить над Сходом і Заходом" [7, с. 137] – ...*співай про те, як брешуть;* "**На** козацьку біду та нужду страшенну дивились" [7, с. 126] – *дивились, як нуждаються й бідують;* "Мовчазна, бо повна дяки **За** можбу велику" [7, с. 132] – ...*повна дяки за те, що помогли.*

Проте у деяких випадках простежуються синкретичні явища в семантиці прийменників і, відповідно, детермінантних членів речення, що реалізують значення сполучника й підрядної частини. Наприклад, у поданому контексті "... *Іти через сухі степи казала І так слугу свого від смерті рятувала*" [7, с. 14] логічний прийменник **від** має з'ясувальне значення й вторинна відпредикатна синтаксема виконує функцію додатка. При модифікації ж цієї вторинної синтаксеми й розгортанні її до рівня підрядної частини можемо отримати підрядну мети: ... *і так слугу свого рятувала, щоб він не помер*, і підрядну з'ясувальну: ... *і так слугу свого рятувала від того, щоб він не помер*. З'ясувальні відношення, репрезентовані прийменником **за**, при модифікації вторинної відпредикатної синтаксеми в підрядну частину можуть набувати додаткового значення умови: "*Я одну відраду маю, Що меч стискаю, Світ широкий озираю І за лжу караю*" [7, с. 137] – ...*караю за те, що брешуть* (з'ясувальні); ...*караю, якщо (коли) брешуть*.

Відтворенню темпоральних семантико-синтаксичних відношень у СПР сприяють сполучні засоби, представлені в поезиці П.Куліша таким рядом (наводимо приклади в контексті): "*Бо я бачу, не бувати Правді тут між нами, **Покіль** буде панувати Жидова з ляхами*" [7, с. 46]; "*Я забула, як заснула, чим була, живучи...*" [7, с. 53]; "*І **покіль** він в руках у нас сіяє, Не хлинуть із небес потопні води І за людські гріхи не знівечать природи*" [7, с. 89]; "***Коли** ж піднімуться джавури з праху Та завдадуть Османлисам зневагу Мечем і правдою, **тоді** Аллаху Зістанеться оддати їм перевагу*" [7, с. 89]; "***Тим часом, як** Заїра любувалась Священної природи малюванням, Душа, примучена недолею, озвалась Новим страданнєм на нове страданнє*" [7, с. 90].

Темпоральні прийменники, які в складі вторинних обставинних синтаксем реалізують ці ж відношення, можуть, зокрема, указувати на **часову наступність**: "По сій мові замки пудові у дверей забряжчали, І засови у кунах залізні, важкі завищали... " [7, с. 125] – коли це сказала...; "І пани його й усі міщане вельми полюбили, Напідпитку й по тверезу однаково хвалили" [7, с. 35] – ... хвалили, коли тверезіли; **протяжність у часі**: "Благополучен будь у пищі і в напої, Отамане аго, вовік щасливий, І догоди мені в моїй вельможній волі" [7, с. 18] – благополучне будь, **коли** їси й п'єш...; "**В** погулянках славились морськими походами та хвалились, Що за віру б то благочестиву християнську бились" [7, с. 36] – хвалились, коли гуляли; початок або кінець дії: "І з'охотивсь він **під** старість Богу роботати..." [7, с. 77] – зохотивсь, як постарів. Отже, синонімічними сполучникам та сполучним словом, що сприяють реалізації в СПР темпоральних семантико-синтаксичних відношень, при вторинних відпредикатних синтаксемах можуть бути прийменники **в, по, під**.

Проаналізований матеріал дозволяє зробити такі висновки:

1. Репрезентуючи тотожні семантико-синтаксичні відношення в системі монопредикативна – поліпредикативна конструкція, прийменники й сполучники можуть об'єднуватися в умовні синонімічні ряди.

2. Окремі вторинні відпредикатні синтаксеми, побудовані за моделлю Р + відпредикатний іменник, виявляють здатність до синкретизму у вираженні семантико-синтаксичних відношень.

3. Подібно до асемантичних сполучників, ряд прийменників, зокрема за проаналізованим матеріалом, **в, від, за**, теж можуть виражати різні семантико-синтаксичні відношення.

Порушені в поданій студії питання паралельного функціонування сполучників і прийменників як реалізаторів тотожних семантико-синтаксичних відношень розкривають не всі аспекти такої взаємодії. Поза увагою автора залишилися локативні, допустові, атрибутивні та інші семантико-синтаксичні відношення, що можуть бути репрезентовані сполучними засобами в поліпредикативних конструкціях та прийменниками – у монопредикативних. Ці та інші аспекти, у тому числі й взаємодія сполучників сурядності та прийменників, становлять перспективу щодо подальших досліджень паралельного функціонування сполучників і прийменників для вираження подібних семантико-синтаксичних відношень.

Література

1. Бугаков О. В. Функціонування прийменників в українському тексті : дис. на здобуття вченого ст. канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / Бугаков О. В. ; Донецький держ. університет. – ДДУ, 2006. – С. 34–56, 67–98.

2. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : [підручник] / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
3. Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1980. – 288 с.
4. Городенська К. Г. Граматична взаємодія сполучників і прийменників / К. Г. Городенська // Актуальні проблеми синтаксису : матер. всеукр. наук. конф., присв. 85-річчю проф. І. І. Слинька. – Чернівці : ЧДУ, 1997. – С. 29–30.
5. Должикова Т. І. Мовна особистість Пантелеймона Куліша : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / Должикова Т. І. ; НАН України. Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні. – К., 2004. – 21 с. – укр.
6. Загнітко А. П. Теоретична граMATика української мови: Синтаксис / А. П. Загнітко. – Д. : ДонНУ, 2001. – 662 с.
7. Куліш П. О. Твори : в 2 т. / П. О. Куліш. – К. : Наук. думка, 1994. – (Біб-ка укр. літ. Укр. нова літ.).
Т. 2 : Поеми. Драматичні твори / [упоряд. і приміт. В. М. Івашкова ; ред. тому М. Д. Берштейн]. – 768 с. : портр. (в опр.).
8. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій / М. В. Мірченко. – [2-ге вид., переробл.]. – Луцьк : РВВ "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – С. 55–60.
9. Нагребельна І. А. Функціонально-стилістичний аспект при вивченні сполучників та часток у загальноосвітній школі : дист. на здобуття вченого ст. канд. філол. наук / Нагребельна І. А. – Херсонський держ. університет, 2003. – С. 23–27.
10. Українська література : [посібник для старшокласників і абітурієнтів] / за ред. М. К. Наєнка. – [2-ге вид., стер.]. – К. : Либідь, 1996. – 368 с.
11. Шевченко Т. Г. Кобзар / Т. Г. Шевченко ; вступна стаття О. Гончара. – К. : Дніпро, 1980. – 613 с.

УДК 811.161.2

С.В.Зінченко

Ступені порівняння в тексті перекладу П.Куліша книг Мойсея

У статті проводиться аналіз використання П.Кулішем ад'єктивних і адвербіальних ступенів порівняння в мові перекладу Книг Мойсея із Біблії. Робиться спроба співставлення ступенів порівняння в досліджуваному перекладі і їх вживання в окремих діалектах української мови. Розкривається механізм фонетичних змін засобів творення компаративів у діахронічному плані.

Ключові слова: категорія, компаратив, суперлатив, суплетивізм, дериват, вищий ступінь, формант.

В статье проводится анализ использования П.Кулишем адъективных и адвербиальных ступеней сравнения в языке перевода Книг Моисея с Библии. Делается попытка сопоставления ступеней сравнения в исследованном переводе и их использование в отдельных диалектах украинского языка. Раскрывается механизм фонетических изменений средств создания компаративов в диахроническом плане.

Ключевые слова: категория, компаратив, суперлатив, супплетивизм, дериват, сравнительная степень, формант.

The usage of adjective and adverbial degrees of comparison in the translation of the Bible Book of Moses by P.Kulish is analysed in the article. It was made an attempt to correlate the degree comparison and its usage in some ukrainian dialects. The mechanism of the phonetic changes creation of comparatives in diachronic plan is taken under consideration.

Key words: category, superlative, suppletive, superlative degree of comparison, derivate, formant.

За енциклопедичними даними, повний переклад Біблії здійснено більш ніж 250 мовами світу, окремі книги Святого Письма перекладалися ще 740 мовами та діалектами. Важко переоцінити вплив цих перекладів на розвиток літературних мов різних народів. Відомо, що англломовний переклад Біблії Вільяма Тіндала (1535 р.), в основу якого було взято незавершений переклад 1380 року Джона Вінклера, став настільним підручником літературної мови для кількох поколінь англійців. Живий струмінь розвиткові французької мови додав переклад Біблії Жаном Кальвіном. Поступальний розвиток німецької літературної мови пришвидшив переклад Святого Письма, що здійснив Мартін Лютер.

Історія створення перекладів Біблії українською мовою складна, іноді драматична. У ній відбивається тернистий шлях становлення нашої літературної мови. Незважаючи на заборони, накладені на українську мову, у ХІХ столітті були зроблені сім перекладів Біблії, в її окремих частинах, українською мовою: Маркіяном Шашкевичем, Пилипом Морачевським, Антоном Кобилянським, Пантелеймоном Кулішем, Іваном Пулюєм, Іваном Нечуєм-Левицьким, Олександром Бачинським.

У 2009 році виповнилось 190 років від дня народження українського письменника, поета, фольклориста, етнографа, перекладача, критика, редактора і видавця Пантелеймона Олександровича Куліша, який встиг перекласти Новий Завіт та більшу частину книг Старого Завіту українською мовою.

Історія створення цього перекладу Біблії не була простою. Для того, щоб перекладати Святе Письмо, Пантелеймон Куліш вивчив давньогрецьку та давньоєврейську мови. Варто також згадати, що

єдиний примірник уже перекладеного Старого Завіту в листопаді 1885 року згорів при пожежі на хуторі Мотронівка на Чернігівщині, де жив того часу Куліш. Йому, тоді вже літньому чоловікові, довелося відновлювати переклад Біблії спочатку. Завершувати переклад Кулішевої Біблії випало Івану Нечую-Левицькому та Івану Пулюю. Ними були перекладені частина книг Старого Завіту та Псалтир. Згодом переклад Біблії П.Куліша, І.Нечуя-Левицького та І.Пулюя перевидавався 6 разів, а вперше він з'явився друком лише 1903 року, вже після смерті П.Куліша.

Дослідникам мови цього перекладу слід зважати на те, що і Куліш, і Нечуй-Левицький, і тим більше галичанин Пулюя у своїй праці дотримувалися різних правописних норм. Редагувати ж рукопис випало саме Пулюю, який мимоволі привніс до тексту ще більше так званих галицизмів. Окрім того, праця над першим повним перекладом Біблії українською мовою тривала сорок років – з 1861 до 1901 р. Протягом тривалого часу мова, як і будь-який живий організм, змінюється. Тому, коли на початку ХХ століття, у 1903 році, Кулішевий переклад у повному обсязі нарешті побачив світ, то з мовної точки зору його текст був уже, на жаль, застарілим. На думку професора Миколи Тимошика, ці обставини завадили Кулішевому перекладу "стати на початку ХХ століття тим взірцем української літературної мови, якими вважалися перекладені національними мовами Біблійні тексти в англійців, французів, німців чи чехів" [9, с. 294]. Усе ж цінність цього перекладу є безсумнівною, бо текст його містить ті мовні явища, які домінували в період його створення: на рівні літературної мови – це ілюстрація нормотворчого процесу; діалектний рівень – розкриває живомовні елементи, які вкраплювались у літературну мову, в ті її периферійні зони, де ще не відбулося повної кодифікації. Отже, будь-який етап розвитку літературної мови є цінним для дослідника в плані визначення шляхів становлення норм сучасної української літературної мови.

Об'єктом нашого вивчення став текст перекладу Пантелеймона Куліша П'ятикнижжя Мойсея, а саме засоби вираження в ньому семантико-граматичних значень інтенсивності ознаки в прикметниках і прислівниках.

Як відомо, якісна ознака об'єкта може виявлятися з різною інтенсивністю, що реалізується категорією співвідносної інтенсивності ознаки. Мовне вираження цієї категорії ілюструється вживанням ступенів порівняння якісних прикметників та якісно-означальних прислівників.

Прикметникові й прислівникові деривати ступенів порівняння в П'ятикнижжі Мойсея мають невелику питому вагу. У досліджуваному перекладі виявлено сорок сім лексем вищого й найвищого ступеня від незначної кількості твірних основ: близ-, вис-, дал-, довг-, низ-, туж-,

стар-, хитр-, швид-. Сімнадцять разів у перекладі п'яти книг Мойсея П.Куліш вжив суфлетивні лексеми компаратива: більший, більше, гірший, лучче, менший, кращий. Аналіз прикметників і прислівників мови перекладу виявив виключне вживання синтетичних і повну відсутність у тексті аналітичних форм компаративів і суперлативів, що є визначальним для української мови XIX й попередніх століть.

Як відомо, творення вищого ступеня порівняння, залежно від використання різних компаративних формантів, відбувалося за двома типами. Перший тип об'єднує утворення з суф. *-ьш-* < **jъs-* (сучасний *-ш-*); другий – із суф. *-иш-* < **eъs-* (сучасний *-иш-*). У досліджуваних текстах творення компаративна за першим типом суттєво переважає.

Серед утворень вищого й найвищого ступенів порівняння, що трапилися нам у матеріалі перекладу, спостерігаються певні зміни як на фонетичному, так і на морфемному рівнях. Зокрема, компаративна лексема близ-, утворюючись за першим типом, засвідчується двома варіантами: "І приступить Авраам ближче й рече..." (Книга 1, гл. 18, с. 19); "... або хто з найблизшої родини його нехай викупить..." (Книга 3, гл. 25, с. 125.); "...так оддасьте наслідде родичеві його, найближчому в родині його" (Книга 4, гл. 27, с. 160). У другому прикладі відсутня рефлексія зубного приголосного /з/ перед компаративним формантом, що пояснюється впливом старої книжної традиції та, можливо, діалектним впливом. Порівняймо: "и на другомъ близшомъ урядѣ" (Права, 1743, 234); ... а близшого при лицу ... примѣняючи (ДНРМ, XVIII, 25).

Той факт, що утворення близшій активніше вживався в пам'ятках ділової писемності, може свідчити про живомовний характер фонетичної відмінності цього варіанта, в якому спостерігається й вирівнювання основи деривата за вихідною основою. Звернімо увагу на те, що в "Енеїді" І.Котляревського наявна близька до нинішньої літературної форма близче: "До мене близче прыхылысь" (Котл.Ен., 4/XVIII, 16) та сучасна нормативна близьче: "и щобъ вертывсь зъ нею близьче" (Котл.Ен., 1/XVIII, 23); "Идите ш в ы д ч е, Сюды на кулакы лышь близьче" (2/XVIII, 15).

Нормативними лексемами сучасної української літературної мови стали прислівникові й прикметникові компаративи ближче, ближчий, що ілюструють асимілятивно-дисимілятивні процеси на межі морфем. Зокрема, старовинний суф. *-ьш-* дав на українському ґрунті кілька фонетичних варіантів. Залежно від сусідства з різними приголосними кореня, що стало можливим після занепаду редукованого *ь*, він часто зазнавав змін ще в добу XVI–XVIII ст., зокрема внаслідок дисиміляції переходив у *-ч-*. Ця зміна особливо спостерігається в тому випадку, коли корінь прикметника закінчується на *с*, *з*, *г*, які вже в найдавніші часи, стикаючись із *j* суфікса (адже *ш* < *-ьш-* < **jъš-*), переходили відпо-

відно в *ш*, *ж*, а далі на стику морфем сталися різні асимілятивні та дисимілятивні зміни.

За допомогою першого типу творення компаративів утворено й інші ад'єктивні й адвербіальні ступені порівняння, що переважно трапляються в текстах Святого Письма: "Приходень, що серед вас, підніметься *висше* і *висше* над тобою, а ти посади мене *низше* і *низше*" (Книга 5, гл. 28, с. 200); "І пройшов *дальш* ангел Господиень..." (Книга 4, гл.22, с. 155); "І йшли ми *дальше* від братів наших..." (Книга 5, гл. 2, с. 173); "... або місяць, або й *довше*..." (Книга 4, гл. 9, с. 140); "... покликав Езава сина свого *старшого* ..." (Книга 1, гл. 27, с. 28); "І каже Авраам рабові своєму, *найстаршому* в господі в його..." (Книга 1, гл. 24, с. 24); "... од двадцяти років і *старше*..." (Книга 4, гл. 26, с. 158).

Іншою фонетичною особливістю творення дериватів вищого ступеня в українських діалектах є наявність прогресивної дисиміляції компаративного суфікса *-ш-* на *-ч-* після кінцевого кореня *д*, *т*: *молодчий*, *солодчий*, *швидчий* та ін. Так, досліджуючи говірку батюків, І.Верхратський наголошує на тому, що "часто місто *-ший* виступає *-чий*: *красчий*, *богатчий*, *висчий*" [5, с. 38]. За даними АУМ, заміна *-ш-* на *-ч-* після кореневих *д*, *т* у формах вищого ступеня є характерною рисою більшості говірок південно-західних говорів, щоправда, це явище майже не проявляється в середньозакарпатських і гуцульських говірках [1, с. 114; 6, с. 16].

Утворення на зразок *молодчий*, *солодчий* характерні й західнополіським говіркам північних говорів (див. АУМ 2/224). Це явище ілюструється лише одним прикладом із перекладу П.Куліша: "А самі чим *швидче* узброїмось..." (Книга 4, гл. 32, с. 166).

До діалектних особливостей вживання лексем вищого ступеня віднесемо й випадки вживання П.Кулішем компаративів *висше*, *низше*. Ці приклади іще раз засвідчують неунормованість ступенювання в ХІХ ст.

І нині специфічний вигляд мають деякі прислівникові компаративи (і суперлативи) через редукцію кінцевого *е*, яка спостерігається в паралельних варіантах типу *раніше* – *раніш*. Подібний діалектний варіант трапляється і в досліджуваному тексті перекладу Четвертої книги Мойсея: "І пройшов *дальш* ангел Господиень..." (Книга 4, гл. 22, с. 155). Також це явище ілюструє й суплетивний компаратив, що зрідка використовує Куліш: "Но що *більш* мучили їх, то все *більш* множились вони" (Книга 1, гл. 1, с. 55).

Дослідження перекладу засвідчує незначну кількість ступенів порівняння, що утворені за другим типом (з суф. *-іш-* < *-ійш-* < *-иш-* < *-*eįms-*). В основному це прикметникові утворення вищого ступеня порівняння: "Іди від нас; бо *потужніший* зробивсь еси од нас..." (Книга 1, гл. 26, с. 27); "... Люд більший і *росліший* від нас..." (Книга 5, гл. 1,

с. 172); "... вони бо *сильнійші*, як ми" (Книга 4, гл. 13, с. 144); "Змій же був *хитріщий* над усякого польового звіра..." (Книга 1, гл. 3, с. 7). Найвні відхилення від нормативних засобів творення компаративів (*сильнійші*, *хитріщий*) є результатом як діалектного впливу, так і неунормованості питання ступенювання в граматиках ХІХ ст.

У північних говорах сучасної української мови великий масив територій об'єднується спільною рисою вживання вищого ступеня, що твориться за допомогою суфіксальних варіантів *-ейш-*, *-ійш-*: *доугейіші*, *белеіші*, *добрійіші*, *темнійіші* (АУМ, 1/№247). Якщо компаративні форми з суфіксом *-ейш-* трапляються переважно на територіях, що межують з білоруськими та російськими землями (східнополіські та середньополіські говірки), то форми вищого ступеня із суф. *-ійш-* більш розповсюджені. Вони широко вживані також на територіях наддністрянських та західноволинських говірок південно-західних діалектів: *мулудійіші*, *солодійіші*, *старійіші*, *краснійіші* та ін. У поліських діалектах, зокрема в правобережнополіських і волинськополіських, а також у північній частині лівобережнополіських, цей суфікс набув вигляду *-ейш-*: *добреіші*, *милеіші* [1, с. 114].

У художній літературі ХІХ – початку ХХ ст. і в деяких говірках сучасної української мови функціонують деривати вищого ступеня на *-ій*. Найчастіше з цим формантом виступають адвербіалізовані компаративи при описі розмірів предметів, об'єктів, відстаней. Кілька прикладів з уживанням подібного вищого ступеня порівняння знаходимо і в досліджуваних текстах: "І ходив мандрівками своїми все *далій* і *далій*..." (Книга 1, гл. 13, с. 14); "І подався Авраам усе *далій* та *далій*..." (Книга 1, гл. 12, с. 14). Такі компаративні лексеми ілюструють другий тип творення вищого ступеня порівняння.

Спеціально досліджуючи компаративні утворення на *-ее* та його варіанта *-ей* (ѣ > е в російській, ѣ > і в українській мові) в російських діалектах, С.Бромлей, посилаючись на думку, висловлену ще в кінці ХІХ ст. К.Філатовим, відзначає той факт, що у формах вищого ступеня суфікс *-ей* переважно виступає в ненаголошеній позиції. За словами дослідниці, це служить доказом фонетичної природи виникнення суфікса *-ей* шляхом редукції до нуля кінцевого голосного в ненаголошеній позиції: *-ей* < *-ейе* < *-ѣе*. Роблячи висновки, С.Бромлей стверджує, що "аналіз діалектного матеріалу серйозно підкріплює припущення про фонетичне походження суфікса *-ей*, заперечуючи тим самим поширене в науковій літературі трактування форм з суфіксом *-ей*, як таких, що безпосередньо виводяться з відповідних форм Н.в. одн. чол. роду. Це трактування не узгоджується із прикладами пам'яток, які свідчать про те, що незмінна форма вищого ступеня витворилася на базі прислівникової форми (= формі Н.в. однини середн. роду) і форма чоловічого роду в цьому процесі участі не брала" [3, с. 59–60].

В українській мові форма вищого ступеня на *-ей* широко представлена регіонами північних говорів, що межують з територіями Білорусії й Росії (середньополіські і східнополіські говірки).

Зауважимо, що серед словотворчих засобів, властивих українському ступенюванню, відповідне місце займає суплеція. Її питома вага, у порівнянні з афіксацією, незначна. С.Самійленко зауважував, що "в усіх індоєвропейських мовах суплеція належить не до основних, провідних, а до другорядних, додаткових засобів формотворення і словотворення" [7, с. 15]. Спільних для всіх індоєвропейських мов суплетивів небагато. Можливо, саме цим і пояснюється той факт, що суплетиви ще мало привертали до себе ту увагу, на яку вони, безперечно, заслуговують.

Як відомо, суплецією (суплетивізмом) звичайно називають засіб вираження граматичних значень за допомогою різнокореневих слів, тобто співвідносні різнокореневі слова, що передають спільне лексичне значення, але різне граматичне значення, і називають суплетивами. Таке визначення характерне для розуміння цього явища, що спостерігається в різних класах морфологічних одиниць. У сфері прикметникового та прислівникового ступенювання суплетивами є різнокореневі співвідносні утворення, що виступають із відмінним граматичним значенням як усталені словотворчі моделі.

П.Куліш у досліджуваній праці також використовує суплетивне творення адвербіальних і ад'єктивних ступенів порівняння. Від основи із значенням великий знаходимо такі приклади суплетивних компаративів: "... сім народів лічбою *більших*..." (Книга 5, гл. 7, с. 179); "...і зроблю тебе народом *більшим*..." (Книга 4, гл.14, с.145); "І пішов угору чоловік, і все *більший* був та *більший*..." (Книга 1, гл. 26, с. 27); "...у кого душ *більше*, тому побільшите наслідде, а в кого буде менше, тому поменшите наслідде" (Книга 4, гл. 33, с. 168) (У цьому прикладі наявне іще одне діалектне явище – творення дієслівних форм від компаративних основ); "... та се ж нарід Ізраїльський *більший*... над нас" (Книга 1, гл. 1, с. 55); "Люд *більший*... від нас..." (Книга 5, гл. 1, с. 172).

На думку О.Селіщева, твірна основа bol- належала до основ зі спадною інтонацією. Корінь цей, як відзначає вчений, мав значення "сила": давньоінд. balam – "сила", лат. debilis – "неминучий" [8, с. 133]. Приголосний основи вищого ступеня асимілювався з кінцевим приголосним твірної основи: boljes > boles- ; у наз.-знах. відмінку однини середн. роду компаратив, утративши кінцевий *s*, був представлений формою *bole* (старосл. *боле, больше*) [8, с. 133].

На співвідношення значень утворень вищого ступеня від основи *бол-* і прикметника мъногий звернула увагу С.Бромлей. Дослідниця пояснює вживання компаратива з основою *бол-* від позитива з основою

мног- тим, що "прикметник многъ, многий міг характеризувати іменник не тільки з кількісного боку, але й з боку якості. Такий хід розвитку значень прикметника многъ, многий пов'язаний, мабуть, в основному з тими сполученнями, де він виступав як означення іменника із значенням збірності... Закріплення значення, пов'язаного з характеристикою якості предмета, за прикметником многъ, многий, вторгнення останнього в семантику прикметника велии, який має як вищий ступінь суплетивну форму з основою бол-, призвело до того, що ці форми від основи бол- стали виступати як вищий ступінь також і до прикметника многъ, витіснивши утворення від основи мног- (*множае, множаиши*) ... вищий ступінь від основи бол- став виступати не тільки у своїх основних значеннях 1) "більше" plus, 2) "краще", "вище" – *melior, praeslautior*, але також і в тих значеннях, які початково характеризували вищий ступінь від основи мног-, тобто "багаточисленніше", "більше за кількістю", витісняючи їх у всіх значеннях" [2, с. 424–425].

Суплетив від основи прикметника поганий у досліджуваних текстах Біблії трапляється один раз: Люди ж Содомські та були злющі й *griui* перед Господом... (Книга 1, гл. 13, с. 15).

Вищий ступінь порівняння від основи гор- не має відповідної форми нульового ступеня тієї ж основи. С.Самійленко етимологію компаратива пiрший виводить з пiркий (> горькь), що, у свою чергу, етимологічно споріднений з дієсловом горіти (> горѣти) [7, с. 22].

За твердженням С.Бромлей, взаємодія з другим типом творення в межах форм даної основи виявилася доволі рано, але не захопила членні форми. Пор. приклади лексем, утворених за типом із суф. *-*ѣрьѣ-*: всего же того *горѣ* єсть гордость (Кир., XI ст., 90), *горѣ* всѣхъ сдѣяхомы грехы (ЛЛ, 225) та ін. [2, с. 432].

Суплетив від основи гор- (із відповідною модифікацією кореня) закріпився в сучасному українському ступенюванні, тоді як у російській мові він замінюється формами *хуже* – *худший*.

Явище суплетивного ступенювання має замкнутий характер, про що свідчить своєрідний консерватизм уживання суплетивних дериватів вищого й найвищого ступенів протягом історичного розвитку слов'янських мов. Хоча і тут можна навести один із прикладів діахронних змін. Так, дериватів ступенів порівняння від основи крас- у пам'ятках української мови, по суті, не належать до суплетивних утворень, але з розвитком мови, із змінами її лексичного складу в плані пасивного/активного шару, можемо відзначити, що компаратив *кращий* і суперлатив *найкращий* тепер належать до суплетивних дериватів, оскільки ад'єктив красний як синонім до слова гарний повністю вийшов з ужитку.

У текстах Книг Мойсея знаходимо одиничний випадок уживання суплетивного ступенювання прикметника співвідносного з прикмет-

ником гарний: "... я не знаю чого в світі *кращого* й бажати" (Книга 4, гл. 23, с. 156).

Засобом вираження семантико-граматичних значень інтенсивності ознаки прикметника гарний можна також вважати суплетивні компаративи й суперлативи прислівника, виражені діалектною формою лучче. У давнину ця лексема співвідносилася з прикметниками благь або добр: "Ось ми ж навчимо тебе, ще *лучче*, ніж їх" (Книга 1, гл. 19, с. 19); "*Лучче* б нам було повмирати..." (Книга 2, гл. 16, с. 70); "*Лучче* вде й не проклинай їх..." (Книга 4, гл. 23, с. 156); "Все *найлучче* з олії і все *найлучче* з винограду..." (Книга 4, гл. 28, с. 150); "... коли принесете що *найлучче* з того..." (Книга 4, гл. 18, с. 151).

Етимологія основи лу/ч/- залишається незрозумілою, хоча дехто із вчених пов'язує її з дієсловом лучити, зокрема Л.Булаховський [4, с. 181–182]. Гіпотетично можемо зауважити, що *ч* даної основи міг виникнути з *к* під впливом наступного (суфіксального) */j/*. Суплетивна форма вищого ступеня від основи лу/ч/- переважно твориться за першим типом із суф. *-ш-* < *-ьш-* < **jъs-*.

На основі прикладів уживання компаративних утворень з основою лу/ч/- спостерігаємо складні процеси фонетико-морфологічного плану, що виражаються через еволюцію групи приголосних *чш*, яка виникла в кінці основи непрямих відмінків у результаті втрати редукованого *ь*.

До прикметника малий суплетивною у вищому (і найвищому) ступені порівняння є лексема з основою мьн- (пор. младь – *мьнии*, *мьньши*, *мьн~* (ст.-сл.), малий – *менший* (укр.), мал – *меньший* (рос.); *меншы* (блр.); *майи* (срб.); мені (ст.-чеськ.); mensi (чеш.); mjensi (в.-луж.); mensy (н.-луж.); mniej (ст.-польськ.); mniej (польськ.) (ЕСУМ, 3/438). "Етимологічний словник української мови" теж вказує на спорідненості праслов'янського **mьль(-jъ)* < **minjīs*, *mьльs* не лише у слов'янських мовах, а й з готським mins "менше", minniza "менший, менш значний", з латинським minor, -oris, minus "менше", із давньоірландської menb "маленький" [8, 133–134].

У своєму перекладі П'ятикнижжя Мойсея П.Куліш двічі вжив цей суплетив як компонент ступеневої парадигми: "... одягла нею Якова, сина свого *меншого*" (Книга 1, гл. 27, с. 29); "У Лабана ж та було дві дочці: старша на імя Лея, *меньша* ж Ракеля" (Книга 1, гл. 29, с. 31).

Стосовно питання взаємодії типів творення лексем вищого ступеня від основи мьн- (*мн-*) слід зауважити тільки те, що основа мьн- послідовно репрезентує споконвічний тип творення з суф. *-jъs-*; взаємодія з іншим типом творення (з суф. *-ъu*) проявляється тільки в одиничних випадках і стосується здебільшого незмінної форми.

С.Самійленко відносить суплетивну форму *менший* до розряду стійких в історії усіх слов'янських мов [7, с. 22].

Дослідження суплетивів, що фіксуються писемними пам'ятками, свідчить про суттєву складність у визначенні їх етимології, оскільки "суплетивні форми ступенів порівняння прикметників не тотожні цілком не тільки в мовах індоєвропейських, а навіть і в межах мов слов'янських" [7, с. 24]. Це складне лексико-граматичне явище, передумовою якого, мабуть, було вживання лексичних синонімів, що виникали внаслідок зміни етимологічних значень слів, засвоєння слів із споріднених і неспоріднених мов. Суплетивні деривати вищого й найвищого ступенів порівняння вказують на творення компаративних основ переважно за первинним типом (із суф. *-ш-*).

Мала частотність уживання вищого й найвищого ступенів порівняння в досліджуваних текстах компенсується використанням іншої семантико-граматичної категорії – категорії кількісної градації, що виражається через ступені якості.

Отже, спостереження над мовним матеріалом перекладу текстів П'ятикнижжя Мойсея дає підстави зауважити: а) вживання ад'єктивних і адвербіальних ступенів порівняння в основному відображає норми сучасної української літературної мови, що кодифікувалися лише в ХХ ст., хоча й не позбавлене діалектного нашарування та впливу старої книжної мови; б) наявність діалектних рис, відсутність у перекладі аналітичних ступенів порівняння, відносно домінуюче використання суплетивних форм, на нашу думку, обумовлюється бажанням П.Куліша максимально наблизити мову Біблії до живої народної мови.

Література

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вища шк., 1980. – 247 с.
2. Бромлей С. В. К истории образования форм сравнительной степени в русском языке / С. В. Бромлей // Тр. Ин-та языкознания. – М. : Изд-во АН СССР, 1957. Т. VIII. – С. 350–470.
3. Бромлей С. В. Формы сравнительной степени в русских говорах в свете данных диалектологического атласа / С. В. Бромлей // Материалы и исследования по русской диалектологии. – М. : Изд-во АН СССР, 1959. – С. 56–82.
4. Булаховский Л. А. Деэтимологизация в русском языке / Л. А. Булаховский // Тр. Ин-та русского языка АН СССР. – М. : Изд-во АН СССР, 1949. – С. 181–219.
5. Верхратський І. Говір батюків / І. Верхратський. – Львів : ЗНТШ, 1912. Т. 15. – 1912. – 308 с.

6. Горбач О. Діалектологія : збір. статті / О. Горбач. – (Фотопередрук). – Мюнхен, 1993.
Т. V. – 1993. – 660 с.
7. Самійленко С. П. Суплетиви української мови / С. П. Самійленко // Українська мова в школі. – 1961. – № 2. – С. 15–27.
8. Селищев А. М. Старославянський язык / А. М. Селищев. – М. : Учпедгиз, 1952.
Ч. 2. – 1952. – 206 с.
9. Тимошик М. Книги Святого Письма українською мовою: до історії перекладу й видання / М. Тимошик // Український богослов. – К., 2003.

Список умовних скорочень назв джерел

- АУМ** – Атлас української мови. – К. : Наук. думка, 1984–1988.
Т. 1. – 1984; Т. 2. – 1988.
- ДНРМ** – Ділова і народнорозмовна мова XVIII ст. : матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобереж. України / [підгот. до вид. В. А. Передрієнко]. – К. : Наук. думка, 1976. – 416 с.
- Кир.** – Вопросы Кирика, Саввы, Илии с ответами Нифонта, епископа новгородского и др. иерархических лиц, 1130–1156 г., сп. XIII ст. // Памятники древнерусского канонического права. – СПб., 1880.
Ч. 1. – 1880. – С. 21–62. – (РИБ; Т. 6).
- Книга** – Святе Письмо Старого і Нового Завіту мовою русько-українською / [переклад П. О. Куліша, І. С. Левицького і Пулюя]. – London, 1998. – (Фотопередрук).
- Котл. Ен.** – Котляревский И. Виргилиева "Энеида" на малоросийский язык переложенная / М. Котляревський. – Харьков, 1842.
Ч. 1–6. – 1842.
- ЛЛ** – Лаврентьевская летопись. – [2-е изд.]. – Л. : Изд-во АН СССР, 1926–1927. – 580 с. – (Полн. собр. рус. летописей ; Т. 1, вып. 1–2).
- Права** – Права, за якими судиться малоросійський народ // Пам'ятки політико-правової культури України. – К. : Наук. думка, 1997. – 135 с.

УДК 929Куліш+821.161.2

С.В.Вишнівська, Н.Ю.Коновалова, М.П.Шкурко

Чернігівське культурне оточення Пантелеймона Куліша

У статті йдеться про видатних громадських і культурних діячів Чернігівщини середини XIX ст. та їх вплив на формування особистості Пантелеймона Олександровича Куліша.

Ключові слова: культурне оточення, меценат, ренегат, патріот, формування особистості, вплив.

В статтє идет речь о выдающихся общественных и культурных деятелях Черниговщины середины XIX века, а также их влиянии на формирование личности Пантелеймона Александровича Кулиша.

Ключевые слова: культурное окружение, меценат, ренегат, патриот, формирование личности, влияние.

The article describes the prominent public and cultural figures of Chernihivshchyna of the middle of the XIX-th century and their impact for the personality formation of Panteleimon Kulish.

Key words: cultural surrounding, philanthropist, renegade, patriot, personality formation, impact.

Чернігівщина – давній осередок культури, батьківщина цілої плеяди видатних представників культури і наукової еліти нашої держави. Серед тих, хто народився, жив і працював тут, хто прославив рідну землю, – видатний літератор, культурний діяч, історик, фольклорист, етнограф, мовознавець, перекладач Пантелеймон Олександрович Куліш.

Активна діяльність П.Куліша припадає на середину XIX ст., коли Чернігівська губернія стала осередком культурного та освітнього життя Малоросії. У цей період зростає кількість навчальних закладів, підготовку освічених людей здійснюють гімназії в Чернігові, Новгород-Сіверському й Ніжині, проводяться описи історичних і архітектурних пам'яток Чернігівщини, будується театр, видаються газети. Культурно-освітній розвиток відбувається завдяки сприянню меценатів, ентузіастів, просвітників, якими була багата Сіверська земля того часу.

Попри те, що Пантелеймон Олександрович Куліш – особистість, яка йшла одна, самотужки своєю життєвою і творчою дорогою, він мав досить широке коло "любих і високоповажних приятелів і земляків" [1, с. 205], активно співпрацюючи з тими, хто сприяв культурному розвитку Малоросії. Їх єднали спільні громадські, літературні та інші інтереси, бажання розвивати рідну мову. Жили вони або в повіті, або в Полтавській губернії – це тепер південні райони Чернігівської області.

Переважна більшість контактів із оточенням у П.Куліша мала творчий характер. Саме такий напрям стосунків передбачала самореалізація його як письменника, митця. У цьому спектрі взаємин – інші письменники та поміщики-меценати.

Особливою була взаємодія П.Куліша з письменником, який підніс українську літературну мову до рівня найрозвиненіших мов світу, і

свою творчістю, що зросла з народного кореня, демократизував європейську і світову літературу – Тарасом Шевченком.

Літератори познайомилися, коли Тарас Григорович у 1843 році уперше приїхав на Україну. Пізніше обидва письменники стали членами Кирило-Мефодіївського братства, а 1847 року Тарас Шевченко був "співучим, дотепним, веселим" [7, с. 15] боярином на весіллі Пантелеймона Куліша та Олександри Білозерської (літературний псевдонім – Ганна Барвінок). Їх співпраця мала не тільки побутовий та громадсько-політичний, але й літературний характер, адже саме в друкарні П.Куліша в 1860 році побачило світ нове видання "Кобзаря", яке, проте, охоплювало лише незначну частину поезій Т.Шевченка. Простежується і схожість доль цих людей: обоє в особистому житті шукали, але без успіху, омріяний ідеал єдиної коханої жінки. Дружні стосунки письменників, однак, не були глибокими, що зумовлено як ізолюваністю Тараса Шевченка, так і особливостями характеру Пантелеймона Куліша: він завжди й у всьому хотів бути першим.

Пантелеймон Куліш листувався і приятелював із відомими меценатами Чернігівщини. Поряд із тим, що йому необхідні були кошти на видання власних творів, їх єднали спільні громадські інтереси, справа розбудови й розвитку культурно-освітньої галузі. На особливу увагу заслуговують його дружні стосунки з Тарновськими – поміщиками, що у середині XIX ст. мали земельні володіння в Чернігівській, Полтавській і Київській губерніях.

Пантелеймон Олександрович уперше побував у Качанівці, маєтку Тарновських, 1856 року. У цей час Качанівкою володів Василь Васильович Тарновський (старший), який свого часу навчався у Ніжинській гімназії вищих наук князя Безбородька разом із М.Гоголем, із яким товаришував і підтримував дружні стосунки після її закінчення.

У Качанівку приїздили відомі творчі особистості того часу: письменники Василь Петрович Горленко та Марко Вовчок, історики Олександр Матвійович Лазаревський і Микола Іванович Костомаров, художники Ілля Рєпін та Микола Ге. Можливо, не люблячи великого зібрання людей, відчуваючи їх талановитість, сам П.Куліш бував у Качанівці доволі рідко, віддаючи, натомість, перевагу Сокиринцям.

Після смерті Василя Васильовича Тарновського реалізацією творчої особистості Пантелеймона Куліша фінансово опікувався Василь Васильович Тарновський (молодший), якого у колі друзів називали козаком або гетьманом. Його справедливо вважали найяскравішою особистістю серед господарів Качанівки. Із 1862 року В.Тарновський працював кандидатом та мировим посередником у Борзенському повіті, а 1869 року отримав посаду губернського секретаря. Обирався Борзенським (1869–1872) та Ніжинським (1875–1887) повітовим мар-

шалком. Саме В.Тарновському Ніжин має завдячувати за появу пам'ятника М.В.Гоголю.

В.Тарновський фанатично любив колекціонувати старожитності. "Еще в молодые годы я задался мыслью собрать возможно полную коллекцию предметов, характеризующих старинный быт моей родины – Малоросии", – писав він про себе [6, с. 32].

Він, як і батько, підтримував ідеї Пантелеймона Куліша, надавав чималі кошти на їх реалізацію. Письменник був вдячний йому за допомогу і на знак поваги й дружби передав Тарновському свою колекцію, яку зібрав, подорожуючи Україною, а також цінні історичні документи із власного архіву.

Пантелеймон Олександрович був щирим приятелем Василя Тарновського. Цьому сприяла не лише спільна справа, якою вони були захоплені, але, мабуть, і схожість життєвої долі: обоє не знайшли повного щастя в родинному житті.

Про особливу прихильність П.Куліша до Василя Тарновського свідчить те, що в останні роки свого життя, відчуваючи самотність, послаблення життєвих сил, він звертається до свого благодійника: "Не схотіли Ви колись від мене прийняти довгу мого, що задовжався Вашому панотцеві, дак мусите прийняти моїми автографами. Посилаю Вам перву їх серію; другу надішлю тоді, як уже втеряю надію одужати з моєї недуги.

Тим часом надумавсь я приховати у Вашому музеї моє рукописне добро про мої наслідки (а їх буде не один, не два, сподіваюсь)" [1, с. 301].

Цей архів Пантелеймона Олександровича та деякі його речі сьогодні знаходяться у Чернігівському історичному музеї ім. В.Тарновського.

Дружні стосунки Пантелеймон Куліш мав і з Григорієм Павловичем Ґалаганом, який був відомий на всю Російську імперію як заможний господар-землевласник, меценат, український громадський і культурно-освітній діяч, основоположник кооперативного руху в Україні. У Сокиринцях, родовій садибі, яку збудував у 1829 році його батько, Павло Григорович, він створив центр українського культурно-господарського руху. Сюди часто приїздив Пантелеймон Олександрович Куліш.

Ґ.Ґалаган і Тарновські були благодійниками Пантелеймона Куліша. Їх коштом вийшли "Записки о "Южной Руси", "Чорна рада", "Проповіді Григулевича", "Граматка", "Искатели счастья". Д.Дорошенко у монографії "Нарис історії України" зазначає, що "багаті українські поміщики Тарновський і Ґалаган дали Кулішеві кошти для заснування української друкарні й організації видавничого руху" [4, с. 290].

У справі творчої самореалізації Пантелеймон Олександрович співпрацював і товаришував із іншими відомими особистостями Чернігівщини. Скажімо, Степан Данилович Ніс був його товаришем і колегою в етнографічно-фольклорній роботі, Осип Максимович Бодяньський, відомий славіст і історик, професор Московського університету, редактор "Чтений в обществе истории и древностей российских", сприяв виданню україномовних матеріалів, які йому надсилав Пантелеймон Куліш, а Сергій Петрович де Бальмен, який завжди гостинно приймав П.Куліша у своєму селі Линовиця, поблизу Прилук, малював ілюстрації до його "Ориси".

На жаль, не маємо точних свідчень того, хто складав найближче оточення Пантелеймона Олександровича під час його перебування у Ніжині, де він працював у канцелярії фізико-математичного ліцею. Відомо лише, що влаштував його сюди Ілля Федорович Тимківський, педагог, письменник і освітній діяч, дядько М.О.Максимовича, ректора Київського університету св. Володимира.

У стінах, де навчався ще один великий український саїтник, Микола Гоголь, П.Куліш працював протягом року. Однак за цей короткий час він настільки захопився історією Ніжина, що в нього з'явився задум написати хроніку "Чорна рада" – перший український роман, у якому яскравими фарбами змальовані події, що відбулись у Ніжині в 1663 році. Цей твір побачив світ 1843 року.

Культурне оточення Пантелеймона Олександровича Куліша складало не лише письменники, громадські діячі й меценати, але й прості люди.

Коли П.Куліш із дружиною оселилися в Мотронівці, разом із господарським клопотом, який нервував письменника, у них з'явилися й добрі сусіди.

Найближчим сусідом був Іван Іванович Троїцький. Ця людина не була позбавлена освіти, інтересу до літератури та культури, крім того, він мав ще один талант – він був відомим в окрузі майстром з виготовлення та ремонту плугів, рал тощо. Пантелеймон Куліш, займаючись хутірським господарством, не раз звертався до нього по допомогу й пораду, адже в кінці свого життя Пантелеймон Олександрович сам орав, молотив, косив, тому потребував дружньої настанови.

Неподалік від Мотронівки, у Британах (тепер – Дуболугівка), був маєток Никодима Вовка-Карачевського. Його син Василь обрав собі медичну кар'єру, проте водночас займався й літературною діяльністю. Він був приятелем П.Куліша і на його прохання навіть допомагав перекладати Біблію українською мовою.

У колі цих дрібних поміщиків Пантелеймон Олександрович відчував себе психологічно комфортно й набагато вільніше, ніж поряд із

видатними особистостями тогочасної Чернігівщини. Знову ж таки через свій характер.

Чи не найвищими ідеалами для П.Куліша були кобзарі, бандуристи, лірники. Письменник уважав їх носіями духу нації і втіленням невідступності, суверенності, мобілізації енергії слова. Саме на цьому ґрунті виникли дружні стосунки П.Куліша з Остапом Микитовичем Вересаєм – сліпим кобзарем, виконавцем народних дум, історичних, побутових, жартівливих і сатиричних пісень.

Остап Вересай був блискучим імпровізатором. Його репертуар, порівняно з репертуаром інших кобзарів, невеликий. Це всього шість дум. Особливою популярністю користувалася пісня "Про правду й неправду", і саме за неї Остапу Вересаю доводилося не раз зазнавати переслідувань від жандармів. Завдяки своєму таланту Остап Вересай збуджував у слухачів почуття поваги до своєї історії, високі естетичні та патріотичні почуття. Добре розуміючи це, Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш, Іван Карпенко-Карий, Микола Лисенко, Олександр Русов та Павло Чубинський пропагували творчість Вересая, опікувалися його долею.

Ще у 1865 році П.Куліш писав Остапу: "Темний ти чоловік, а як граєш у бандуру та заспіваєш, то і в такого серце стрепенеться, що весь світ із'їздив... Одарив тебе Бог розумом і словом таким, що видючі в тебе учаться і письменні люди тебе поважають" [1, с. 127].

Під час перебування майже в кожному місті Пантелеймон Куліш посилав О.Вересаю свою допомогу: два чи три, а то й чотири карбованці на "твоє убожество" [1, с. 128].

У культурному середовищі, до якого належав Пантелеймон Олександрович Куліш, перебувала його землячка, уродженка м.Борзни, Христина Данилівна Алчевська. Педагог і діячка народної освіти, віцепрезидент Міжнародної ліги освіти, Христина Данилівна зосередила увагу, силу та знання на створенні недільних шкіл для дорослих. Х.Алчевська домоглася відкриття на Харківщині жіночих безплатних шкіл, збереження українських книг у бібліотеках та присвоєння парафіяльним школам імені Т.Г.Шевченка.

Переїмати передовий педагогічний досвід до Х.Алчевської приїздили вчителі з усієї України, а також Кавказу й Росії. У її салоні часто збиралися визначні діячі науки й мистецтва. Серед них, крім Гната Хоткевича, Олександра Олеся, Михайла Обачного (Михайла Косача), Тадея Рильського та Миколи Вороного був і Пантелеймон Куліш.

Цей чоловік привернув особливу увагу Христини Данилівни. Про П.Куліша вона згадує так: "Розумний і обдарований Куліш уразив мене своєю красою. Це був чоловік високого росту, з правильними рисами обличчя, розумними глибокими очима, з темними вусами, як у типових

запорожців на картинах. А коли він починав говорити, ці глибокі очі оживали якимсь внутрішнім вогнем, і він здавався не просто людиною, а героєм, вихопленим з історичного роману" [2, с. 42]. Такий вплив Пантелеймон Олександрович мав на багатьох. Володіючи особливою енергетикою, в уяві жінок він ставав справжнім козаком, тому користувався їх увагою. На цьому ґрунті виросла й особлива життєва колізія П.Куліша – нереалізованість його як вірного чоловіка і батька сімейства.

Незмінною й вірною супутницею його життя була Олександра Михайлівна Білозерська (Ганна Барвінок). Вона прожила у шлюбі з Пантелеймоном Кулішем п'ятдесят років, підтримуючи його в повсякденному житті й літературній творчості. Про це свідчать ті факти, що після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства вона виїхала до Тули, куди було заслано її чоловіка, а після його смерті продала садибу в Мотронівці, щоб видати творчу спадщину Пантелеймона Куліша. Її зусиллями видано найповніше досі зібрання творів письменника.

Не раз Пантелеймон Олександрович висловлював вдячність своїй вірній подрузі. "Саша, да благословен будь день нашого знайомства. Много горя іспитав я від свого неблагорозумія, але душа задоволена свідомістю, що мене любила і любить гарна, шляхетна жінка" [3, с. 32].

Однак не можна вважати П.Куліша вповні щасливим у цьому шлюбі. У Пантелеймона Куліша й Олександри Михайлівни не було дітей. Після викидня, під час арешту чоловіка, Олександра Білозерська так уже ніколи й не змогла народити. Те, що подружжя не мало дітей, негативно відобразилося на ставленні до них оточення: у Тулі до них, як до бездітних і "чужаків", ставилися зневажливо, презирливо. Їх навіть прирівняли до сектантів. Мабуть, для того, щоб якимось змінити людську думку про себе, і в дочерили вони в 1849 році племінницю – похресницю Олександри Михайлівни – Марійку Боголюбцеву. Однак Пантелеймон Куліш витримував вередливу й галасливу дівчинку лише три роки. 1853 року він особисто умовив Миколу Даниловича Білозерського переконати Любов Михайлівну Білозерську-Боголюбцеву забрати дочку назад. Згодом вона вийшла за заможного поміщика Щербака й увійшла в історію України, як мати відомої письменниці Любові Яновської.

Можливо, Пантелеймон Олександрович не прийняв Марійку Боголюбцеву, бо це була не його кров. Однак він не полишив думки про спадкоємців, тому, працюючи у Варшаві, умовив дружину всиновити вже свого племінника – похресника Левка. П.Куліш сподівався зробити з Левка вченого або письменника. Користуючись своїм службовим становищем, забезпечив йому вищу освіту. Коли ж Левко одружився, дав грошей збудувати восьмикімнатний будинок на Лісковичі в Чернігові.

Здавалося б, усі нащадки повинні бути безумовно вдячними Пантелеймонові Кулішу, але рідні боготворили не його, а "маму Сашу"

[3, с. 32]. Рідні не любили його через схильність до моралізаторства й повчань, проповідування вірності, якою сам він не відзначався.

Олександра Михайлівна пережила не одне захоплення Пантелеймона Олександровича іншими жінками. Дочки поміщиків Олександра Милорадовичівна та Ганна фон Рентель, письменниця Марко Вовчок, дружина відомого байкаря Параска Глібова. І це не повний їх перелік.

Не всі любовні романи П.Куліша були вдалими. Нові зв'язки приносили йому душевне піднесення, але потім – утому, розчарування. Щоразу письменник захоплювався красою жінки, намагався розвинути її письменницькі обдарування, проте взаємини були нетривалими й розривалися, здебільшого з ініціативи самого Пантелеймона Олександровича.

Крім того, мабуть, Пантелеймон Куліш намагався у цих стосунках реалізувати себе і як чоловік, і як батько. Проте родинного щастя цій яскравій особистості зазнати не судилося.

Попри існування широкого спектру стосунків П.Куліша з сучасниками, на схилі літ письменник виявився чужим серед своїх: тогочасне українське суспільство почало вважати його ренегатом. Урешті-решт Пантелеймон Олександрович залишився самотньою особистістю, яка не змогла повною мірою реалізувати себе у творчому й особистому планах: не справдилися його надії та сподівання на співпрацю з сучасниками й не вдалося знайти щастя з жінками... Проте залишилася величезна творча спадщина, ще не досліджена, багато білих плям не заповнено. Це простір для наукових досліджень, дорога, сповнена захоплюючих пригод і відкриттів.

Шанувальником письменника є наш земляк Іван Степанович Плющ, якому, мабуть, близька життєва дорога і пориви душі "гарячого" Куліша. Саме його стараннями відроджено історико-культурний комплекс "Ганнина Пустинь".

Ушанувати в назвах вулиць Ніжина ім'я П.Куліша, так само як і його молодшого побратима – Василя Тарновського, які зробили значний внесок у славу міста, – це наш обов'язок.

Література

1. Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою читані / [за ред. Ю. Луцького]. – Нью-Йорк ; Торонто, 1984. – 326 с.
2. Гирич І. Пантелеймон Куліш на тлі суспільного життя / І. Гирич // Історія в школах України. – 2005. – № 1. – С. 41–44.
3. Гонта А. Художні та любовні романи Куліша / А. Гонта // Українська культура. – 2007. – № 6. – С. 32–33.
4. Дорошенко Д. Нарис історії України. – К. : Либідь, 1992. Т. 2. – 1992. – 608 с.

5. Оленівська Л. У дорозі до Пантелеймона Куліша. – К. : Деміур, 1999. – 25 с.
6. Пулюй І. Кілька споминів про Куліша і його дружину Ганну Барвінок / І. Пулюй // Основа. – 1997. – № 32 (10). – С. 23–73.
7. Яцюк В. Пантелеймон Куліш і Тарас Шевченко: Побратими чи антагоністи? / В. Яцюк // Літературна Україна. – 1995. – 18 травня. – С. 15–17.

УДК 811.161.2.09:378.09

О.В.Забарний

Пантелеймон Куліш і Ніжинська вища школа

У статті досліджуються зв'язки відомого українського літератора і громадського діяча П.Куліша з випускниками та викладачами Ніжинської вищої школи, а також подається науковий доробок викладачів Гоголівського університету в дослідженні творчої спадщини Куліша.

Ключові слова: Ніжинська вища школа, лицей, Гімназія вищих наук, науковий доробок.

В статье исследуются связи известного украинского литератора и общественного деятеля П.Кулиша с выпускниками и преподавателями Нежинской высшей школы, а также подаются научные наработки преподавателей Гоголевского университета в исследовании творческого наследия Кулиша.

Ключевые слова: Нежинская высшая школа, лицей, Гимназия высших наук, научные наработки.

In the article the author investigates the links between the famous Ukrainian writer and public figure P.Kulish and teachers of the Nizhyn Higher School; the scient; fie contribution of teachers of the Nizhyn Gogol University to investigation of Kulish's creative heritage is presented.

Key words: the Nizhyn Higher School, the lyceum, the Gymnasium of Higher Sciences, scientific contribution.

Непересічна постать Пантелеймона Куліша стала об'єктом багатьох літературознавчих, краєзнавчих, мовознавчих, мистецтвознавчих досліджень. Учений, видавець, поет, прозаїк, драматург і публіцист, перекладач і громадський діяч, він залишив по собі великий науковий і творчий спадок, який не втратив свого значення і в наш час. Спадок, який ще повною мірою до кінця не вивчений і осмислений сучасниками.

Обрана тема нашої статті на перший погляд здається вузько регіональною, але вона дозволить доповнити біографію письменника

новими деталями та фактами, які в свою чергу проілюструють стосунки Куліша із його численним оточенням, до складу якого входили і вихованці Ніжинської вищої школи.

Поза сумнівом, постать Пантелеймона Куліша належить до того нечисленного гурту українців, на яких "тримається небо нації" [1]. Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш, Іван Франко, Михайло Грушевський, Володимир Винниченко – це те підґрунтя національного духу, на якому, зрештою, сформується вільна українська європейська держава. Саме оця тривога за націю і робить науково-мистецьку спадщину Куліша сьогоденною.

Народжений на Чернігівській землі (хай і в межах старого картографічного поділу), Пантелеймон Куліш органічно увібрав у себе історію, культуру і побут Сіверянського краю. Він своїм корінням, своїм родоводом походив із давнього козацько-старшинського роду, у якому шанувалися народні традиції, старосвітський побут, українське слово. Саме для такого соціального прошарку – дітей збіднілих дворян, які не мали фінансової змоги навчатися у столиці Російської імперії або за кордоном, – і була створена братами Безбородьками Ніжинська вища школа.

Поза сумнівом, про її існування Пантелеймон Куліш знав. Адже на той час це був найближчий навчальний заклад до його домівки. Та й серед учителів спочатку повітового училища, де він навчався, а згодом і знаменитої Новгород-Сіверської гімназії були вихованці Ніжинської Гімназії вищих наук. Але навчання у Новгороді-Сіверському, в одному з найстаріших навчальних закладів України, який закінчили М.О.Максимович, К.Д.Ушинський та інші відомі діячі культури, справило на юнака глибоке враження, а прочитана збірка "Українські народні пісні" М.О.Максимовича (видана у 1834 році), на думку М.Зерова, стала для нього "початком національного самоусвідомлення" [2].

Усі свої подальші освітні мрії Пантелеймон Куліш пов'язує із щойноствореним Київським університетом св. Володимира. Це бажання підсилювалося ще й першими літературними спробами, адже саме в гімназії п'ятнадцятирічний юнак пише свій перший літературний твір "Циган".

Не виключаю і те, що Ніжин відлякував його своєю провінційністю. Адже значно пізніше у своїх автобіографічних повістях "Яков Яковлевич" (Современник". – 1852. – Т. 35) та "Феклуша" (Русская беседа. – 1856. – № 3) Пантелеймон Куліш описав побут під час перших місяців навчання в Новгороді-Сіверському, згадав про низький рівень навчання в училищі та його дивакуватого вчителя. Отож заміна одного провінційного містечка іншим не задовольняла амбітного юнака. Але це лише припущення.

Скоріш за все на вибір Куліша вплинув той факт, що 1832 року Гімназія вищих наук була реорганізована у Фізико-математичний ліцей, який готував технічні та офіцерські артилерійські кадри. До ліцею приймали переважно дітей дворян Чернігівської та Полтавської губерній. Батько ж Пантелеймона Куліша, Олександр Андрійович, хоча і був виходцем із козацько-старшинського роду, але в царській адміністративній системі не мав ніякого чину, тому й утратив звання дворянина. Та й у молодого Куліша освітні уподобання схилилися скоріше у бік філології, аніж математики. Як відомо, П.Куліш не закінчив Новгород-Сіверську гімназію, ставши невстигаючим саме з математики.

Про його обізнаність щодо існування Ніжинської вищої школи може свідчити і той факт біографії письменника, що після невдалої спроби вступити до Київського університету він приїздить до Ніжина і в період 1836–1837 років працює у правлінні Ніжинського Фізико-математичного ліцею канцелярським службовцем [3].

У травні 1835 року на посаду директора Ліцею кн. Безбородька був призначений Христіан Адольфович Екеблат, який пропрацював на цій посаді більше двадцяти років. Випускник Петербурзької медико-хірургічної академії, професор ветеринарних наук, дійсний статський радник Х.Екеблат виявив стійку зацікавленість гуманітарними науками. Були в нього цікаві роботи з філософії. Саме на особисте прохання Екеבלата молодий Пантелеймон Куліш скопіював "Літопис русів" [4].

Нарешті, 1837 року він став слухачем лекцій у Київському університеті – спочатку на словесному, а згодом на юридичному факультеті. Однак незабаром здібний юнак був відрахований з числа студентів, бо не мав документів про дворянство; щоправда, йому дозволили відвідувати лекції як вільному слухачеві.

Під час відвідування Київського університету Пантелеймон Куліш знайомиться із студентом, а згодом і випускником (1839) 1 відділу філософського факультету Михайлом Андрійовичем Туловим. З 1840 до 1853 р. М.Тулов працює викладачем, а згодом (1844) професором російської словесності на кафедрах теорії поезії та історії літератури Ніжинського Ліцею кн. Безбородька. У жовтні 1852 року Куліш побував у Тулова в Ніжині. Клопотався перед П.Плетньовим, щоб книжку Тулова "О современном направлении изящной словесности на Западе Европы" було якось відзначено (лист Куліша до Плетньова від 26 січня 1852 року).

Проте це відбувалося дещо пізніше. А непересічною подією в житті Пантелеймона Куліша стала публікація в альманасі "Ластівка" в 1841 році його оповідання "Циган". Упорядником і видавцем альманаху був випускник Ніжинської Гімназії вищих наук кн. Безбородька Євген Павлович Гребінка. Знайомство двох літераторів відбулося після Кулішевого

переїзду до Петербурга у листопаді 1845 року. Зустрічалися на вечорах у П.Плетньова. Куліш згадував про знайомство з Гребінкою: "Гарний був чолов'яга, моторний і розумний; а все-таки товаришем Кулішевим не був". Порівнюючи байки Л.Глібова і Гребінки, Куліш відзначив, що деякі байки Гребінки кращі від Глібових, проте "в Глібова більш свого, українського, а Гребінка викохався на російських писателів" [5].

Непрості стосунки у Пантелеймона Куліша склалися і ще з одним вихованцем Ніжинської Гімназії вищих наук поетом Віктором Забілою. Їхнє знайомство відбулося, ймовірно, у 1841 році, коли Куліш переїжджаючи через Борзну, дізнався, що в місті мешкає мати Забіли. Твори Забіли також були опубліковані в альманасі "Ластівка", і Куліш був з ними ознайомлений. Коли з'ясувалося, що Забіла перебував на своєму хуторі неподалік, Пантелеймон заїхав до нього.

У 40-х роках Куліш неодноразово зустрічався із Забілою у Борзнянському повіті. У січні 1847 року Куліш перебував на хуторі в Забіли разом із Тарасом Шевченком, якого тоді запросив бути старшим боярином на своєму весіллі, що відбулося 24 січня. Віктор Забіла був дядьком нареченої Олександри Білозерської і на цьому весіллі старостою.

Їхні стосунки зіпсувалися, коли у 1857 році Куліш у критичній статті різко висловився про творчість Забіли, назвавши його "плохим мало-российским стихотворцем". Відповідаючи на Кулішеву критику, Забіла написав "длинное бранное послание в стихах и тотчас же отослал его Кулишу. В свое время послание это, впрочем крайне грубое и совсем не остроумное, было очень распространено среди борзенской публики" [6]. Саме з цього послання і пішло гуляти Борзнянським повітом прізвисько Куліша – Крутій Вертійович.

Проте, дізнавшись про смерть Забіли, Куліш приїхав попроситися із літературним побратимом, був присутній на похороні. Написав йому некролог, у якому визнав, що "за життя покійника Забіли критика українська була до нього надто жорстока" [7]. Стосунки Куліша і Забіли зідеалізовано у спогадах Олександри Куліш. Вона відзначила їх як приятельські.

Справді, приятельські стосунки склалися у Пантелеймона Куліша із Андрієм Миколайовичем Гороновичем, живописцем. Він хутірний сусід Білозерських. Закінчив фізико-математичний лицей князя Безбородька у 1835 році. У цьому ж році вступив до Петербурзької Академії мистецтв (навчався у Карла Брюлова). Після її закінчення отримав звання вільного художника. Наприкінці січня – у першій половині лютого 1847 року у Мотронівці Горонович створив профільний портрет Олександри Куліш (папір, олівець). За її спогадами, цей портрет "йому дуже вдався і зостався любимим Куліша" [8].

Дружні стосунки пов'язували Пантелеймона Куліша ще з одним художником, учителем малювання в Ніжинській Гімназії вищих наук, а згодом у Ліцеї князя Безбородька Капітоном Степановичем Павловим. Він працював у Ніжині з вересня 1820 до серпня 1839 року. Скоріше за все Куліш познайомився з ним у 1836 році, коли працював у канцелярії ліцею. Їхні стосунки отримали продовження в Київському університеті св. Володимира. К.Павлов працював там з вересня 1839 до листопада 1846 року. В автобіографії Куліш згадує про художника в університеті, у якого навчався малювання, ймовірно, це був Павлов.

Куліш отримав від Павлова відомості про ранній період життя Гоголя, які використав у статті "Несколько черт для биографии Гоголя". Там він згадав і про Павлова як про "человека, необыкновенно приверженного к своему искусству" [9].

Зацікавленість Куліша творчістю Миколи Гоголя привела його до гімназійного приятеля великого письменника Миколи Яковича Прокоповича, який після закінчення Гімназії вищих наук князя Безбородька працював у Петербурзі.

Пантелеймон Куліш зустрівся з М.Прокоповичем 6 березня 1852 року. Про це наступного дня він писав М.Макарову. Прокопович тоді працював учителем російської мови і словесності 1 кадетського корпусу, мав чин колезького радника. Прокопович надав Кулішеві відомості про ранній період життя і творчості Гоголя. Значною мірою на основі них Куліш написав "Несколько черт для биографии Гоголя", зазначивши джерело інформації.

До речі, М.Я.Макаров, з яким листувався Пантелеймон Куліш, теж був вихованцем Ніжинської вищої школи. Відомий публіцист і громадський діяч, співробітник журналу "Современник" М.Макаров закінчив Юридичний ліцей князя Безбородька.

Останнім директором Ніжинського Юридичного ліцею князя Безбородька був Михайло Корнійович Чалий, який в один час із Кулішем навчався у Новгород-Сіверській гімназії, а згодом став першим біографом Т.Шевченка. Куліш вплинув на творчість Михайла Чалого як представника етнографічно-побутової школи.

У Петербурзі доля звела Пантелеймона Куліша іще з одним вихованцем Ніжинської Гімназії вищих наук Петром Павловичем Дубровським, який після закінчення Гімназії навчався в Московському університеті. Згодом працював учителем російської мови у Варшавській гімназії. Був членом Варшавського цензурного комітету. Пантелеймон Куліш познайомився з ним у Варшаві у 1847 році, а у п'ятдесяті роки підтримував із Дубровським спілкування, коли той став професором польської мови у Головному педагогічному інституті.

У 60-х роках XIX століття П.Куліш стає одним із зачинателів української літературної критики. Він виступає з літературно-критич-

ними оглядами, статтями про творчість Тараса Шевченка, Миколи Гоголя, Івана Котляревського, Григорія Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка. Згадує він у своїх рецензіях і твори випускника Ніжинського Юридичного ліцею Леоніда Глібова.

Як бачимо, духовні зв'язки письменника із вихованцями Ніжинської вищої школи сприяли його становленню і збагаченню світоглядних позицій Куліша.

Кулішеві належить пріоритет у багатьох галузях духовного життя українців: він одним із перших переклав Біблію українською мовою, створив перший український фонетичний правопис, написав перший український історичний роман. Він – один із перших, хто звернувся до національної самосвідомості українців. І цілком слушно академік Микола Жулинський оцінює Пантелеймона Куліша "як одного з найпродуктивніших будителів національної самосвідомості українців, послідовного, хоча й суперечливого, бо ж він був на цій дорозі одним із перших" [10].

Духовні зв'язки вчених Ніжинської вищої школи з творчістю Пантелеймона Куліша не перериваються і нині. Після більш як сімдесятип'ятирічного періоду заборони і забуття Пантелеймон Куліш повернувся до сучасників і став об'єктом наукового дослідження. Починаючи із середини сімдесятих років ХХ сторіччя, проблему стосунків Тараса Шевченка та Пантелеймона Куліша вивчав у Ніжині завідувач кафедри української літератури доцент Г.Я.Неділько. Про літературно-критичну спадщину Пантелеймона Куліша розповідав у своїх статтях доцент П.О.Сердюк.

З отриманням Україною такої бажаної незалежності відбувається прорив у дослідженні літературного спадку Пантелеймона Куліша. Поряд із ґрунтовними працями М.Г.Жулинського, Є.К.Нахліка, О.О.Федорука виходять дослідження ніжинських вчених О.М.Моціяки, О.Г.Астаф'єва. Методику вивчення творів П.Куліша у загальноосвітній школі розробляє доцент В.П.Крутиус. У 1993 році викладачі кафедри української літератури Гоголівського вишу спільно із Чернігівським обласним інститутом удосконалення вчителів видають методичний посібник "Вивчення творчості Пантелеймона Куліша в школі". Це було перше методичне видання з цієї теми в Україні.

Початок нового ХХІ століття знаменувався новими науковими доробками ніжинських учених в осягненні творчої спадщини П.Куліша.

Редактор і видавець наукового збірника "Література та культура Полісся" професор Г.В.Самойленко 15 номер часопису за 2001 рік повністю присвячує сучасним дослідженням спадщини П.Куліша. У ньому з дослідженням "Пантелеймон Куліш і українська національна ідея" виступає доцент В.Г.Любченко. Проблему "Поезія Пантелеймона Куліша: від архаїки до міфо-історичної тропіки" досліджує доцент

О.Г.Астаф'єв. Свої наукові шукання на терені романістики П.Куліша продовжує доцент О.М.Моціяка. Про участь Пантелеймона Куліша у Кирило-Мефодієвському братстві пише доцент Є.М.Луняк.

Мову творів Пантелеймона Куліша досліджує професор Н.І.Бойко та доцент О.В.Банзерук.

Творчість Пантелеймона Куліша стає темою кандидатського дослідження молодого науковця К.П.Ісаєнко.

Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя стає базою для проведення чотирьох Всеукраїнських конференцій з вивчення творчого доробку Пантелеймона Куліша.

Символічно, що й у відродженні хутора Ганнина Пустинь та садиби Пантелеймона Куліша у 2003–2004 роках брали участь ніжинські студенти.

Отож духовний зв'язок триває.

Література

1. Ковальчук О. Г. Духовний подвиг П.Куліша і національне відродження / О. Г. Ковальчук // Вивчення творчості Пантелеймона Куліша в школі : методичний посібник. – Чернігів, 1993. – С. 3.
2. Зеров М. К. Твори : в 2 т. / М. К. Зеров. – К., 1990, Т. 2. – 1990. – С. 191.
3. Чалий М. Юные годы П.А.Кулиша // М. Чалий // Киевская старина. – 1897. – № 5. – Отд. 1. – С. 295
4. Куліш П. Твори : в 2 т. / П. Куліш. – С. 662 (прим. Куліша до його поеми "Куліш у пеклі").
5. Федорук О. Куліш та його оточення: Робочий зошит / НАН України. Інститут енциклопедичних досліджень. – К., 2007. – С. 17.
6. Там само. – С. 27.
7. [П.Куліш] Некролог // Правда. – 1869. – № 2. – С. 112.
8. Федорук О. Куліш та його оточення: Робочий зошит / НАН України Інститут енциклопедичних досліджень / О. Федорук. – К., 2007. – С. 16.
9. Там само. – С. 54.
10. Жулинський М. У праці каторжній в трагічній самоті / М. Жулинський // Куліш П. О. Твори : в 2 т. / П. О. Куліш. – К., 1989. Т. 1. – 1989. – С. 29.

Роль педагогічної спадщини П.Куліша у формуванні духовного світу школярів

У статті йдеться про методичний внесок видатного діяча української культури П.Куліша в розвиток національної школи. Дається характеристика підручника букваря-читанки "Граматики", у якому реалізуються провідні принципи лінгводидактики.

Ключові слова: формування духовного світу, моральні цінності, національна ідея, ідея просвітництва, створення українських підручників, відродження національної школи.

В статье идет речь о методическом вкладе известного деятеля культуры П.Кулиша в развитие национальной школы. Характеризуется учебник-букварь "Грамматка", в котором реализованы ведущие принципы лингводидактики.

Ключевые слова: формирование духовного мира, нравственные ценности, национальная идея, идея просветительства, создание украинских учебников, возрождение национальной школы.

The article is devoted about methodical payment of the prominent Ukrainian cultural worker P.Kulish in development of national school. Description of textbook of abc-book of "Grammar", is given, leading principles of linguididactics will be realized in which.

Key words: forming of the spiritual world, moral values, national idea, idea of education, creation of the Ukrainian textbooks, revival of national school.

Пантелеймон Куліш – видатний літератор, культурний діяч, фольклорист, мовознавець, перекладач, учитель, педагог-методист, просвітитель.

Усе своє життя П.Куліш служив українській національній ідеї, убачав у ній єдину мету. Він критично розглядав процеси життя рідного народу як необхідну передумову становлення нації та національної держави, тому поставив перед українцями високі моральні та духовні вимоги.

Виховання учнів має спиратися на надійний фундамент загальнолюдських моральних цінностей, щоб довести, що головними в житті є не матеріальні блага, а духовні вартості. Ще філософ Платон говорив: "Головні турботи повинні бути присвячені душі, потім менш важливі турботи – тілу, що підкоряється душі..."

Для П.Куліша Україна не тільки найцінніша святиня. Любов до неї, істинний патріотизм – наріжний камінь світогляду митця. У своїй творчості він глибоко й різнобічно досліджує історію, культуру, важкий і трагічний шлях рідної землі.

Разом із Т.Шевченком, М.Костомаровим, В.Білозерським він прагнув "видвинути рідну націю з духовного занепаду". Першим завданням і першим кроком було – повернути народу мову.

Його мрія – просвітництво незалежних верств українського населення. Ще на початку цієї діяльності П.Куліш висловив кредо: "Україна й українська мова зробилися тепер моєю істинною святинею".

У своїх статтях, рецензіях він рішуче стає на захист самобутності українського слова: "Я всего больше радуюсь пробудившейся в наших грамотных малороссиянках любви к родным песням и родной словесности. Это верный залог распространения нравственных понятий в нашем обществе и применения их к нашей жизни... Национальная поэзия, поднимая в молодой душе матери все чисто человеческое над материальным, готовит в ней апостола добродетели не на одно, а на несколько грядущих поколений" [3].

За прикладом чеських слов'янофілів минулих десятиліть, він прагнув цілком відтворити Біблію народною мовою, що іноді призводило до курйозних зворотів. Однак створення українського перекладу Святого Письма, доступного розумінню простого народу, стало знаменною віхою в історії національної культури.

Ідея відродження рідної школи та створення українських підручників глибоко хвилювала видатного педагога, справжнього патріота П.Куліша. Навчання рідною мовою, засвоєння етики свого народу – ці важливі чинники він вважав головними у формуванні духовного світу учнів.

У 1857 році виходить у світ буквар-читанка П.Куліша "Грамматка" – підручник для дітей, написаний сучасною українською літературною мовою. Це вияв педагогічно-методичного обдарування дослідника. У вступі до цього посібника він писав: "Треба учить письменства так, щоб дурно часу не гаявши, швидко зрозуміла дитина науку читання, а до сього найперша поміч – щоб грамматка зложена була рідною українською мовою. Навчившись читать по-своему, усяке зрозуміє і церковну, і московську печать, тоді і нехай береться за які хоч книги" [4]. Отже, українським педагогом було втілено в життя провідний принцип педагогіки навчання дітей рідною мовою.

Уперше в історії розвитку методичної думки та української школи був узагальнений досвід викладання рідної мови попередніми поколіннями, представлені ідеї та принципи, на яких, за П.Кулішем, потрібно будувати навчання мови. Цей підручник автор протиставив схематизму

й догматизму в оволодінні мовою, а головну увагу зосередив на розвитку духовних здібностей учня, його мислення, особистості. Він дібрав змістовні дидактичні тексти, що мали розвивати високі патріотичні почуття: оповідання про героїчне минуле українського народу, відомості про видатних історичних осіб, уривки з пам'яток культури та фольклору. Для читання методист запропонував "наставительні піснословія", "божественні псалми", прислів'я, вірші, які мають яскраво виражені гуманістичні орієнтири.

Подаючи в "Грамотці" інформацію про священне письмо, П.Куліш використав стародавні традиції навчальної книжки – азбуку XV–XVIII ст. – у формі діалогу (питання – відповідь), навів окремі сторінки біблійної історії, активно вживав народну мову. У ній надруковані три "Псалми Давидові" в перекладі Т.Шевченка (12,53,132). Це була їх перша публікація.

Т.Шевченко високо оцінив "Грамотку". 10 грудня 1857 року він записав у щоденнику: "Сегодня вечером Варенцов возвратился из Петербурга и привез мне от Кулиша письмо и только что отпечатанную его "Грамотку". Как прекрасно, умно и благородно составлено этот новый букварь. Дай Бог, чтобы он привился в нашем бедном народе. Это первый свободный луч света, могущий проникнуть в сдавленную попами невольничью голову" [3, с. 121].

4 січня 1858 року в листі до П.Куліша Т.Шевченко знову схвально відгукнувся про цю працю: "Грамотка" твоя так мені на серце пала, що я не знаю, як тобі й розказать. Розкажу колись, як дасть Бог побачимось" [3, с. 121].

Із виховною метою автор пропонує повчальні прислів'я, зміст яких допоможе майбутнім дорослим громадянам жити справедливо й правдиво.

У текстах, які потрібно було читати дітям і дорослим, П.Куліш подав коротку історію українського народу та імена його найголовніших діячів, уривки з українського фольклору. Письменник звертав увагу дітей і дорослих на важке політичне становище українського народу, закликав до єдності. Продовжуючи давні традиції української читанки, він доповнив її новим актуальним матеріалом, узятим перш за все з життя.

"Грамотка" включила в себе навчання дітей грамоти, читання й письма українською мовою з елементами граматики, орфографії, а також пояснювальне читання з використанням вправ із розвитку зв'язного мовлення.

Роботу над граматиною П.Куліш пропонував організувати практично, радив добирати для навчання доступні й зрозумілі дітям тексти й речення, а правила вивчати не ізольовано, а в тісному зв'язку з читанням, роботою над удосконаленням комунікативних умінь та навичок.

У підручнику міститься українська азбука, мала й велика (із 36 букв), виділені вправи, у які включені поради про те, як вимовляються в українській мові "г", "ы", "ъ" (ідеться про проривний [г] для позначення твердості; П.Куліш захищає букви "ы" і "ъ", виходячи з того, що вони є в церковних книгах).

Подаються в підручнику й уроки вивчення та засвоєння складів, із яких методист радив навчати читання.

Буквар орієнтував учителів на розвиток у дітей логічного мислення, навичок самостійної роботи, упровадження на уроках мови виховного принципу навчання.

Викликає інтерес те, що автор "Граматки" подає в ній елементарні відомості з арифметики, "... котра показує всяку лічбу грошам, хлібу і всякому ділу". У розділі "Арифметика" подаються відомості про саму науку, її практичне застосування, ілюстрації цифр, закінчуючи мільйонним розрядом. Кожній математичній операції відведено свій підрозділ.

Буквар давав дітям найнеобхідніші в житті знання не тільки з мови, а й із арифметики, географії, історії.

Так, розділ "Прислів'я" призначався для читання. Він містив коротку історію України, де автор характеризує її політичне самоврядування, зображує багатовікову боротьбу козаків із турками, а також дає географічні описи української землі.

У підручнику П.Куліш умістив і деякі методичні рекомендації щодо використання "Граматки". Звертаючись до дорослих читачів і вчителів, він пояснює: "Чоловіче розумний! Ти бачиш, що книжка ся готується не для одних дітей. Отже, навчаючи дітей письменства, показуй їм буйну печать, ... а сам прочитай дрібну, щоб і тобі самому порозумнішати. Як же навчаться діти читати і зможе їх розум знести вищу науку, тоді ж їх до сего не примушуй, бо наука премудрости не любить ніякого примусу. Доброю волею чоловік із письменного робиться розумним..." [3, с. 120].

П.Куліш, як бачимо, створив навчальну книжку для дітей, умістивши в ній матеріал для керівництва процесом читання вчителями та батьками.

Крім названих вище функцій, "Граматка" П.Куліша виховувала в дітей і дорослих почуття єдності українства, розділеного кількома сусідніми державами на частини. У кінці читанки розповідається про українців, які живуть "по обидва боки Дніпра": у Карпатах, Волині, на Поділлі. Письменник закликає до єдності, "щоб жили люди великою сім'єю" [3].

Отже, читанка як вид навчальної книжки призначалася для навчання дітей і дорослих читання, розвивала їхнє мислення, громадські почуття на матеріалах рідного фольклору, адаптованих релігійних

текстах тощо. Закінчується "Граматка" повчальною настановою: "Кінець і Богу слава" [3].

У зв'язку з необхідністю включати до читанки зразки усної народної творчості П.Куліш із пієтетом писав про вершинні здобутки українського фольклору: "Ще мусите декотрі народні думи і пісні туди помістити, яко твори поетів безіменних... Се такі твори, що Шевченко читав їх стоячи навколішках, і не було б Шевченкового вірша і в нас, коли б сього не було. Ляхи і москалі нічогосінько такого не мають. Се наші народні гордоші. Се наша давня, передшевченківська словесність..." [5].

П.Куліш утілював принцип природовідповідності, прагнучи поєднати людину з природою, рідною землею та виховувати особистість так, "щоб вона твердо на своїй землі стояла".

Таким чином, у "Граматці" П.Куліша втілено такі лінгводидактичні принципи навчання мови, як зв'язок навчання й виховання, теорії з практикою, навчання з життям, природовідповідності; етнопедагогічний, комунікативно-діяльнісний підходи; функційно-стилістичне спрямування; комплексний підхід до формування різних видів мовленнєвої діяльності тощо.

Великою заслугою П.Куліша є вироблення українського правопису, відомого як "кулішівка". 1856–1857 рр. П.Куліш як фольклорист і етнограф видає велику двохтомну фольклорно-історичну та етнографічну працю "Записки о южной Руси". У цьому творі він уперше застосував новий придуманий ним правопис, котрий пізніше дістав назву "кулішівка".

Це був перший український фонетичний правопис, що використовувався й для видання "Кобзаря" 1860 року, журналу "Основа" 1861–1862 рр. "Кулішівка" лягла в основу сучасного українського правопису. Цим автор виявив свій хист мовознавця. Для забезпечення унормованої єдності він запропонував спрощений правопис української мови, пристосований до найлегшої вимови слів (полтавсько-чигиринський діалект).

У "кулішівці" знайшли нове відображення літери "і", "ї", "є", які входились у грамотах Богдана Хмельницького. Це було початком стабільного українського правопису, що став своєрідним засобом духовного єднання народу.

П.Куліш був також педагогом-практиком і педагогом-ученим. Він працював викладачем у гімназіях, училищах, Петербурзькому університеті.

У своїх творах письменник пропагував ідею освіти для народу, вважаючи, що школа повинна бути доступною дітям незаможних, а сімейне виховання потрібно поєднувати зі шкільним навчанням.

П.Куліш невтомно працював на ниві просвітництва. Він засуджував таку освіту, яка веде до відчуження від народної моралі та одвічних моральних цінностей.

Отже, освітній ідеал П.Куліша – духовно багаті, міцні здоров'ям люди, здатні змінити світ. Школа, на його думку, не повинна бути ізольованою, у ній має втілюватися розумне й гармонійне. Це значно підніме рівень духовного життя української нації.

Література

1. Астаф'єв О. Г. Вивчення творчості Пантелеймона Куліша у школі : [методичний посібник] / О. Г. Астаф'єв, С. І. Болтівець, О. А. Гальонка та ін. – Чернігів, 1993. – 132 с.
2. Кучеренко О. О. Освітня діяльність і педагогічні погляди П.О.Куліша / О. О. Кучеренко // Педагогічний пошук. – 1998. – Вип. 3 (23). – С. 77–80.
3. Куліш П. О. Жизнь Куліша / П. О. Куліш // Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С. 120–121.
4. Олійник І. С. Методика викладання української мови в середній школі / І. С. Олійник, В. К. Іваненко, Л. П. Рожило, О. С. Скорик ; за ред. І. С. Олійника. – К. : Вища школа, 1989. – 440 с.
5. Любченко В. Г. Пантелеймон Куліш і українська національна ідея // Література та культура Полісся. – Ніжин, НДПУ, 2001. Вип. 15 : Спадщина П. Куліша в сучасних дослідженнях / [відп. ред. і упорядник Г. В. Самойленко]. – Ніжин, 2001. – С. 45–55.

УДК 811.161.2.09

В.М.Бережняк

"Граматка" П.Куліша – перший підручник для школярів

У статті подано детальний аналіз усіх розділів "Граматки", з'ясовано її значення у процесі навчання та виховання.

Ключові слова: граматики, слово, читанка, азбука, рідна мова, прислів'я, склади, псалми.

В статье представлен конкретный анализ всех разделов "Граматки", определено ее значение в процессе обучения и воспитания.

Ключевые слова: грамматика, слово, азбука, родной язык, пословицы, слоги, псалмы.

Article runs about all sections of "Gramatka", defined its value in the course of studying and education.

Key words: grammar, a word, the alphabet, a native language, proverbs, syllables, psalms.

Видатний український письменник і громадський діяч Пантелеймон Куліш залишив нам монументальну духовну спадщину. У нього була заповітна мета: об'єднати українське громадянство навколо ідеї національно-культурного відродження, сформувати українську літературну мову.

П.Кулішеві належить пріоритет у багатьох галузях духовного життя українців: він перший переклав Біблію українською мовою, створив перший український фонетичний правопис, написав перший український історичний роман. І хоч він був складною особистістю, завдяки його таланту і дивовижній працездатності українське письменство збагатилося численними перлинами світової літератури [4, с. 11].

"Найліпшою історичною повістю", за словами І.Франка, є роман "Чорна рада". Услід за ним виходять два підручники для школярів: читанка "Граматка" та український буквар. Т.Г.Шевченко так оцінив "Граматку": "Граматка" твоя так мені в серце запала, що не знаю, як тобі і розказати... дякую, і ще раз дякую... Оставайся здоров, мій брате, мій друже єдиний. Нехай тобі Бог помагає в усіх твоїх добрих починаннях" [4, с. 16].

І буквар П.Куліша, і його "Граматка" засвідчили світові власне національне обличчя української культури.

У мовознавчій літературі відсутній будь-який аналіз "Граматки" П.Куліша. В окремих працях О.Гнідан, Б.Степанишина, Є.Нахліка вона лише згадується [1]. Тому актуальність обраної теми не викликає сумніву. Метою даного дослідження є детально проаналізувати читанку "Граматка", представити окремі сторінки праці. Головним завданням автора є ознайомити читачів зі структурою роботи, її змістом і показати значущість праці П.Куліша.

"Граматка" П.Куліша вийшла друком у Санкт-Петербурзі 1857 року на 149 сторінках. У пояснювальній записці до "Граматки" автор зазначає: "Найперше діло в отця-матері повинно бути, щоб дитину своєю рідною мовою до розуму довести... З тих-бо письменних мало добра бува, що чужоземцями через науку робляться і до свого рідного люду слова промовити по-своєму не вміють". Навчившись читати українською, вважає П.Куліш, кожен зрозуміє "і церковну, і московську печать" [2, с. 2]. Тут дається анотація і про те, що у книзі наведені Божественні псалми, розповідається, що діялося на землі до приходу Христа, про війну з ляхами і татарами за православну віру.

Перед текстом граматики надрукована звичайна азбука, маленька азбука, прописна, крива та стрічна азбуки. Далі П.Куліш вважає за потрібне подати чотири правила для вчителя:

"1. У нашій мові буква Г іноді вимовляється твердо, отъ якъ у слові **ганокъ**, або **гузь**; то въ такихъ случаяхъ треба писати Латинську букву велику G, або малу g, іменно – ганокъ, гузь, Ганжа Андиберъ.

2. Буква Ы въ нашій мові лишня, бо въ насъ не говорять такъ твердо, якъ Московські люде, **ты, вы, мы**, або **столы, бабы**, а м'якше; тимъ и доволі зъ насъ букви И для всякого такого слова, якъ **криниця, каплиця**, и доволі букви І для всякого такого слова, якъ **жінка, сіно**. Буква жъ Ы поставлена въ азбуці тільки на те, що вона єсть у Церковнихъ книгахъ, а затимъ и въ старосвітському письмі.

3. Буква Е вимовляється въ насъ твердо въ словахъ **небо, тебе**, а въ словахъ **корінне, щасте** м'якше; то слова сії й пишуться для сего оттакъ: **корінне, щасте**.

4. Букви ять у насъ у мові не чутно, а на-місто її вимовляється І. Тутъ же вона въ азбуці оставлена ради Церковного язика" [2, с. 7].

"Грамаатка" П.Куліша складається з таких розділів:

- 1) Склади – с. 8.
- 2) Читанне по верхамъ – с. 15.
- 3) Погляд на Божу правду – с. 45.
- 4) Коротенька священна история – с. 63.
- 5) Коротка наука християнської віри – с. 79.
- 6) Пословиці – с. 94.
- 7) Арихметика – с. 97.
- 8) Велики слова изъ письма святого – с. 129.
- 9) Молитвы – с. 142.
- 10) Слово до письменнихъ – с. 146.

Розділ "Склади" представлений дванадцятьма уроками, у яких без будь-яких коментарів подано дванадцять (поетичних та прозових) псалмів (по шість уроків). У прозових текстах ідеться про боротьбу гетьмана Наливайка з ляхами і перемогу над ворогом. Поетичні рядки восхваляють Господа:

Пса-ломъ но-вий Го-спо-де-ві
И но-ву-ю сла-ву
Вос-по-ем чест-нимъ со-бо-ромъ,
Сер-цемъ не лу-ка-вимъ... [2, с. 9].

У розділі "Читанне по верхамъ" подається вибірка із дванадцяти псалмів. П.Куліш ще раз цитує кожен псалом і детально його коментує. Якщо хтось присвоїть собі всі Божі дари, той загине душею, а багатство перейде до інших рук. Коли потрапляє людина в біду, завжди треба вміти повернутися до Бога – і він допоможе. Господь спостерігає з небес і за бідними, і за багатими і воздає кожному за його справами. За це і слід його восхваляти.

Починаючи з сьомого, усі наступні псалми – старосвітська дума про гетьмана Наливайка. По нашій землі гарцювали і ляхи, і турки, і татари. Та Бог не залишив нас напризволяще. Він допоміг пережити злигодні й бездольні години, військові чвари, сприяв поваленню Польського царства.

У восьмому псалмі розповідається про панування татар в Україні, про те, як вони оселилися в Криму, скрізь понад Чорним, Азовським і аж до Каспійського моря, і жили, доки їх не розбили війська литовського князя Гедимина. Згодом відбулося об'єднання литовських, польських та українських земель. Татари ще не раз налітали ордою на українські села, брали людей у полон і гнали їх до Криму. П.Куліш розповідає про оборону українських селян від татар під проводом Наливайка, про створення запорізького війська.

Дванадцятий псалом висвітлює події під Чигирином, перемогу над ляхами. Самого Наливайка ляхи взяли живим під Лубнами і замучили аж у Варшаві. Ще довго глумилися нечестиві над Україною. Так було аж до часів Богдана Хмельницького. Автор робить висновок: "Велика сила одностайного люду; ніхто не встоїть супротив одностайности" [2, с. 40]. У кінці цього розділу наводяться переклади дванадцятого, п'ятнадцятого і сто тридцять другого псалмів, які прославляють Господа.

Окремі розділи "Граматики" починаються ілюстрацією фотографії окремої ікони: на початку книги вміщено розп'яття Ісуса Христа, перед третім розділом – ікона "Богородице, Діво, радуйся, благодатна Маріє, Господь з тобою!", четвертий розділ супроводжується іконою "Ісус Христос на Тайній Вечері".

На початку четвертого розділу "Погляд на Божу Правду, которою держиться світ" П.Куліш звертає увагу читачів, що "ГраMATка" може послужитися не тільки дітям. Але нікого не варто змушувати навчатися. Тільки "доброю волею, самохіть чоловік із письменного робитця розумнимъ, а силою нького розумнимъ не зробишь" [2, с. 45]. У цій главі автор нагадує всім нам, за Біблією, як почався світ, як люди прогнівили гріхами Бога, як Бог наслав на всю землю потоп, врятувавши тільки праведного Ноя з сім'єю. Від Ноя розродилися знову люди і розселилися по всій землі. Утворилися Вавилонське, Єгипетське, Ассирійське та інші царства, які згодом почали розпадатися. Свою правду Господь відкрив єврейському народу, оскільки тільки він може явити світу одкровення правди своєї: що було і що буде. Та і серед євреїв не всі були чесними і праведними, та прощав Господь цьому народові гріхи і зберігав його для того, щоб колись увесь світ правдою осяяти.

Коли утворилася Римська імперія, римляни прийняли до себе всіх богів язичеських, не прийняли тільки єврейського Бога, оскільки євреї давно стали грішниками.

Гріховна тьма лежала на всьому світу, доки не народився Спаситель. Був то дух премудрості, дух розуму, дух страху Божого, який утілювався на землі в Христа [2, с. 55]. Кривавий Римський Світ став світом Християнським. Назвавшись християнами, не всі почали жити по-християнськи. У завершальній частині цієї глави говориться про те, що римляни вигнали євреїв з Єрусалиму і розпорошили їх по всьому світу. З того часу євреї перестали бути Божим народом.

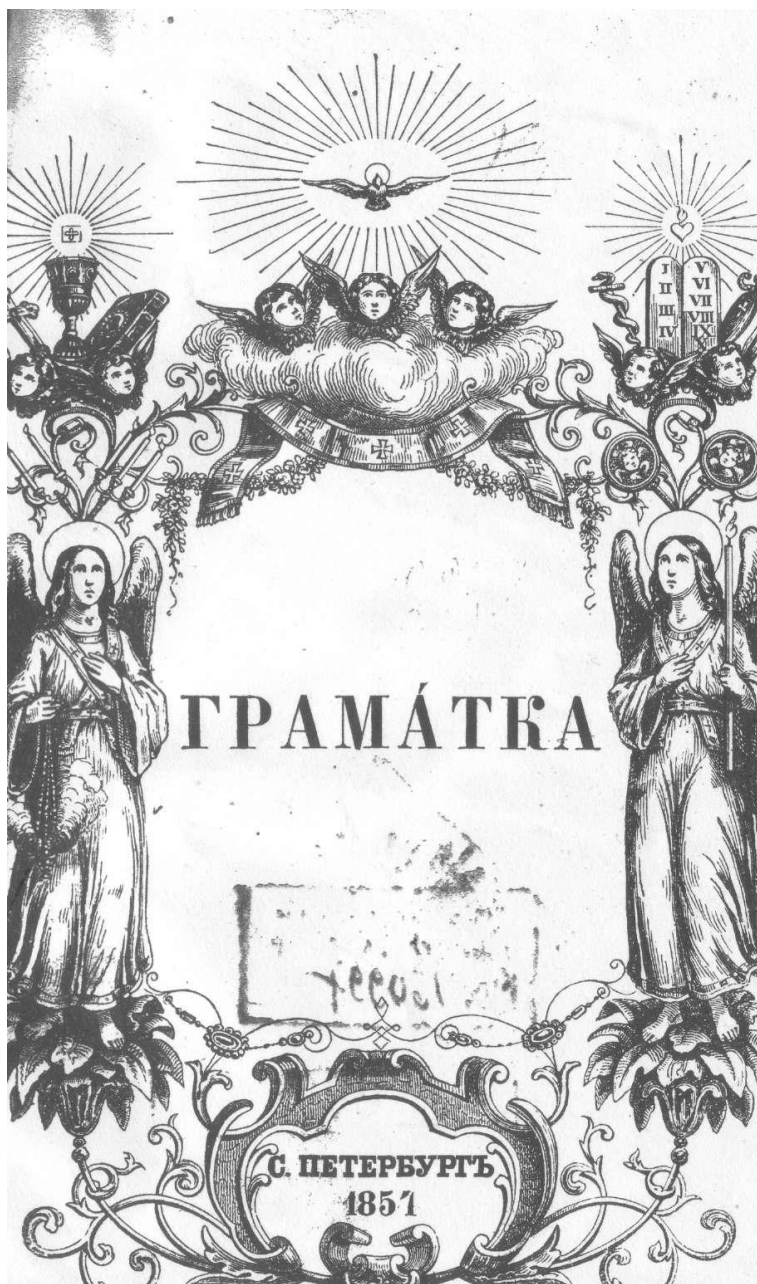
"Коротенька священна історія" розповідає про те, що сім днів творив Господь світ. Першим чоловіком був Адам, а жінкою – Єва. Вони жили в земному раю. Та за гріхи Бог вигнав їх із раю, а на землю наслав потоп. Як уже було сказано, Ной, урятувавшись, дав можливість розродитися людському племені. Але люди знову грішили, і тоді Бог вибирає праведного чоловіка Авраама і наказує йому розповсюджувати по землі Божу правду. В Авраама було дванадцять онуків. Наймолодшому Йосипу брати позаздрили, що батько любив його найбільше, і продали в Єгипет. Йосип відзначався розумом, і цар зробив його царедворцем. Одного разу брати Йосипа прийшли купувати хліб у Єгипет, їх упізнав рідний брат і запросив до себе жити. Так розродилося велике єврейське плем'я – ізраїльтяни. За волею Бога з'явився пророк Мойсей і визволив свій народ з-під єгипетської влади. З того часу почали святкувати Паску. На п'ятдесятій день Господь виголосив десять заповідей своєму народові, які поширилися і на нас, християн. Євреї ж прогнівили Господа, тому Мойсей сорок років водив їх по пустелі, не допускаючи до обітваної землі. Далі П.Куліш розповідає про те, як Бог велів поставити над євреями царя. Один цар змінював іншого – так тривало до народження Ісуса Христа.

Ісус Христос народився від непорочної Діви Марії. Він знав, що настав час постраждати йому за весь народ. Під час Тайної Вечері проголошує, що на місце Ветхого Завіту Божого дає людям Новий Завіт. Як відомо, Ісус Христос був згодом розп'ятий на хресті.

Розділ "Коротка наука християнської віри" побудований за принципом: питання – відповідь. П.Куліш робить висновок, що "до нашого часу йде Апостольська наука через православну Церкву, и всяка вірна душа ею спасається" [2, с. 78]. Можливо, автор обрав саме такий принцип викладу, щоб легше запам'ятовувалося Боже слово, щоб звернути увагу читця на важливість знання Святого Письма.

Вопрось. Чого ти називаєшся Християнинь?

Одвіть. Того, що вірую вь Господа нашого Ісуса Христа и живу по Святому Закону Его.

Вопр. Чому навчає тебе православна Християнська віра?

Одв. Навчає всякої правди и всякого добра.

Вопр. Де тобі показана ся благодатная наука?

Одв. Въ Святому Письмі.

Вопр. Що називаецця Святимъ Письмомъ?

Одв. Святимъ Письмомъ, або Священнимъ Писаниємъ, називаютьця усі Пророчи и Апостольскіи книги [2, с. 79].

Звернімо увагу на запитання: як навчає символ віри про Бога, прославленого у Святій Трійці? Відповідь нам усім відома: "Бог один в трьох особах: Бог отец, Бог син, Бог Дух Святий". Далі у читанці йде мова про церковні таїнства. Їх сім: "Крещение, Миропомазание, Причащение, Покаяние, Священство, Бракъ и Елеосвящение" [2, с. 85]. Автор коротко розповідає про кожне з них.

Наступні запитання вимагають знання тексту Молитви Господньої та коментування відповіді: "Чого ми просимо у Бога словами: *да святитя имя Твое, да прийдець царствіе Твое, да будетъ воля Твоя, избави насъ отъ лукавого* та ін.

Правила "Богоугодной жизни" наводяться в десяти Заповідях Божих. Автор коментує, чого вчить кожна заповідь.

До розділу "Пословиці" П.Куліш подає невелику передмову, у якій радить використовувати у своїй мові прислів'я, оскільки вони є добре випробуваними і влучними прабатьківськими висловлюваннями. Прислів'я – "се нам прабатьківський завітъ, якъ треба всіх розуміти, якъ міжъ людьми обертатись" [2, с. 94]. У розділі наводяться тридцять три найвідоміші прислів'я.

Богъ – Батько: якъ буде насъ держати, то буде й годувати.

Богъ бачить зъ неба, що кому треба.

Кому Богъ поможе, то все переможе.

Добре братство краще багатства.

Дурень камінь у воду вкине, а десять розумнихъ не витягне.

Не плюй у колодязь: згодитця напиться.

Правда не втоне въ воді, не згорить у огні.

Не той козакъ, що поборовъ, а той, що вивернувся.

Брехнею світъ прийдешь, да назадъ не вернешся.

Де врода, тамъ и сила.

Не вмірає віковий, тільки часовий.

Отцева й материна молитва зо дна моря рятує, а проклінь у калюжі топить.

Проханий шматокъ горло дере.

За дурною головою нема ногамъ упокою.

Кого Богъ хоче покарати, то перше розумъ одийме.

Лінивий двійчи робить, скупий двійчи тратить.

Чуже переступи, да не займи.

Виори мілко, а посій рідко, – уродитця дідько.

Було вчити, як у-перекъ подушечки лежало, а вже вповоджъ!

Науки за плечима не носить.

Не штука наука, а штука розумъ.

Розумний молитця, а дурень плаче.

Души не вбивай – правду виявляй.

Нехай буде, як кажуть люде.

Громада – великий чоловік!

Поти старець плохий, поки собаки не оступлять.

Ледача та дівка, що сама себе хвалить.

Не будь ні гіркий, ні солодкий: будешъ гіркий – прокленуть, а солодкий – проглинуть.

Що буде, те буде, а буде те, що Богъ дасть.

Цікавим для школярів виявиться розділ "Арифметика". Спочатку П.Куліш показує, як пишуться цифри від одного до двадцяти, десятки, сотні, тисячі – всього до десяти тисяч. Автор на конкретному прикладі пояснює, яке місце займають одиниці, десятки, сотні, тисячі у багато-значних цифрах. Якщо учні навчаться писати і вимовляти числа, можна далі виконувати дії додавання, віднімання, множення, ділення. Наступні параграфи даного розділу детально розкривають процеси цих дій. У параграфі про дію множення подано таблицю множення.

Крім пояснення процесу виконання цих дій, П.Куліш також учить, як здійснювати перевірку правильності виконання цих дій: додавання через віднімання, віднімання через додавання, множення через ділення, ділення через множення. Тут варто також знати названі числа:

- у версті 500 сажнів; у сажні 3 аршини; в аршині 16 вершків;
- у четверті 8 четвериків або мірок, у четверику або мірці 8 гарнців;
- у пуді 40 фунтів; у фунті 32 лоти, у лоті 3 золотники;
- у році 12 місяців;
- у рублі 100 копійок [2, с. 113].

У параграфі "Роздріб" пояснюється, як названі одиниці роздробити на найменші. Протилежна дія складання трактується у параграфі "Перевертанне". Цікавими, на наш погляд, є параграфи, де висвітлюються етапи додавання, віднімання, множення та ділення названих чисел. У кінці розділу наводяться одинадцять задач із відповідями.

Розділ "Велики слова изъ Письма Святого" представляє двадцять найвизначніших висловлювань зі Святого Письма, які "освітять усяку душу, котра їхъ зъ вірою прийме й сохранить" [2, с. 129]. Спочатку висловлювання подаються старослов'янською мовою, далі йде їх переклад, після цього пояснення змісту висловлювання П.Кулішом. Кожен афоризм має повчальний характер. У них пропонується любити і шанувати своїх батьків, дітям не лихословити, не ганьбити людей

похилого віку, адже й самі колись будуть старими. Слід уміти прощати ближнього, любити ворога і молитися за тих, хто чинить вам біди, проклинає вас. Однією з найважливіших порад є не ганятися за надмірними прибутками, адже так можна втратити душу.

На завершення "Граматки" П.Куліш наводить чотири відомі молитви старослов'янською мовою. В епілозі звучить "Слово до письменних". У заключному слові автор робить висновок, що кожен народ має свою мову, звичаї, співає свої пісні. Проминуло багато років. Українська земля зазнала багато знущань і руйнувань, а мова залишилася тією ж, ті самі пісні лунають по всій Україні. П.Куліш закликає шанувати рідне слово, надане самим Богом. Хто забуває цю пораду, той сам себе виганяє з сім'ї української. Німа для того буде щира наша душа.

"Граматка" П.Куліша має продумане художнє оформлення. Вона приваблює читача своїми початковими літерами кожного параграфа, розділу, які становлять окремі сюжети, взяті із життя. Текст "Граматки" читається легко, бо написаний українською народною мовою. Такої мови П.Куліш пропонує навчатися й іншим.

"Граматка" Пантелеймона Куліша знаменувала собою відродження освіти в Україні. Автор підтверджує, що Україна має власну історію як держава з майже суцільною грамотністю своїх громадян. Т.Шевченко у "Щоденнику" відзначив: "Як чудово, розумно й благородно складено цей новий буквар! Дай, Боже, щоб він прищепився в наших бідних народі. Перший вільний промінь світла, спроможний проникнути в невольничу голову". П.Куліш був переконаний, "що тодішню Україну, яка так збайдужіла до своєї історії, мови, культури, буде "судити рідне слово", адже національний ренесанс неможливий без використання рідної мови в усіх сферах життя.

П.Куліш був прогресивним діячем, бо прагнув ідеї дружби й рівності всіх слов'янських народів, виступав проти шовіністичної політики великодержавників за торжество любові й справедливості, за розвиток рідної мови, культури, науки. Він вірив, що "настане час, коли імена наших славних лицарів, рокотання бандур і наша чудова мова воскресне, а народ стане господарем на своїй землі. Коли українці відчують свою душу, в них виростуть крила, відновиться державність".

Література

1. Гнідан О. Світогляд П.Куліша / О. Гнідан, Н. Осьмак // Слово і час. – 1992. – № 9. – С. 3–11.
2. Куліш П. Граматка / П. Куліш. – С. Петербург, 1857. – 149 с.
3. Нахлік Є. "Любов благословляю". Особистісна лірика П.Куліша / Є. Нахлік // Дзвін. – 1995. – № 10. – С. 147–149.

4. Степанишин Б. І. Вивчення творчості Пантелеймона Куліша в школі / Б. І. Степанишин. – Тернопіль, 2001. – 63 с.

5. Яцюк В. П. Куліш: здобутки та проблеми осягнення / В. П. Яцюк // Українська мова і література в школі. – 1989. – № 9. – С. 2.

УДК 81.312.6:821.161.2

Л.М.Овдійчук

Вивчення життєпису Пантелеймона Куліша на уроках української літератури в школі

У статті йдеться про особливості вивчення біографії Пантелеймона Куліша на уроках української літератури у школі за допомогою авторської таблиці "Естетичні уподобання українських письменників. Пантелеймон Куліш". Пропонуються різноманітні форми, методи, прийоми роботи за матеріалами таблиці, а також завдання різної складності.

Ключові слова: життєпис письменника, характер, уподобання, кредо, сфера діяльності.

В статье раскрываются особенности изучения биографии Пантелеймона Кулиша на уроках украинской литературы в школе с помощью авторской таблицы "Эстетические вкусы украинских писателей. Пантелеймон Кулиш". Предложены разнообразные формы, методы, приемы работы на уроке за материалами таблицы, а также задания разной сложности.

Ключевые слова: изучение личности писателя, характер, кредо, сфера деятельности.

In the article learning Pantelejmon Kulish biography at school lessons of the Ukrainian literature is features by an author table "Aesthetically tastes of the Ukrainian writers. Pantelejmon Kulish". An author offers different forms, methods, receptions of work on a lesson. A table is used as educational informative material, as evident, and also as auxiliary mean for implementation of research and problem-searching tasks. is consoles

Key words: study of personality of writer, character, credo, sphere of activity.

Вивчення біографії письменника сучасна методика викладання літератури розглядає як один із важливих етапів у процесі осягнення і розуміння творчості митця. Це перший крок, який допомагає з'ясувати роль та значення творчої спадщини майстра слова в історії розвитку літературного процесу, культури, в суспільному житті. Життєвий шлях письменника вивчається на етапі підготовки до сприйняття художнього

твору. Обсяг матеріалу, який подається на уроці, залежить від класу та програмових вимог. У 5–6-х класах подається біографічна довідка, яка "повинна бути простою, зрозумілою, виразною, без зайвих подробиць і побутових деталей" [5, с. 107]. У наступних класах акцент зміщується на вивчення особистості письменника. Урізноманітнюються й ускладнюються також форми, методи та прийоми роботи на уроках. Це емоційна цікава розповідь учителя, повідомлення учнів, заочні екскурсії, презентації учнівських проєктів, використання різноманітної наочності: зорової, слухової, синтетичної, яка відтворює певні епізоди життя, духовний світ митців слова. Важливо, щоб на таких заняттях звучали уривки з листів, щоденникових записів, автобіографічних творів, спогадів про письменника. Це основне джерело опрацювання біографії письменників. Методичні аспекти вивчення життєпису митця розробляються відомими вченими, зокрема, Н.Волошиною, С.Жилою, І.Каплан, Ю.Ковбасенком, Л.Мірошниченко, А.Лісовським, Є.Пасічником, Б.Степанишиним, Г.Токмань.

Кожен письменник – індивідуальність зі своїм характером, духовним світом, естетичними уподобаннями, світоглядом, життєвими подіями. Пантелеймон Куліш в історії української літератури і культури залишив значний слід. Життєвий і творчий шлях П. Куліша є предметом вивчення у 9 класі загальноосвітньої школи [11].

Мета нашої статті – представити вивчення життєпису Пантелеймона Куліша на уроках української літератури у школі за авторською таблицею "Естетичні уподобання українських письменників. Пантелеймон Куліш" із застосуванням нових підходів до вивчення біографічного матеріалу.

Завдання, які необхідні для реалізації мети:

- проаналізувати літературу, яка стосується вивчення життя і творчості Пантелеймона Куліша у школі;
- представити авторську таблицю "Естетичні уподобання українських письменників. Пантелеймон Куліш";
- розкрити форми, методи і прийоми роботи за її матеріалами на уроках вивчення життєвого шляху митця.

Життя і творчість Пантелеймона Куліша цікавили багатьох письменників, літературознавців, згодом і методистів. М.Зеров, С.Кирилюк, Д.Дорошенко, О.Дорошевич, Б.Грінченко, О.Маковей, І.Франко, С.Єфремов, М.Коцюбинський, В.Петров досліджували певні аспекти життєвої та творчої діяльності "лицаря інтелекту", за визначенням І.Франка. Згодом замовчування та негативна оцінка постаті П.Куліша в радянські часи змінилася надзвичайно великим сплеском зацікавленості у незалежній Україні. Сфери, які охопив "гарячий Куліш", і його життя скрупульозно аналізувалися у дисертаціях та статтях І.Андрусиком, А.Бонда-

ренком, О.Білим, О.Вертієм, В.Владимировою, П.Гончаруком, Т.Дзюбою, М. Жулинським, В. Лазаревою, Є.Нахліком, М.Розумним, Ж.Янковською. Монографічне двохтомне дослідження Є.Нахліка розкриває П.Куліша як особистість, письменника, мислителя (перший том), у другому томі автор монографії ґрунтовно аналізує його світогляд і творчість. Методичні аспекти вивчення біографії і творчої спадщини подаються у посібниках Б.Степанишина "Вивчення творчості Пантелеймона Куліша в школі" [9], "Нові імена в програмі з української літератури: посібник для вчителя (упоряд. В.Я.Неділько) [7] та статтях Н.Надворної, А.Ситченка, Н.Тимків, Н.Ходаревої, Н.Яценко.

Пропонуємо як одну із форм роботи на уроці вивчення життєпису Пантелеймона Куліша авторську таблицю "Естетичні уподобання українських письменників. Пантелеймона Куліш" [8] доповнену та удосконалену. У цій таблиці представлені сфера діяльності письменника, риси характеру, кредо, світ захоплень: улюблені письменники, мистецтва та митці, природні обдарування та улюблені заняття. Матеріали до розділів підбирались за різними джерелами, перевага надавалася першоджерелам: опублікованим листам, щоденниковим записам митця, спогадам про нього [1; 3; 6].

Сфера діяльності. Учитель у різних гімназіях та училищах (у Луцьку, Рівному, Києві, Петербурзі), лектор російської мови для іноземних слухачів Петербурзького університету, працював у канцелярії губернатора м.Тули, там же редагував неофіційну частину "Тульських губернських відомостей", директор духовних справ і член комісії для перекладу польських законів у Варшаві. Публіцист, історик, етнограф, мовознавець, редактор, видавець, громадський і культурний діяч, учений, перекладач, творець українського правопису.

Риси характеру. Честолюбний, гордий, емоційний, гарячий, пристрасний, енергійний, неспокійний, екстравагантний. Мав мінливу, вразливу, неподатливу вдачу. Були притаманні гоноровитість і самолюбство. У характері мав нахили до авторитарності. "Егоїст і егоцентрик, людина складного, багатого, контроверсійного життя". Був надзвичайно працелюбним. Схильний до беззастережного обстоювання виношеної ним ідеї (ідеї часто змінювалися).

Кредо письменника засвідчене у його поезіях, а також у листах, щоденникових записах. Пропонуємо окремі з них:

- "Світ, правда, честь – оце мої догмати".
- "Господь мене вщасливив – подарувавши правди дар".
- "Я не корюсь безбожній суєті".
- "Нехай за нас наше діло говорить, а не наші орації... Нехай нашим ворогам буде тяжко від нашої розумної праці".

– "Зовсім інша була б річ, якби ми єдиними устами і єдиним серцем трудилися над пробудженням суспільно-національної свідомості України".

– "Живопис, музика, наука, поезія, релігія – ось органи примирення нашого з суспільством та антисуспільним життям".

Улюблені письменники. Особливе захоплення викликали В. Скотт, М. Лермонтов, В. Шекспір Дж. айрон, Р. Шатобріан. Наслідував ідеї Ж.-Ж. Руссо. На схилі віку зазначив, що "саме тепер у наші душі прокладає гармонію Біблія".

Улюблені види мистецтв та улюблені митці. Пристрасно любив пісні, особливо українські народні. "Народна пісня в своїх словах і музиці, взятих разом, сповнена почуття, думки і при тому надзвичайної простоти. Нема в ній зайвого слова, нема зайвої ноти. Це самородки, з яких завжди може черпати найвищий талант". Захоплювався живописом, музикою.

Улюблені заняття й природні обдарування. Мав здібності до малювання, добре грав на скрипці, любив доглядати сад. Мав хист до вивчення мов: знав майже всі слов'янські, французьку, німецьку, англійську, італійську, іспанську, латинську, староєврейську. Багато передавав.

Любив природу, особливе захоплення у нього викликала Ганнина Пустинь, так був перейменований хутір Мотронівка, "де солов'ї співають сотнями. Запах черемхи робить повітря таким густим, ніби з нього зняті вершки і вліті в чашу мотронівського життя. Тут особливо гарні дві пори року – весна і осінь. Вони завжди вражають новизною, ніби я зроду не бачив ні такої весни, ні такої осені... Літо ж у нас розкішне, так що жаль його зневажити заради життя в місті. Думаю, що розчинене вікно біля письмового столу зберігає багато фізичної сили, яка необхідна мені для здійснення задуманого".

Одним із улюблених занять було записування фольклорних творів: "Я тепер ходжу, як бджола по сотах, де тільки зустріню сиву бороду, не відійду від неї, поки не витисну пахучого квіту народної поезії чи в переказі, чи в пісні. Вивчення цих малоросійських антиків мене удосконалює так само, як удосконалює живописця скульптури антиків".

Величезну насолоду і "гармонічне задоволення" письменникові давав переклад Біблії.

Методика використання таблиці на уроках досить різноманітна.

З її матеріалами можна працювати як на етапі сприймання і засвоєння нового матеріалу, так і на етапі узагальнення і систематизації вивченого. Окрім репродуктивних, варто формулювати проблемні, проблемно-пошукові запитання, які спонукають до аналізу певних фактів, їх узагальнення, систематизації знань про письменника для того,

щоб зробити певні висновки. Треба ставити перед учнями й дослідницькі завдання, адже таблиця – це квінтесенція з біографії письменника. Тому "оживити", доповнити, розширити, розкрити фактичний матеріал допоможуть дослідження першоджерельних матеріалів під певним кутом зору. Окрім того, таблиця передбачає комплексну взаємодію мистецтв і створення естетичного середовища уроків за допомогою улюблених мистецьких творів письменника: томиків М.Лермонтова, В.Скотта, Дж.Байрона, Ж.-Ж.Руссо, фото- та малярських портретів Куліша, фотографій хутора Ганнина Пустинь весняної чи осінньої пори, збірок народних пісень.

Запитання до бесіди, які можна запропонувати учням, стосуються особистісних аспектів сприйняття П.Куліша як людини і значущості для кожного окремого учня суто індивідуальних якостей письменника:

1. Про що свідчить сфера діяльності П.Куліша?
2. Які риси характеру митця вам імпонують?
3. Які риси ви хотіли сформувати в себе?
4. Що вам не подобається в характері поета?
5. Які з рис характеру визначили долю письменника?
6. Які з рис характеру допомагали письменнику у реалізації життєвої програми?
7. Які з наведених висловів (кредо), на вашу думку, найбільше відповідають характерові письменника?
8. Як ви оцінюєте життєве і мистецьке кредо Куліша?
9. Чи є серед названих письменників ваш улюблений?
10. Твори яких із названих письменників вам хотілося б прочитати?
11. Які ваші улюблені митці слова?
12. Яке хобі П.Куліша вам імпонує?
13. Які з улюблених занять письменника безпосередньо пов'язані зі сферою його діяльності?
14. Які ваші улюблені заняття?
15. Яке зі своїх обдарувань ви б хотіли розвивати?

Індивідуальні випереджальні завдання проблемно-пошукового та дослідницького характеру, які учні презентують на уроці:

1. Підготуйте за спогадами сучасників П.Куліша факти, які розкривають його риси характеру через учинки.
2. Дослідіть діяльність П.Куліша-етнографа. Зробіть висновки щодо його ролі у збиранні та виданні творчої спадщини українського народу.
3. Дослідіть діяльність П.Куліша-мовознавця і творця українського правопису письменника.
4. Прокоментуйте уривок з листа Михайла Коцюбинського: *"Минуло вже чотири роки, як помер П.Куліш, – і дедалі все видніше й видніше стає, яку велику вагу в нашому письменстві має це славне*

ім'я, а яку матиме своїми роботами, що тільки тепер виявляються на світ, – про те можна догадуватися. Могучий майстер української мови й творець українського правопису, благородний поет "Досвіток", перекладач Шекспірових і Байронових творів, а також Біблії, автор "Записок о Южной Руси", "Чорної ради" і сили інших цінних праці" має право на нашу велику повагу і вдячність. Перед цими його заслугами забуваються тепер ті помилки, які йому траплялося робити, а виступає потреба пошанувати його працю" [2, с. 258].

5. Прочитайте "Листи з хутора" (Лист 1 і Лист 2) [4] Пантелеймона Куліша і визначте основні тези його "хутірської філософії".

Аналіз таблиці, проведений за допомогою бесіди, допомагає з'ясувати основні життєві віхи і здобутки Куліша як письменника, етнографа, громадського і культурного діяча, мовознавця, перекладача. Окрім того, система запитань спонукає учнів до аналізу, порівняння, до виявлення особистісного ставлення до письменника як людини і митця. Презентація досліджень окремих аспектів життя і діяльності доповнює знання учнів про Куліша і сприяє виробленню цілісного уявлення про багатогранність, обдарованість і непересічність цієї колоритної постаті в історії української культури і літератури.

Таким чином, вивчаючи особу митця крізь призму естетичних уподобань, поглядів, кредо, забезпечуємо реалізацію основних принципів викладання біографії письменника в школі: історизм, фактуальність, психологізм, екзистенційність [10, с. 120]. Особистісна зацікавленість учнів біографічним матеріалом, що вивчається, перетворює навчання на діалог з письменником, створює всі умови для подальшого ознайомлення з його творчою спадщиною, глибоким її розумінням, усвідомленням того, яке місце займає митець в історії української культури та літератури.

Література

1. Барвінок Г. Спомини : [Про Куліша] / Ганна Барвінок // Дивослово. - 2003. – №12. – С. 59–61.
2. Коцюбинський М. До Івана Франка / М. Коцюбинський // Коцюбинський М. Твори : у 7 т. – К., 1974. Т. 5. – 1974.
3. Куліш П. Повість про Український народ. Моє життя (Жизнь Куліша). Хутірська філософія і віддалена од світу поезія / П. Куліш. – К. : Укр. світ, 2005. – 384 с.
4. Куліш П. Твори : в 2 т. / Пантелеймон Куліш. – К., 1994. Т. 2. – 1994.
5. Наукові основи методики літератури : навчально-методичний посібник / [за ред. доктора педагогічних наук, професора, члена-кореспондента АПН України Н. Й. Волошиної]. – К. : Ленвіт, 2002. – 344 с.

6. Нахлік Є. М. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель : наукова монографія : у 2 т. / Є. М. Нахлік. – К., 2007.
Т. 1 : Життя Пантелеймона Куліша : наукова біографія. – 2007.
7. Нові імена в програмі з української літератури : посібник для вчителя / [упоряд. В. Я. Неділько]. – К. : Освіта, 1993. – С. 5–38.
8. Овдійчук Л. Естетичні уподобання українських письменників. Пантелеймон Куліш / Л. Овдійчук // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2001. – № 3. – С. 117.
9. Степанишин Б. Вивчення творчості Пантелеймона Куліша в школі / Б. Степанишин. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2000. – 64 с.
10. Токмань Г. Екзистенційно-діалогічна методика вивчення української літератури / Г. Токмань. – К., 2002. – 320 с.
11. Українська література. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. 5–12 класи. – К. : Перун, 2005. – 201 с.

Зміст

ФІЛОЛОГІЯ

Бойко Н.І. Репрезентація мегаконцепту-образу "Україна" в романі Пантелеймона Куліша "Чорна рада"	3
Коновалова Н.Ю. Відображення концепту "Козаччина" у функціонально-семантичних полях епітетних словосполучень (на матеріалі історичного роману "Чорна рада")	11
Банзерук О.В., Шакура Ю.О. Військова лексика в історичній прозі П.Куліша	15
Соколова С.В. Структурно-функціональні особливості антропонімів у романі П.Куліша "Чорна рада"	21
Шевченко С.П. Стилiстична роль старокнижних елементів у романі П.Куліша "Чорна рада"	29
Циганок І.Б. Концепт <i>воля</i> у поезії Т.Шевченка і П.Куліша	37
Мацько Л.І. Мова Тараса Шевченка в оцінці Пантелеймона Куліша	44
Чирва Г.М. Розмаїття синтаксичних структур у поезії Пантелеймона Куліша.....	50
Козачук Г.О. Особливості поетичного синтаксису Пантелеймона Куліша	55
Бойко В.М., Давиденко Л.Б. Формули мовного етикету в епістолярії П.Куліша	64
Коваленко В.Г. Діяльність П.Куліша в контексті становлення української літературної мови в другій половині ХІХ століття.....	69
Белая А.С. Роль Пантелеймона Куліша в історії славянської мовної культури	77
Владимирова В.М. Пантелеймон Куліш – дослідник української літератури.....	81
Пасік Н.М. Народнорозмовні елементи в художньому мовленні П.Куліша	87
Симоненко Л.О. Термінологічна лексика у мовотворчості П.Куліша	95
Кайдаш А.М. Доробок П.Куліша в контексті вчення про міфони́ми	100
Шрамко Р.Г. Ієрархія морфологічної реалізації предикатів стану сучасної української мови на формально-граматичному рівні (на матеріалі мовної практики П.Куліша).....	108

Пащенко В.М. Порівняння як стилістичний засіб актуалізації художніх образів (на матеріалі прозових творів П.Куліша).....	115
Кумеда О.П. Форми іменників II відміни в мові першодруків П.Куліша	122
Вакуленко Г.М., Клипа Н.І. Прикметникова синоніміка в художньому мовленні П.Куліша	128
Сидоренко Т.М., Хомич В.І. Семантична взаємодія префіксально-суфіксальної конструкції <i>роз-...-ся</i> з дієслівними основами на позначення мовленнєвих актів (на матеріалі творів П.Куліша).....	136
Пугач В.М. Граматичні особливості функціонування предикативних форм на -но, -то у творах П.Куліша	142
Фесенко Т.М. Паралельне функціонування сполучників і прийменників для вираження тотожних семантико-синтаксичних відношень (на матеріалі поетичних творів П.Куліша).....	146
Зінченко С.В. Ступені порівняння в тексті перекладу П.Куліша книг Мойсея	155
Вишнівська С.В., Коновалова Н.Ю., Шкурко М.П. Чернігівське культурне оточення Пантелеймона Куліша.....	165
Забарний О.В. Пантелеймон Куліш і Ніжинська вища школа	173
Голуб Н.М., Проценко Л.І. Роль педагогічної спадщини П.Куліша у формуванні духовного світу школярів	180
Бережняк В.М. "Граматка" П.Куліша – перший підручник для школярів	185
Овдійчук Л.М. Вивчення життєпису Пантелеймона Куліша на уроках української літератури в школі.....	194

ШАНОВНІ АВТОРИ!
При поданні рукописів у наступні випуски збірника
"Література та культура Полісся"
Ніжинського державного університету ім. М.Гоголя
просимо дотримуватися нових ПРАВИЛ
оформлення та подання рукописів

До опублікування у збірнику приймаються наукові статті, що раніше не друкувалися. Матеріали подаються українською, російською і білоруською мовами у друкованому та електронному виглядах. Друкуються на одному боці аркушів білого паперу формату А4 (210 x 297 мм) у форматі Word 97 або пізнішої версії, шрифт Times New Roman, кегль 14, з 1,5 інтервалом та розмірами полів: верхнє – 20 мм, ліве – 30 мм, праве – 15 мм, нижнє – 25 мм.

Обсяг статті – від 5 до 15 сторінок.

До рукопису додаються:

- рецензія, підписана спеціалістом вищої кваліфікації в тій галузі науково-технічного знання, до якої належить стаття за своїм змістом;
- витяг із протоколу засідання кафедри чи іншого наукового підрозділу, де ця стаття обговорювалася, з ухвалою про рекомендацію її до друку в "Літературі та культурі Полісся" (для осіб, що не мають наукового ступеня);
- дані про автора (прізвище, ім'я, по батькові, адреса, науковий ступінь, вчені звання, посада, місце роботи, службовий та домашній телефони, e-mail), із котрим редакція матиме справу щодо опублікування рукопису;
- квитанція про оплату за друк статті – 15,00 грн. за 1 стандартну сторінку.

СТРУКТУРА РУКОПISУ

1) Рукопис починається з індексу УДК у верхньому лівому куті першої сторінки тексту.

2) Ініціали та прізвище автора – над заголовком малими літерами.

3) Назва друкується жирним шрифтом по центру.

4) Короткі анотації українською, російською та англійською мовами (до 6 речень).

5) Ключові слова українською, російською та англійською мовами.

6) Основний текст статті може розбиватися на розділи. Посилання в тексті подаються у квадратних дужках із зазначенням номера джерела та сторінки ([7, с. 64]) у підзаголовку "Література".

7) Перед списком використаних джерел, який подається у порядку посилання, пишеться підзаголовок "Література".

Рішення про публікацію статті приймає редколегія. Вона має право направити статтю на додаткову рецензію або експертизу, а також на літературну правку статті без погодження з автором.

Без попередньої оплати стаття до друку не допускається.

Авторам надається коректура статті. Ніякі зміни верстки, за винятком помилок під час набору, не допускаються. Виправлену і підписану автором коректуру слід протягом трьох днів повернути в редакцію.

Думка редколегії не завжди збігається з думкою автора статті.

За достовірність фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей відповідають автори публікації.

У разі недотримання авторами усіх вищезазначених умов редакція має право повернути статтю на доопрацювання чи відмовити в її друкуванні.

Редколегія висловлює щиру подяку
за часткову фінансову допомогу
у виданні збірника "Благодійному фонду "НІЖЕН"
(генеральний директор Шкурко Микола Пантелійович)

Ніжинська міськрайонна благодійна організація
"Благодійний фонд "НІЖЕН"
здійснює діяльність щодо відродження
історико-культурної спадщини краю

Із пропозиціями, рукописами, внесками
звертатися за адресою:
вул. Московська, 7-А, м. Ніжин,
16608 Чернігівська обл.

Тел. (04631) 5-44-32
www.nizhen.syaivo.com

Наукове видання

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 59

Спадщина П.Куліша і її роль у розвитку української мови,
літератури та культури

**Відповідальний редактор та упорядник
САМОЙЛЕНКО Григорій Васильович**

Технічний редактор – Сливко В. П.
Комп'ютерна верстка та макетування – Приходько Н. О.
Літературний редактор – Лісовець О. М.
Коректор – Конівненко А. М.

Підписано до друку
Гарнітура Arial
Замовлення №

Формат 60x84/16
Ум. друк. арк. 12,4

Папір офсетний
Тираж 100 прим.

Видавництво
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК № 1804 від 25.05.04 р.

8(04631) 7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru